

78.02

x98

кар. 984-↓

Хубийланы Магомед

Къ арачай-
Ж алкъар

СОВЕТ ХАЛКЪ

Д жырла

Хубийланы Магомет

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ КЪРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ

Къарачай-
алкъар
совет халкъ
жырла

М О Н О Г Р А Ф И Я

«Джырсыз кюн батмаз.
Ишсиз къарын тоймаз».
(Нарт сѣз).

Джыр бла халкъны джашауун бир-бирлеринден айырыр мадар джокъду. Джашауну тутуругъу урунуу болгъаны кимге да белгилиди, урунуу бла джыргъа уа таулула къуру да бирча багъа бере келгендиле. Аны ючюн айтхандыла «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз» деб да.

Таулуну джырсыз къалгъан заманы болмагъанды деб къояргъа боллукъду. Уугъа барса да, ындыр басса да, джау чайкъаса да, джюн тараса да, кече къойланы сакълаб гѣзет этсе да, ат бла, арба бла кетиб барса да, ол джырсыз болмагъанды. Кече хоншу хоншусуна олтурургъа кирсе да, джырны унутмагъанды, къууанч болгъан джерде уа джыргъа чек болмагъанды. Джыр таулулагъа дарман орнуна да джарагъанды.

Адам джугъун сындырса, ол кѣзюуде ол джукълаб, эслемей сынган джерин кымылдатмаз ючюн, джыйылыб ол джатхан юйде той-оюн этгендиле. Талай кюнден а, ауругъан маджал болса, аны эрикдирмез ючюн деб да кече сайын джыйылыб, той этгендиле, джыр джырлагъандыла.

Профессорла И. Иванюков бла М. Ковалевский да таулула ауругъаннга джыр бла къалай джарагъанларын джазадыла. Сынган къайнагъынчы, той бла, джыр бла анга джукъларгъа къоймайдыла, ол гойларына, джырларына «джаралы сакълагъан» деб алай айтадыла дейдиле.¹ Джыр, музыка ауругъаннга джарагъанын бусагъатда медицина бегитеди. Адамны нерваларына, мыйысына, джюрегини ишлеуюне музыканы магъанасы уллу болгъаныны юсюнден профессор Кутанин да джазады².

¹ И. Иванюков и М. Ковалевский. «У подошвы Эльборуса», журнал «Вестник Европы», № 1. Петербург, 1886, III-бет.

² М. Кутанин. «Пусть лечит музыка», газета «Кавказская здравница», 1, IX-65.

Не кыйын ишин да таулу джыр бла башлагъанды. Къарачайлыла, малкъарлыла эм кыйын ишге чалкъы чалгъанны санагъандыла. «Эркишини эри чалкъыды» деб нарт сёз да барды. В. Тепцов аны юсюнден 1892-чи джыл былай айтады: чалкъыгъа сау ыйыкъны хазырланадыла, джаш тёлю къобуз согъа, джыр джырлай, элде айланадыла, кече кимни болса да бирини юйюне джыйылыб, тангига дери тепсейдиле. Эртденбласында уа джыр бла бютеу эл ёрге къобады, ат чабдыра, тебсей, кими ат бла, кими джаяу¹.

Джырланы кёблюклерине эм да тереп магъаналарына кёре, халкъны историясын кзуру джырла бла огъуна джазаргъа боллукъ кёре эдим деб, адамны кёлюне келликди. Джырланы билмей, халкъны джашауун, муратын, иннетин киши билаллыкъ тюлдю.

Къарачайлыла бла малкъарлыла ёмюрледен бери да Минги-Тауну тегерегинде бирча адетлени джюрюте, бирча джашау кзурай, бир-бирлерине барыб-келиб, кыз бериб, кыз алыб, бир тилде селеше келгендиле. Ол себеден къарачайлыла бла малкъарлыланы аууз халкъ творчестволары да бирди. Аны алай болгъанын Къараланы Асият,¹ Кулиев Къайсын² башхала да бегитедиле. «Джырны этилгени Къарачайда, джырланнганы Басханда, тынгыланнганы Чегемде» деген нарт сёз бошуна айтылмагъанды.

Къарачай-Малкъар аууз халкъ творчествода нарт таурухла, джырла, джомакъла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла (элберле), джангылычла, хапарла болгъандыла. Алай болса да бусагъатда джангы нарт таурухла этилмейдиле, таурухлагъа, джомакълагъа уллу къошулгъан да джокъду, нарт сёзле, джангылычла, элберле, хапарла джангыра, кёбден кёб бола барадыла. Джырланы болумлары аланы барындан да башха тюрлюдю. Бусагъатда джырланы къаллай бир болгъанларын киши да билаллыкъ тюлдю. Ала кече кюн да тохтаусуз этилиб барадыла. Барыб бир элде

¹ В. Тепцов. «По истокам Кубани и Терека». СМОМПК, XIV, Тифлис, 1891, 141-бет.

² А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.

3. Кайсын Кулиев. «Время и песни». Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959, 5 бет.

бютеу джыр болгъанны джазыб келсенг да, сен юйюнге джетгинчи, ол элде дагъыда джангы джыр этилликди. Къайсы къыз болса да таб сени кесинги юсюнгден огъуна ийнар этиб къояргъа боллукъду.

Октябрь революциядан бери этилген халкъ джырла да сансыз-санаусуздула. Китабны автору кеси джыйгъан къарачай-малкъар халкъ джырла 1200-ден атлайдыла. Ол джырла элледе, чалкъычы джыйышлада, сабан тюзледе, тау джайлыкълада, шахарлада, тюрлю-тюрлю къууанч болгъан джерледе джыйылгъандыла. Джырлагъанланы ичлеринде тиширыу да, эркиши да, къарт да, джаш да болгъандыла. Джангы этилген къарачай-малкъар халкъ джырла Къарачай-Черкес эм да Къабарты-Малкъар илму-излем институтлада сакъланадыла. Алай а аладан эсе китабны автору джыйгъан джырла иги огъуна аслам болгъанлары себебли, ол институтладагъыла бла да шагърей бола, автор кеси джыйгъан джырланы юслеринден джазады. 1917-чи джылдан бери къарачайлыла, малкъарлыла этген джырла алкъын толусу бла джыйылмагъандыла, сюзюлмегендиле, энчи китаб болуб чыкъмагъандыла. Тюрлю-тюрлю китаблада басмаланган аллай джырла джыйырма бла ондан да атламайдыла.

Уллу Октябрь социалист революциягъа дери къарачай-малкъар аууз халкъ творчествону юсюнден джазгъан заманда аны Кавказны тышында халкъланы фольклорлары бла тенгleshдирмегендиле. Бизни эндиги аууз халкъ творчествобуз къалгъан халкъланы фольклорлары бла бирге совет фольклоргъа къошулуб, аны бир кесеги болады. Октябрны джарыгъы къалгъан халкълагъача, къарачайлыла бла малкъарлылагъа да джангы джырла джырлатханды. Алай а ол джырланы сюзерни аллы бла совет къарачай-малкъар джырланы къайсы къауумлагъа юлешингенлерини юсюнден айтыргъа тыйыншлыды.

Совет къарачай-малкъар халкъ джырланы төрт къауумгъа юлеширге тыйыншлы кёребиз.

1) 1917-чи джылдан 1930-чу джылгъа дери этилгенле;

2) 1931-чи джылдан 1941-чи джылгъа дери этилгенле;

3) 1941-чи джылдан 1945-чи джылгъа дери этилгенле;

4) 1945-чи джылдан бери этилген джырла.

1917-чи джылдан бери этилген джырланы барына да халкъ джыр деб барыргъа болмайды. Октябрь революциягъа дери да халкъны ичинде тюрлю-тюрлю кѣб джырла этилгендиле. алай а ала бары да бююннге дери сакъланмагъандыла. Бурундан бююннге джетген джырла халкъны элегинден агъыб келгендиле. Эртде этилиб, халкъны джашаууна терен магъаналы болмай, бек кѣб джыр унутулуб къалгъанды. 1917-чи джылдан бери этилген джырлада ёмюрлюкге сакъланлыкъла кѣбдюле, халкъ джыр болмай, унутулуб къаллыкъла эм да унутула баргъанла да аз тюлдюле.

1917-чи джылдан 1930-чу джылгъа дери этилген халкъ джырла

Къ арачайлыла, малкъарлыла джашагъан джер-
леде совет власть 1918-чи джыл мартда са-
лынса да, къарачай-малкъар совет халкъ джырланы биз
1917-чи джылдан башларгъа боллукъбуз. Алийланы Умар
(Джашыуну джашы) 1917-чи джыл февраль айда пат-
чахны тахтадан тюшген хапары Къарачайны эм къарангы
ёзенлерише дери джайылгъан эди деб джазады.¹ 1918-
чи джыл августдан 1920-чы джыл мартха дери бютеу
къарачайлыла, малкъарлыла джашагъан элле акъ гвар-
диячыланы зорлукъларында тургъандыла. Алгъын уну-
гъуб тургъан таулула ол заманда большевик пар-
тияны башчылыгъы бла Деникиннге къаршчы чыкъ-
гъандыла. 1919-чу джыл 21-чи сентябрда чыкъгъан
«Правда» газет бютеу Север Кавказ къызыл таулуланы
Деникинни бандаларына, эм да ингилиз империалистле-
ге къаршчы восстанияларыны отундады, Кавказны къоз-
гъалгъан халкълары бирикмекликни эм да совет Рос-
сиягъа болушмакълыкъны лозунглары бла барадыла
деб билдиргенди.²

Октябрны биринчи кюнлеринден башлаб къарачай-
малкъар халкъны алчы адамлары совет властны къу-
рар ючюн кюрешгендиле. Аланы ичлеринде Алийланы
Умар, Къалабекланы Солтан-Хамид, Халилланы Сеид,
Энейланы Магомет, Настуланы Юсуб, Токъланы Наны,
Алийланы Таукъан, Асанланы Хаджи-Мурат дагъыда
кёбле болгъандыла. Акъ гвардиячылагъа кеслерин ат-
датхан таулула ууакъ-ууакъ совет властны джанынз
кёчгендиле. Аны алай болгъанына акъ генерал-майор
Хвостиков 1920-чы джыл полковник Кърымшаухалов-
гъа мен къазауатда къан тёкген заманда таулула (къа-
рачайлыла — М. Х.) ардан сейирге къараб турадыла,

¹ Умар Алиев. Къарачай. Ростов-на-Дону, 1927, 144-бет.

² М. Б. Траскунов. Кавказская краснопозаменная. Тбилиси,
1961, 174-бет.

ала коммунистле джанлыдыла¹ деген письмосу шагъат-лыкъ этеди.

Ма бу кёзюуледе къарачай-малкъар элдеде джангы джашаугъа, хорламгъа чакъыргъан джангы джырла да этилиб башлайдыла. Ол себебден 1918-чи джыл Пятигорскеде съездде С. М. Киров Кавказны къарангы ёзелеринде джелни сызгыргъанындан сора да демократияны керти джашларыны революцион джырлары да эшитиледиле дегенди.² Алай болса да ол джырла бир кюннге кеслери алларына чыгыб къалмагъандыла.

XX-чы ёмюр башланнганы бла Россияда уллу тюрлениуле башланадыла — 1905-чи джылны революциясы, Орус-Япон къазауат. 1905-чи джыл Къарачайда, Малкъарда революция болмаса да, революцияны джелли Кавказ таулагъа да джетгенди. Тау элдеде сан-сан къозгъалуула да башланнгандыла. Чегемде, Огъары Малкъарда урунган халкъ бла тау бийлени орталарында къаршчылыкъ баргъанды. Элчиле джасакъ тёлерге унамайдыла, помещиклени джерлерин сыйыргъа излейдиле деб округну тамадасы тарыкъгъанды.³ Орус-Япон къазауатны халкъгъа магъанасы болмагъанын ангылатыуда РСДРП-ни Кавказ союз комитети уллу иш бардыргъанды. Къазауатха баргъандан сора таулула революция иннетли орус солдатла бла шагърей боладыла, бир къауумла патчах офицерлеге сыйырмай, ызларына къайтыргъа излегендиле. Алай этгенлери ючюн, бир талай таулуну ышаннга салгъандыла. Орус-Япон къазауатха этилген халкъ джырлада аскерчилени тарыгъулары, байла-бийле аланы къазауатха сатханлары айтылады. Бу къазауатны юсюнден этилген къарачай-малкъар халкъ джырла бла орус халкъ джырла магъаналары бла бир-бирине ушашдыла.

1905-чи джылдан Биринчи Дуния къазауатха дери, Столыпинни реакциясына къарамай, тау элдеде байлагъа-бийлеге, патчахха къаршчы къозгъалуула болгъанлай тургъандыла. 1908-чи джыл Огъары-Тебердиде Байчораланы Солтан Хаджи элде джарлылагъа башчылыкъ

¹ Умар Алиев. Къарачай. Ростов-на-Дону, 1927, 168-бет.

² С. М. Киров. Избранные статьи и речи. Москва, 1957, 36-бет.

³ И. Ф. Мужев. Национально-освободительное движение горцев Северного Кавказа. (1900—1914). Нальчик, 1965, 19-бет.

этиб, бийни джерин сыйырыб алагъа юлешеди. Ол халкъ Петербургга дери джетиб, Солтан хаджини Оренбург губерниягъа ссылкагъа иедиле. Алай болса да халкъ Солтан хаджини этген ишин тюзге санаб, анга этилген судге къаршчы джыр этгенди. Ол джырда халкъ Солтан хаджини джарлыланы ёкюлюне санайды эм да ол башлагъан тюзлюк иш къачан болса да хорлар деб ышанады, патчахха, аны джетеклерине уа халкъны джюреги къайнагъаны кёрюнеди. Ма ол джырдан бир кесеги:

Оюлгъанды уллу Тебердини кёпюрю,
Итле джоюб ийдиле джарлыланы ёкюлюн...
Эгечинг Джанымхан джанынга ырыслаб

джыламайд,

Патчах сени Кавказда къояргъа унамайд.
Эй былаймыды, Хаджи, сени джырынгы эжиую?

Къоркъма, Хаджи, келир бу итлени сеннге кёзюую
1913-чю джыл В. И. Ленин «Развитие рабочих хорос

в Германии» деген статьясында полицейлени не дыгала-лас этиб кюрешиулери да бютеу уллу шахарлада, бютеу фабрика посёлоклада эм да бютеу джарлыланы хижиналарында дженгилде адам улусуну къулланыудан башына бош боллугъуну юсюнден этилген пролетар джырлагъа джукъ да эталлыкъ тюлдю деб джазгъанды.¹

Солтан Хаджини джыры да магъанасы бла пролетар джыргъа ушайды.

Бу кёзюуледе этилген суймеклик джырлада, ийнарлада тукъум айыругъа къаршчылыкъ кёб айтылады. Бу башында айтылгъан эм да былача джырлагъа къарасакъ, къарачайлыланы, малкъарлыланы иннет ангыламакълыкълары заманнга кёре къалай тюрлениб келгенин кёребиз. Л. Н. Толстой: халкъ поэзия халкъны къозгъалыуларыны юслеринден этилген бла къалмай, энди боллукъ халкъ къозгъалыуларыны эскерте, хазырай, келгенди» — дейди². Алай революция кеси

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. Москва, 1957, 88-бет.

² Л. Н. Толстой. О литературе. Москва, 1955, 313-бет.

башлангычы да, халкъны джюреги артыкълыкъла-
гъа, тенгсизликге, терсликге къайнаб тургъанды. Терс-
ликни кѣрюб, ангылаб, этерге къарыу табмай тургъан
таулула, граждан къазауатны заманында байлагъа-бий-
леге, патчахха къаршчы къобхандыла.

Граждан къазауатны заманындагъы джырла боль-
шевиклени, бир къауум партизанланы, совет власть юч-
юн жанларын бергенлени юслеринден этилгендиле.
Большевиклени келгенлери кеси къыйыны бла джаша-
гъанлагъа къууанч, насыб келтиргенди:

Большевикле келелле,
Ой-ой эте, ой эте.
Алларына барайыкъ,
Къууанч эте, той эте.

Халкъгъа артыкълыкъ этиб, халкъны къыйынын ашаб
тургъанлагъа энди не кюн келгени урунган халкъны
да алагъа кѣл кенгдиргени джырлада ачыкъланады:

Хаджи-Дауут нек къчадаы,
Шалбарын джолда къоюб?
Дукъум, энди нек джатмайса,
Баксан бозадан тоюб?¹

Совет властны келгени, партизанланы джигит къа-
зауат этгенлери халкъгъа къууаншча кѣрюннгенди. Ог
джырлада белгилиди. Келин келген джерде, улуу
къууанчда орайда айтылады. «Тау партизан джырда»
да хар тизгинден сора «ой орайда» деб барады:

Джел ургъанча, къачалла,
Ой орайда,
Къоркъакъ кююш къашхала,
Ой орайда.
Халкъ чыгъыб алгъыш этед,
Ой орайда,
Биз большевик джашлагъа,
Ой орайда.²

¹ Малкъар джырла. Нальчик, 1962, 34-бет.

² Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959, 121-бет.

Партизан джырлада акъ генераллагъа болушхан капиталист къралла да сагъыныладыла:

Сизни къутхаралмалла, орайда;
Ингилизли танкала, ой орайда.

Граждан къазауатда джигитлик этиб ёлген талай адамгъа джыр этилгенди. Аланы бири Асанланы Хаджи-Мурат болгъанды. Аны джигитлиги тау элlege эшитилиб тургъанды, ол башчылыкъ этген партизан отряд акъладан кёбню къаушатханды. Деникинни аскерлери кёб болсала да, партизан отрядла аланы алларына буруу болуб тургъандыла. Джигит партизан ёлгенден сора, анга джыр этилгенди. Джырда аны халкъгъа къаллай бир магъанасы болгъаны айтылады:

Къызыл партизан—джигит Хаджи-Мурат
Кеси бир къара джаш эди.

Ой халкъгъа къыйынлыкъ джетген
заманда,

Ол джарлы халкъгъа баш эди.¹

Совет власть ючюн ёлген Алийланы Таукъанига да джыр этилгенди:

Партизан болуб чыкъгъанды дейле

Элни джарлысы, джалчысы.

Партизан отряд келеди дейле,

Большевик Таукъан алчысы.

Шкуро бизге къалай келликди,

Келирге джери болмаса.

Акъ аскерлеге аякъ урдумраз,

Таукъанны джаны сау болса.²

Настуланы Юсуб белгили революционер болгъанды. Совет власть салыныб бошалгъандан сора, 1922-чи джыл аны джашыртын атыб ёлтюргендиле. Халкъ сюйген джашыны ёлгенине бек къыйналыб, джыр этгенди. Ол джырда аны ёлтюрген мурдаргъа саналады, халкъ аны кёрюб болмайды, ит ирият береди. Насту улу Юсубню джыры тау элледен кёб джырланган джырланы бириди:

¹ Малкъар джырла. Нальчик, 1962, 28-бет.

² «Ленинни байрагъы» газет, 1/1-1967 дж.

Баксан сууна тюшгенсе, Насту улу,
Сары атыңгы джууаргъа.
Тогъуз тау элге кыйын кѳреем
Настулары Юсюб тууаргъа.

Совет властха кършчы чыкъгъанлары барына да, «бандитле» не да «кадетле» дегендиле. Ол заманда этилген джырлары бирине да «ит кадетле» деб аталгъанды. Кеси кыйыны бла джашагъан халкъ тау бийле тау джолла бла башларын алыб къачханларына къууады:

Ой Мамашлары Джюнюс кѳреме да
Тау кадетлени башлары,
Алай думп болдула да тас болдула
Ит кадетлени джашлары.¹

Аллай кадетлени бири Татлукагъа кършчы энчи джыр да этилгенди. Граждан къазауатпы заманында ол эм джаныуарлыкъ этген бандитлени бири болгъанды. Халкъны совет властха кършчы кѳбараме деб да кѳб кюрешгенди, алай а халкъ аны джерде джыландан эрши кѳргенин билгенинде, башын алыб къачханды. Джырда Татлуканы эм да аныча аманлыкъчылары не иннетлери болгъаны ачыкъланады:

Ала мурдар закон салгъан эдиле,
Халкъны игисин бууаргъа²

Большевиклени элтиб тенгизге къуйгъанма, энди ала бу джерлеге келирден озгъандыла, эски законнга бой салмай мадарыгъыз джокъду деб, Татлыука халкъны кѳоз къабугъуна къуяргъа умут этгенди. Халкъ а большевикле бла Татлуканы эм да анычаланы кърарулары ачыкъ билгенди. Ол себебден, джырда Татлыука хиликге этиледи:

Татлыука къачмайын ким къачарыкъды,
Малкърны ачхасын урду эсе?
Энди большевикле къайдан да келелле,
Элтиб тенгизге къуйду эсе?

Джырда акълагъа башчылыкъ этген полковник Се-
ребряков бла совет власть ючюн кюрешген кызыл пар-

¹ Малкър поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959, 122-бет.

² Малкър поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959, 123-бет.

тизан отрядны командири Калмыковну атлары да айтыладыла:

Серебряков миннген алаша,
Калмыков кзууса арыйды.
Большевикле келелле деселе,
Халкыны джуреги джарыйды.

1918 джыл Деникинни аскерлери Север Кавказда зарауатлык салган заманда, таулула кб затха тюшюнгендиле. Ол кюнледен башлаб, баш эркинликлери ючюн кюрешген тюрлю-тюрлю халкыла бир иннетде кюнню бирикдирирге амалсыз керекли болганын толу ангылагандыла. Ары дери халкыны джашаууна огъай эсенг, кеси башына оноу этерге эркинлиги болмагъан таулу кызы кб затны терен ангылайды эм да джанындан сюнгенин Кызыл Аскерге болушурга иеди:

Орус, таулу да, ишчи, элли да
Къарнашды, джууукъду, тенгди.
Кызыл Аскерге болушугъуз, наным,
Деникин Кавказга киргенди.

Деникиннге къаршчы кюреш таулуланы совет власта къалай къарагъанларын ачык этгенди. Север Кавказы урукъган миллетинеча, совет власта бир джерде да ангылашынмайды деб айтырга боллукъду. «Деникин бла кюрешген къабарты-къарачай партизан отрядла энтда таулада кюралыб, къошулуб келедиле» — деб Г. К. Орджоникидзе алай джазганды.¹

Ол кезюуде «Коммунист» деген газет къарачай халк Россияны ишчилери, эллилери бла бир иннетде кызыл байракыны кючлю тутады эм да джангы джолну барлыкды... деб билдиргенди.² Кюнубюзден чыгыб къалабыз, совет власта не джаулукъ этейик деб айланган байла-бийле, дин башчыла большевиклени, совет власты юсунден къайда болмагъан аман хапарны джайгандыла. Къартла бла сабийлени кзууруб. Кытайга сатарыкдыла, къатын-кызы айырмай, барыны намысын теблерикдиле, ол себеден муслиман

¹ Г. К. Орджоникидзе. Статьи и речи. Том 1. Москва, 1956, 90-бет.

² «Коммунист» газет, 24/XII-1920.

болгъан ёрге къобугъуз деб кюрешгендиле. АллаЙла кеслерини кир иннетлерин айтыб, джыр этерге кюрешгендиле, алай а ол джырланы аланы кеслеринден сора киши джырламагъанды.

Совет властны урунган халкъны джашауун онгуна айландырыр ючюн этген оноуларына ангылашынмагъанлыкъдан къаршчы этилген юйдеги джырлада да тюбейдиле. 1920-чы 1921-чи джыллада, къалын уллу болгъаны себебли, къбле заманында юйленирге мадар табмагъанларын эсге ала, къалынны бир ийнекге тюшюрюрге оноу этилгенди. Байланы-байлени къызлары уа джангы властда къызны алгъынча багъасын чыгъармайдыла, алгъынча къб къалын бермейдиле деб сыйлары тюшгеннге санагъандыла. Ол джыллада огъуна «Гылджа» деген джыр дженгил заманны ичинде элlege джайылгъанды. Байла, афендиле совет властха къаршчы этген джырла дженгил огъуна унутулгъандыла, бир джерде да джырланмагъандыла, «Гылджа» уа къб джырланганды. Аны алай нек болгъаны да белгиледи: ол заманда совет властха тюз иннетли адамланы бир къаууму къалынны, бернени халкъгъа заран болгъанларын толу ангыламагъанды, аны къурутуб къояргъа да излемегенди. Джырны аллындан артына дери ол къалыннга келген ийнек хиликке этиледи; сора саламеликден ийнек ёледи, эти ашаргъа джарамайды. Берген ийнегинг ёлгенди, энди кесинг да къора деб къыз джашаха джырда алай айтады:

О былай тебентин бир джауум келеди,
Ол джангурмуду, къармыды?
Ой-ой-ой аланла, мен бир зат сораЙым.
Гылджаны мюйюзю бармыды?
Совет власть бизге келгенди,
Николай патчахны улутуб.
Бизге не ашхылыкъ ол этгенди —
Къалынны бизге къурутуб.
Айхай Гылджаны бузоуу болса,
Бузоулу ийнек дерелле.
Байла берген къалынны орнуна
Энди бирер гылджа берелле.

«Гылджа» бусагъатда да джырланады, алай а бусагъатда ол чам джыргъа бурулуб бошагъанды, ол за-

манда бир кѳауум кѳызланы кѳалай джангылгѳанлары, таза сѳймекликден эсе кѳалынны баш кѳргенлери энди хиликке этилиб джырланады. Тюзюн айтыргѳа, малкѳарлылада, кѳарачайлылада кѳалын кѳуру да болуб турмагѳанды. Бурундан келген адет тюлдю, ала-ны кѳарт аталары таб кеслери да кѳалыншы алай бир аты айтылынсын деб этгендиле, энди уа адет тереннге киргенди, кѳартла алай айтадыла деб 1892-чи джылда В. Тепцов алай джазады.¹

20-чы джыллада кулаклары чегетледе бугѳуб айланган джашларына кѳаршчы этилген джырла да бардыла.

Джыйырманчы джыллада этилген джырлада тюрлю-тюрлю миллетлени кѳарнаш шохлукѳарыны юсюнден кѳб айтылады. Ол шохлукѳ кюнден кюннге бегигенден бегий баргѳанды. Аллаш шохлукѳгѳа юлгю кѳргюзген орус халкѳ болгѳанды. Джигит партизан Настулары Юсюбге этилген джырда «Орус джашла джылаб келелле, Настулары Юсюб ёлдю деб» алай айтылады. Таулу кѳыз ол шохлукѳну магѳанасын терен ангылаб «орус, таулу да, ишчи элли да кѳарнашды джууукѳду, тенгди» деб джыр этеди.

Октябрны ал кюнлеринден башлаб Ленини аты таулулары араларында кѳбден кѳб айтылыб тебрейди. Революционерледен, партизанладан сора да ёмюрю таулада малчылыкѳ бла келген таулулагѳа дери Ленини иннетин ангылаб тебрейдиле. Ленин алагѳа джерни башында эм багѳалы адам болады, ма ол себеден, Ленин ёлдю деб бушуу хапар джайылгѳанлай, ызы бла аны юсюнден бушуу джыр да джайылады. Ленини ёлгени эм тар ёзенледе джашагѳан таулулагѳа да уллу бушуулукѳ келтиргенди. Кѳарачайдан баргѳан делегация, Гюрджюланы Кѳурман да башчылары болуб, Ленини гробуну кѳатында сыйлы бушуу кѳараулда болгѳанды. Алай тургѳаны бла делегацияны суратха алгѳандыла. Ол сурат бюгюн да Москвада Октябрь революцияны музейинде тагѳылады.

Ленин ёлгенди деген бушуу хапар келгенинде, кѳара байракѳ орнуна кѳара чебгенлерин арбазларында багѳанагѳа такѳгѳанла болгѳандыла. Большевик Мусу-

¹ В. Тепцов. «По истокам Кубани и Терека», СМОМПК, XIV, Тифлис, 1892, 168-бет.

каев Ахмат бушуу митингде сѣлеше, бюгюн таула, таш-ла, чегетле, терекле джылагъан аллай бир кюндю де-генди.¹

Ленин ѓлгенинде, кеси кыйыны бла джашагъан къа-рачайлыла, малкъарлыла уллу бушуулу болуб джыр этгендиле:

Адамла алай айталла,
Преуленнге къагъыт келгенд деб.
Джарлыла бир бек джылайла,
Ленин атабыз ѓлгенд деб.

Бир башха джырда уа Ленини ѓлгенине бушуудан сора да аны иши, ол тутхан джол ѓмюрде ѓлмезликле-ри, урунган халкъны насыб джашаугъа чыгъарып ючюн ол этген муратланы ол кеси къураб кетген партия бардырлыгъы айтылады:

Онсегизинчи джылда къууанганек,
Бизге ашхы власт келди деб.
Джыйырма бла тѳртюнчю джылда
Джылайбыз, Ленин ѓлдю деб.
Этген осиятынг миллетлеге
Ой, джашнаб, ѓсюб барады.
Сен орнатхан тюз джолну
Партиянг джашаугъа салады.²

Ленинге этилген джырланы биринде Ленини джо-лу бла барабыз деб халкъны атындан сѳз бериледи, ант этиледи:

Бизге юлгю бергенди Ленин,
Тамам халал къолу бла.
Биз джюрююкбюз партияда
Ленини берген джолу бла.

В. И. Ленин 1913-чю джыл «Интернационал» деген джырны автору Евгений Потье ѓлгенли 25 джыллыгъы-на атагъан статьясында бу джыр бютеу тиллеге кѳчю-рюлгенди деб джазады.³ Ол заманда къарачай-малкъар тилде джазма болмагъанды. 1923-чю джыл 28-чи фев-

¹ Г. Петров. «Малкъар джазманы историясындан. «Комму-низмге джол» газет, 1/III-1964.

² Малкъар поэзияны антологиясы, 1959, 120-бет.

³ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. Москва, 1957, 85-бет.

ралда Нальчикде чыкыгъан «Кызыл Кыбарты» деген газетде орус буквала бла джазылыб, къарачай-малкъар тилде басмаланган, «Интернационал» болганды. Ол джыл огъуна «Интернационалны» Кыракетланы Исса кёчюргенди, артдан а Алийланы Умар. Байлагъа-бий-леге, патчахны зорлугъуна къаршчы джырладан сора башха джыр эшите юренмеген таулула «Интернационалны» ана тилге кёчюргенлери, аланы ангыламакъ-лыкъларыны уллу ёсгенине шагъатлыкъ этеди.

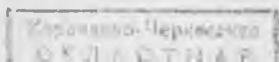
Граждан къазауатны юсюнден этилген къарачай-малкъар халкъ джырла алай кёб тюлдюле, алай а ала бизге бек багъалыдыла.

Джыйырманчы джыллада урунган халкъны джашауу онгуна айланыб тебрегенинден жангы джырла этилиб тебрейдиле. Совет власть эркинлик, тенглик, насыб келтиргенин энди хар ким кеси кёрюб, ангылаб башлайды:

Совет власть чыкыгъанында,
Тар джолланы кенг этди.
Совет власть джетгенлей,
Джарлы бла байны тенг этди.

Джыйырманчы джылланы аягына аз болсала да, малкъар, къарачай элдеде колхозла къуралгъандыла. Кыракчайда биринчи колхоз 1928-чи джыл Терезе элинде къуралгъанды. Ол заманлада кулакла колхоз башчылары кёрюб болмай, аланы ызларындан къара сабан сюргендиле. Граждан къазауатны заманында Мусукаланы Ахмат джигит партизанланы бири болганды, арда уа тау элдеде колхоз къурар ючюн, джанын-къанын аямай кюрешгенди. Кулакла урунган халкъгъа Ахматны сыйлы, багъалы адам болганын кёрюб, джашыртын атыб ёлтюргендиле. Ахматны ёлгенине этилген джыр малкъар, къарачай элдеде белгили джырланы бириди. Джырда аны джигитлиги айтылгъан бла бирча, аны къанын алыр ючюн облысполкомну председатели Калмыков отряды бла баргъаны да айтылады:

Урушуб турдунг, кюрешиб келдинг,
Душманны артын юзерге.
Бакъсан элlege ёрлеб келгененг,
Коллективлеге тизерге.

Хуна джанында сакълаб турдула,
Сен, артха айланыб, келгинчи,
Сен аслан кибиб уруш этесе,
Къанынг тегюлюб ёлгюнчю.
Бандитле умут этген эдиле
Сени ёлтюрюб кетерге.
Калмыков тенгинг къуууб келеди,
Аланы къысха джетерге.¹

Былайда бир затны айта кетерге тыйышлыды: Къарачай-Черкесде бандитле бла кюрешюуге башчылыкъ этген облысполкомну биринчи председатели Гюрджюланы Къурманды деб айтылады, Къабарты-Малкъарда да — облысполкомну биринчи председатели Бетал Калмыков. Гюрджю улу да, Калмыков да граждан къазауатны заманында къызыл командирле болгъандыла. Халкъгъа джашауну ким келтиргенин, адамланы эркинликге ким чыгъаргъанын билгенле кёбден кёб болуб тебregenдиле:

Джангы дунягъа чыкъгъанбыз
Биз большевиклени кючюнден.
Бу кюнле энди кетмезле
Къара халкъны юсюнден.

Джырда джашла, къызла да школгъа джюрюб тебregenлери, тау элледен къарангылыкъны къорай баргъаны, алгъыннгы байланы да ачыудан джюреклерин жарылгъаны айтылады. Бир джыр бизни насыбха келтирлик колхозду, ол себебден бютеу элни колхозгъа тартаргъа керекди, кремль айтханча джангы джашау ишлей, коммунизмге барабыз деб алай бошалады:

Къызла джашла да билим алалла,
Джашнайды бизни джерибиз.
Эскилик джашау кимге керекди,
Колхозгъа киред элибиз.
Бизни джолубуз энд джангы джолду,
Ма биз ол джолну тутарбыз.
Партия бизге башчылыкъ эте,
Джангы джашауну къуууарбыз.

¹ Малкъар джырла. Нальчик, 1962, 30 бет.

Тау элге эл мюлк техниканы келе тебрегени ары дери аллай затны не болгъанын билмеген таулуланы кѣб затха тюшондюргенди. 1924-чю джыл Къарачай-Черкес областха «Фордзон» деген биринчи трактор келгенди. Ол заманда область газетде «Агъач къаладжюк, джолдан жанла, трактор келеди» деб статья басмаланганды.

Джыйырманчы джыллада таулу тиширыуланы джашауларындан энчи айтыргъа тыйыншлыды. 1913-чю джыл В. М. Сысоев тиширыуланы джашаулары адам сукъланырча тюлдю, аланы не къууанчлары да, мадар болгъанлай, ючю-тѣртю бир джерге джыйылыб, эркиши-леча, бир ушакъ этселе, олду. Къайсы болса да, бир эркиши келиб чачхынчы, ала эки-юч сагъатны сиреледиле деб джазады.¹ Арадан къуру он джыл кетгенлей, таулу тиширыуладан кѣбле совет власть ючюн активистле боладыла.

1927-чи джыл Алийланы Умар совет власть киргенили, эркишиле тиширыулагъа джумушакъ къарай, эркишиле бла тенг кѣре башлагъандыла: тиширыула собранияелеге, съездлеге келиб сѣлешиб тебрегендиле дейди.¹

1928-чи джыл колхозда бригадир болуб ишлеген тиширыула да болгъандыла.

1922-чи джыл Къабарты-Малкъарда тиширыуланы биринчи конференциялары болгъанды. Ала конференцияны аты бла багъалы къарнашыбыз, бизни тенгибиз джарыкъ коммунист общество ючюн кюрешде санларыбызны къадама этербиз деб Ленинге письмо лжазгъандыла.² 1925-чи джыл 18-чи майда Пятигорскеде Север Кавказ крайны таулу тиширыуларыны биринчи съездлери болгъанды. Съезд ишин Терк округну къазакъ тиширыулары бла бирге бардыргъанды.

Къарачай-Черкес областа таулу тиширыуланы биринчи съездлери 1927-чи джыл октябрда болгъанды.

1890-чы джыллада Къарачай къызчыкълагъа школ ача тебрегенлеринде, афендиле унамагъандыла. 1920-

¹ В. И. Сысоев. «Къарачай», СМОМПК, вып. 43, Тифлис, 1913, 51-бет.

¹ Умар Алиев. Къарачай. Ростов-на-Дону, 1927, 120-бет.

² Х. Т. Берикетов. «Ленин и Кабардино-Балкария». Ученые записки К-БНИИ. том. XXIII. 1965, 270-бет.

чы джылланы аягына уа школгъа джашчыкъла бла бирге, аз болсала да, къызчыкъла да джюрюгендиле. Алай а бир къауум атала, анала къыз сабийге окъууну не кереклиси барды деб, иерге суймегенлик этгендиле. Къызчыкъланы эркиши сабийле бла бирге школгъа баргъанларын бир къауум атала, анала алай огъурамагъандыла.

Таулу тиширыуланы, таулуланы бютеу да окъуугъа къалай къарагъанларыны эм да джангы джашаугъа къалай къатышханларыны айтылгъаны некди десегиз, джырланы этилгенлери да джангы джашаугъа халкъны къалай къарагъанына кере болгъанды. Джыр джашаугъа кере этиледиди.

Эндиге дери къыз берген, къыз алгъан заманда рыхыны уллу магъанасы болгъанды, энди уа къыз бла джашны араларында биринчи орунну суймеклик ала тебрейди. Биз аны бир къыз бла джаш кёзюулешдириб айтхан бир джырда керебиз. Джаш къызгъа сен къаллай джашха барыргъа боллукъса деб сорады, къыз да анга, сен а къаллай къызны алыргъа боллукъса деб сорады. Малы болмагъан джашха къалай чыгъаргъа боллукъду, атам берсе да, бармам, малсыз джашха дейди къыз. Алай а къыз керти да малгъа эсин ийиб айтмайды, ол алай айтыб, эндиге дери тиширыуланы джашаулары къалыннга берилген малгъа кере болгъанды, ала ны башларына оноу этерге мадарлары болмагъанды деб аны билдиреди ансы, ол ючюнчю куплегде огъуна кеси джашауна кеси оноу этерин, къалынны сан эгмезин, биринчи орунну адамлыкъ алгъанын айтады:

Кютген кьойларынг минг болсун,
Саугъан ийнеклеринг джюз болсун,
Малны юйю кьуругъа эди —
Башынгда акъылынг тюз болсун.

Джаш да акъыллы, ариу халиси болгъан, ол огъай эсенг, тели кирсе да, ёрге къобханны аллыкъма дейди. Къыз акъыллы болгъан бла да къалмай, окъуй билген, халкъына хайыры джукъгъан адамгъа барлыкъма дейди. Джаш дагъыда эртден бла эртде туруб, кийим тикгенни, кече олтуруб, тон тигиб джатханны, къобуз да согъа билгенни аллыкъма дейди. Къыз да тенглери-

не акъыл юретген, джети тилни билгенге барлыкъма дейди.

Бу джырда ёсуб келген джашны, къызны 20-чы джылланы аягына не иннетге келгенлери кёребиз. Былайда не къыз, не джаш атам, анам, джууукъ, тенг не айтырла демей, джашауларына кеслери ангылагъанча, джангы джашау юретгенча къарайдыла. Джырда бютеу да 23 куплет барды; бир кесеги:

Къыз: Мени атам алай айтады:
Берлик туююлма джарлыкъа.
Атам берсе да, къалай барлыкъма
Кеси тели болгъан маллыгъа?

Джаш: Мен алсам, аллай къызны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма;
Башында акъылын тыйгъанны,
Телиге да ёрге тургъанны.

Къыз: Мен барсам, аллай джашха барлыкъма,
Бармасам, былай къаллыкъма:
Ол алай къара таныгъан,
Халкъына алай джарагъан.

Джаш: Мен алсам, аллай къызны аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма;
Эки тонну тигиб тангга чыгыучу,
Къобузну ариу согуучу.

Алай а бютеу къызла джангы джашауну бу башындагы джырда айтылгъан къызча ангылаб баргъандыла дерге боллукъ тюлбюз. Юлгюге бир джыргъа къарайыкъ. Бай кишини ариу къызы Хасанны суююб ёледи. Мени сан этмейсе деб, анга къыз кёлкъалды болады. Хасан аны суюгенликге, нек «сансыз» этгенин айтады: аны къаты джюреги джокъду, алай а Хасан кесин джангы джашауну джолуна салгъанды, окъугъан этеди, алчы болургъа излейди; къыз а бай кишини къызыды, джангы джашауну ангыламайды, ангыларгъа да излемейди; джюрегин къуру байлыкъгъа, хабджюкге, харекетге бериб турады. Да мен сени бай джашланы кююб сайлагъанма, кёб окъугъанны кёрюб да болмайма, адамла къуру байлыкъ ючюн кюрешедиле, ата-

мы байлыгы уа биз экибизге эркин боллукъду дейди къыз. Хасан аны суйгенликге, джангы джашауну ангыламай, кесин эски-чирик, адетлеге бериб тургъанны алмазлыгын айтыб, чыгыб тебрегенинде, сен колхозгъа кирирге бара болурса, алай эсе, эндиге дери не бек суйген эсем да, энди уа кёрюб да болмайма деб, къыз Хасанны ызындан кычырады.

Къыз: Дыды-дыды, о Хасан,
Къалай къатыды джюрегинг.
Мени былай кыйнагъан,
Толмай къалсын тилегинг.

Джаш: Къаты эсе да джюрегим,
Джазыкъсынама сени.
Мен джашагъан ёмюрде
Нёгерим тюлсе мени.
Антым барды, ариу къыз,
Джахил къызны алмазгъа,
Джахилликни сюргенни
Мен ююме салмазгъа.

Къыз: Джыйылыугъа бараса,
Сен колхозгъа кирирге.
Сенден суйгеним джогъед,
Энд суймейме кёрюрге.

Бу джыр Ёртенланы Азретни «Сюлеменни Суратха письмосу» деген поэмасын эсге тюшюреди. Сюлемен джангы джашауну адамыды, къадалыб билим алады, Суратны да эртдеден бери сюеди. Алай а Сюлемен алай этиб айланган заманда, Сурат хабджюкге, харекетге эс бёлген бла да къалмай, джангы джашауну джолуна кёчген къызланы хиликге этерге кюрешеди. Ол себебден Сюлемен аны не бек суйсе да, джашауун аны бла бир этерге таукелленалмайды:

Суратса,
Суратны
Салалмам
Мен джыргъа.
Джеталмаз
Къарыуум

Суратлаб
Айтыргъа.
Кёзлеге
Кёз къабакъ
Ол сени суратынг,
Суратха
Табыны
Тюлд мени
Муратым.¹

20-чы джыллада этилген суюмеклик джырлада эм белгилени бири «Фатима» (Байдымат) деген джырды. Джыр бютеу да отуз куплетден атлайды. Бу джыр бютеу элде дегенча джырланады. Фатиманы ариулугъу, адамлыгъы джашны джесир этгендиле:

Огъары ёзенге баргъанма,
Мени минген атым арымай.
Ах андан эсе къалыб кетгеем,
Ариу Фатиманы танымай.
Фатима былай кетиб барады;
Мен аны алай къоймазма.
Джюз джыл ёмюрюнг сени болса да,
Мен къарамынгдан да тоймазма.

Джыйырманчы джыллада этилген джырланы юслеринден айтхан заманда «Абул-Керимни джырыны» юсюнден энчи айтыргъа тюшеди. Кавказны халкъларында бир къауум байла, бийле эм да аманлыкъчыла башха халкълагъа чабыуул этиб, мал адам да сюрюб тургъандыла. Татаркъанны, Джандарны, Зауурбекни, Азнауурну джырлары, «Къобанланы къой бёлек» алай затлагъа этилген джырладыла. Башха халкъланы байлары, бийлери, аманлыкъчылары къарачай, малкъар элге, къошлагъа чабыуул этгенча, къарачай, малкъар байла, бийле, аманлыкъчыла да башха халкълагъа чабыб, мал, адам келтиргендиле. Урунган халкъ ол затха не аз да разы болмагъанды. Бу башында айтылгъанджырла халкъны ол затха къаршчы болгъанын кёргюзедиле. Башха джерден мал сюрюу 20-

¹ Ертенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959, 249—252-бет.

чы джыллагъа дери тюгел къуруб къалмагъанды. 1921-чи джыл белгили гудучу Абул-Керим төрт тенги бла барыб, Басхан ёзенинде кьой сюрюуню сюрюб келгенлей, ызындан джетиб ёлтюргендиле. Джырны Абул-Керимни суйген кызы этгенди.

20-чы джыллада, таб отузунчу джыллада да, бу джырны аз-аз джырлагъандыла, алай а ол халкъ джыр болалмагъанды. Уручугъа этилген джырны халкъ кесини джырларына кьошмагъанды. Эпика не да лирика джыр болсун халкъдан адам этиб джырлагъанлыкъгъа, ол халкъ джыр болуб бармайды, халкъдагъы бары да халкъ джыр тюлдю деб белгили совет фольклорист В. И. Чичеров алай джазгъанды.¹

«Аманлыкъгъа айланган Абул-Керимни джырын а ким джырларыкъ эди, аны эртде боллугъу да алай эди» деб джырчы къартланы алай айтханларын эшитирге боллукъду.

Ол джыллада этилген чам, самаркъау джырлада юйдеги джырла да тюбейдиле. Сёз ючюн, ариулугъуна базыб, тилегенлеге умут этдириб, джангыз бирине да сёз тауусургъа унамагъан кызыны юсюнден былай джырланады:

Коридоргъа чыгъыб къарайды Айшат,
Суймеклигими билгенча.
Айшатны ызындан кёбле айланалла,
Джел хабджюклени сюргенча.
Тогъуз суйгени болгъан, Айшатха,
Мен сукъланама ёлеме,
Мен билмегенлей энтда бир кьошулуб,
Он болуб тура кёреме.

Самаркъау джырланы ичинде кёб джырланганланы бири «Сютбашы челекчик» (не да «гудучу келинчик») деген джырды.

Бир келинчик хаман урларгъа къалгъанында, анга джыр этилгенди:

Урлаучу келинчик, тырнаучу келинчик
деб,
Бир иги бердиле керегин.

¹ В. И. Чичеров Русское народное творчество. Москва, 1959, 12-бет.

Келинчикден кьоркзуб алыб айланады
Анам сютбашы челегин.

Ичигиз, кызла, тартыгъыз, джашла,
Бизни келинчикни саулугъун.

Аллахдан кьоркъмай, къалай

урлагъаненг

Анамы палтон джаулугъун?

Быдай тѣбентин бир тубан келеди,

Ма ол джауаргъа къаралыб.

Сени джауунг кѣрсюн сютбашы челекни

Баш къалынчыгъы джаланыб.

20-чы джылланы джангы джырларын айтхан заманда, ол кѣзюуде эски джырлагъа къалай къаралгъанын айтмай кетерге болмайды. Ол джыллада эски джырламы кѣб джырлангандыла, огъесе джангы джырламы кѣб джырлангандыла деб сорулса, эски джырла деб джууаб этерге тюшерик болур эди. Апы сылтаулары кѣбдюле. Биринчиси, ъмюрледен бери этилиб келген эски джырла ол джангы онюч джылны ичинде этилген джырладан талай кере кѣб болгъандыла. Ол огъай эсенг, ол джыллада алкъын меджисуулукъну заманында этилген адет джырлада айтылгъаннга ыйнаниганла да кѣб болгъандыла. Октябрь революциягъа дери литературабыз болмагъаны себебли, джырла, джомакъла, таурухла хар юйде айтылыб тургъандыла. Ол заманда нарт джырланы джырланганларын эшитирге да болгъанды. 1879-чу джыл Орусбийланы Сафар-Алий нарт джырланы тыйыншлы джырлай билген азды, таб джокъну орнундады деб джазады¹. Орус халкъда былинала аздан аз джырлана баргъанча, Къарачайда, Малкъарда нарт джырла да аздан аз джырлангандыла. 1885-чи джыл Москвадагъы консерваторияны профессору белгили композитор С. И. Танеев Орусбийланы Исмаилдан джыйырма джырны макъамларын джазыб алгъанды. Аланы ичлеринде нарт джырла да бардыла. Танеев ла нарт джырланы джырлай билген адам джокъну орнун-

¹ С. Урусбиев. «Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области». СМОМПК № 1. Тифлис, 1881.

дады деб джазады.¹ Исмаил да джая кьобуз бла со-
гъуб джаздыргъанды. Алай болса да нарт джырланы
джырлай билген адамла джыйырманчы джыллада да
тюбегендиле. 1929-чу джыл Учкуланда болгъан С. И.
Попов джол устазыбыз бла халкъ джырланы, таурухла-
ны юслеринден селешдик, аны къарт атасы геджеб, деу
нартланы юслеринден джырланы биледи, аланы бивин
джол устазыбыз кеси да биледи, аны къартла джыр-
лайдыла, алай а кюндюзгю кюн джырлай туругъа тар-
тынган этди, кече болса, таб боллукъ эди; бизге ол
джырны тюз хапарын айтды деб «Сосуркъа бла беш
башлы эмегенни» таурухларын келтиреди.²

20-чы джыллада меджисуулукъну заманында этил-
ген адет джырла да, аз джырлансала да, джырланган-
дыла. Ёлюкню сууда сыбызгъы бла излеу адет ол за-
манда тохтамагъанды. Сёз ючюн, 1926-чы джыл сууда
ёлюк табылмагъанында, ма бу джырны да джырлай
сыбызгъыны сокъгъан сууну ызын ёрге-энишге барыб,
ёлюкню излегенди:

Суу анасы Сюлемен,
Сууда сюек барды, билеме.
Ол сюекни бизге къайтар деб,
Сенден аллах бла тилейме.
Суугъа кетгенди башыбыз,
Излей чыкъгъанды бизни къартыбыз-
джашыбыз.
Ол сюекни бизге къайтармай эсенг,
Тауусулгъанды ашыбыз.

Ол сокъгъанлыкъгъа, джырлагъанлыкъгъа ёлюк
табылмагъанында, ёлюк тюз сууну ортасында болгъан-
ды да, суу анасы бизни сокъгъаныбызны анга эшитдир-
мейди деб алай айтханды. 30-чу, 40-чы джыллада, таб
бир-бирде бусагъатда да, анасы суугъа тебреб, сабийи
мен да барама деб ызындан джыласа, ызынга къайт да
кет, келсенг, суу анасы ичине джутуб къоярыкъды де-
генин эшитирге боллукъду.

¹ И. Иванюков, М. Ковалевский. У подошвы Эльборуса.
журнал «Вестник Европы» № 1. Петербург, 1886, 111-бет.

² С. Н. Попов. Пешком по Карачаю. Книгоиздательство «Се-
верный Кавказ», 1931, 49—50-бетле.

Сууда сыбызгыгы бла ёлюкню излеучюге «суу анасыны сыбызгычысы» да дегендиле. Кёпюрден ётёуб бара, анала сабийлерине суугъа къарама, суу анасы кёзлеринги алдаб, ичине джутуб къоярыкъды деб къоркъутхандыла.

20-чы джыллада меджисуулукъдан къалгъач чалкъычы джыйында Акъсакълалны джырын да джырлагъандыла:

Тамбла къалыб бирсикюн,
Андан бирсикюн—байрым кюн.
Ал кюнден эртде барырма,
Боз къалтохну ичин джарырма.
Маджал сохтасын кесиме алырма.
Кимни къаллай бир джейгенин танырма.
Эринчекни джюрегин джарырма.

Джыр меджисуулукъну заманында этилсе да, чалкъычыла муслиман дин бла къарай, байрым кюн джууукълаша келгени сайын, акъсакълал да джырын джарыкъдан джарыкъ айта баргъанды.

20-чы джыллада «гюппе», «шартман» айта къызчыкъланы юйлеге айланганлары да болгъанды. «Шартманны» джаз, ашарыкъ аз заманда, къызчыкъла бир бири къолларындан тутуб, юй-юйню аллына барыб айтхандыла. Юйден ким чыкъса, анга джараулу джырлагъандыла:

Шартман айта келебиз сизге,
Бир къакъ къабыргъа беригиз бизге.
Джылыгъыз джетсин джюзге.
Шартман, шартман джазгы кюнюнг,
мубарек.

Меджисуулукъну шартлары табигъатха къарауда да сакълангандыла. Ай тутулгъан заманда «айны Джелмаууз джутуб къояды, Къыйынлыны эгерлерин уятайыкъ» деб шкок атыб, дауурбаз къакъгъандыла. Ай тутулгъан заманда «эгерлени уятыргъа» багъыр тазланы къакъгъанларын 30-чу джыллада эшитирге да болгъанды. 1928-чи джыл кёз тиймез ючюн деб стауатда къазыкълагъа ат баш сюеклени тагъыб тургъанларын С. Н. Попов кеси да кёргенди.¹

¹ С. Н. Попов. Гешком по Карачаю. Книгоиздательство «Северный Кавказ», 1931, 60—61-бетле.

Уугъа баргъан заманда апсатыны джырын джырлагъанла да болгъандыла. Джуртда джангыз терек деб Хурзукда уллу нарат терекге, Малкъарда да Раубазини терегине ийнанганла болгъандыла. «Аллах сени джанынгда болгъа эди да, Раубази мени джанымда болгъа эди» деб сёз да джюрюгенди. Ол «сыйлы» Раубази терекни большевик Энейланы Магометни атасы кесиб аудургъанды. Хурзукда терекни да 20-чы джыллада кесгендиле.

Быланы барыны да айтылгъаны ма быллай джырла болгъандыла деб аны билдирир ючюн тюлдю: меджи-суулукъну заманында этилген адет джырлада айтылгъанлагъа ийнаныу тюгел къуруб бошамагъан халкъгъа совет власть салыныб, джангы джашау ачылгъанында, джангы джырла джангы иннет магъананы билдиргендиле, кеслерине джол ачхандыла, урунган халкъны джангы джашаугъа чакъыргъандыла деб аны ючюндю.

ПОЭТЛЕ ЭТГЕН ДЖЫРЛА

Граждан къазауатны заманында орус поэтле этген джырла фронтлада джырланыб тургъандыла. Қъарачайда, Малкъарда аллай джыр бек аз болгъанды, алай а аз болсала да, аланы юслеринден айтыргъа керекди. Совет власть киргенлей огъуна, къарачай-малкъар, поэтле джырла этиб тебргендиле. Ала Мечиланы Кязим, Қъочхарланы Қъасбот, Шахмурзаланы Сеид, Джанибекланы Аппа, Акъбайланы Исмаил болгъандыла.

«Джер болуб эди башы тюбюне;
Власть келгенлей бурду тюзюне»,

деб Аппаны алай айтханы бир иги джырны багъасы барды. Граждан къазауатны джигити Қъалабекланы Солтан-Хамидге Мечиланы Кязим бир джыр, Шахмурзаланы Сеид бир джыр этгендиле. Солтан-Хамид 1918-чи джыл Киров джолдашны джауланы окъларындан сакълай, ёлгенди. Солтан-Хамид айтыб Кировну Кязим-

¹ Қъарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь китаб издательство, 1965, 135-бет.

ден хапары болгъанды, ол себебден Солтан-Хамидге джыр эт деб Киров Қязимге атлы ийгенди. Ол джыр бусагъатда да халкъ бек суйген джырланы бириди. Андан сорда Қязим граждан къазауатда джигитча ёлген джашы Мухамматха да джыр этгенди. Қязим, Сеид эм да Қъасбот Ленини юсюнден джырла этгендиле.

Балакирев М. А.
1868-чи джыл Кавказда.

Октябрь революциядан сора джыр фольклорну юсюнден не джазгъанларын айтырны аллы бла ары дери ол затны юсюнден кимле не джаза келгенлерини юсюнден бир кесек айтыргъа тылышлыды. 1818-чи джылгъа дери къарачай, малкъар элlege илмулу адамла хазна келмегендиле. Қъарачайлыланы, малкъарлыланы музыкаларын биринчи кере ноталагъа салгъан уллу орус композитор М. А. Балакирев Кавказгъа 1862, 1863, 1868 джыллада келгенди. «Записи Кавказской народной музыки»¹ деген статьясын 1863 джылда джазгъанды. Ол джыл Орусбийланы Исмаил кесини къыл къобузу бла Пятигорскеге келиб сокъгъанды, Балакирев да ноталагъа салгъанды. «Исламей» деген фантазиясын да Балакирев ол джыл джазгъанды. Исмаилдан Балакирев онбир макъамны джазыб алгъанды. Аладан тогъузу къарачай-малкъар, къабарты тартуладыла, ючюсю — чечен. 1879-чу джыл П. Остряков талай нарт таурухну басмалагъанды.² 1870 джыллада Орусбийла-

¹ М. А. Балакирев. «Записки кавказской народной музыки», Балакирев. Воспоминания и письма. Ленинград, 1962, 432, 543-бетле.

² П. Сстряков. «Народная литература кабардинцев». Журнал «Вестник Европы» № 8, 1879, 702—710-бетле.

1863-чю джыл Балакирев М. А. Иссисууда Орусбийланы Исманл сокъгъан тартыуланы ноталагъа салгъанды.

ны Исмаилны джашлары Сафар-Алий бла Науруз биеу да Фольклоргъа, артыкъсыз да халкъ поэзиягъа уллу эс бёлгендиле. Аланы аталары Исмаил халкъ джырланы бек суйгенди, кёб билгенди, джая къобузда уста сокъгъанды, келген алимлеге поэзиядан хапар айтханды. Исмаилны Танеев да бек махтайды. Белгили орус художник Н. А. Ярошенко «Песни о былом» деген суратын Орусбийланы Исмаилны джашауундан салгъан болур.¹ Исмаил терен билимли адам болгъанды. Сафар-Алий академияда окъугъанды (бююнню Темирязев атлы академия). 1885-чи джыл Науруз Владикавказда реальное училищени бошагъанды. Исмаилны юйдегиси Чайковский бла тюбеше тургъанды. Бююннге белгили зат болмаса да, Абайланы Солтан-Бек да халкъ макъамланы джыйыугъа эс бёлгенди. Ол 1862-чи джыл Петербургда ачылгъан консерваториягъа кириб, белгили скрипач Генрих Венявскийден окъугъанды. Танеевни тилеги бла Солтан-Бек халкъ макъамланы джыйгъанды.² 1881-чи джыл Сафар-Алий нарт джырланы эм да джырчыланы юслеринден уллу статья басмалайды.³ 1883-чю джыл Алейников талай къарачай-малкъар нарт таурхну басмалагъанды.⁴ 1885-чи джыл С. И. Танеев Басхан элде тёрт кюн да джашаб, джырлагъа, тартыулагъа тынгылагъанды, эм да 20 джырны, тартыуну макъамларын ноталагъа салгъанды. «О музыке горских татар»⁵ деб артда статья да джазгъанды. Кавказ халкъланы музыкаларындан ол заманда анда уллу статья джазылмагъанды. Исмаил Танеевге онбир къарачай-малкъар джыр, джети къабарты, бир чечен, бир да тегей джыр, тартыу сокъгъанды.

Къарачай-Малкъар фольклорну юсюнден бир кесек Г. Ф. Чурсин да джазгъанды.⁶ 1903-чю джыл Н. П. Туль-

¹ Сякляцкий, Н. А. Ярошенко. Ставрополь, 1963, 59-бет.

² «Терские ведомости», № 51, 1881.

³ С. Урусбиев. «Сказание о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области». СМОМПК № 1. Тифлис, 1881, IV-VIII бет.

⁴ СМОМПК № 3. Тифлис, 1883.

⁵ И. Ивановков, М. Ковалевский. «У подошвы Эльбурса», журнал «Вестник Европы», № 1. Петербург, 1886.

⁶ Г. Ф. Чурсин. «Музыка и танцы карачаевцев», газета «Кавказ» № 70, 1901.

Абайланы Солтан-Бек.

чинский асламысын Орусбийланы Науруз джыйыб берген джырланы, нарт сёзлени басмалагъанды.¹ Анда «Қъаншаубий», «Гошаях», «Қъайсынла», «Татаркъан», «Басханукъ» деген джырла да бардыла. Вильгельм Прёле къарачай, малкъар ёзенледе айланнган заманында джазыб, 1909-чу джыл Будапештде талай джырны басмалагъанды.

20-чы джыллада талай кере фольклор экспедицияла болгъандыла. Север-Кавказ Тау илму-сынам институт ол экспедициялагъа башчылыкъ этгенди. Институтну отчётунда «басмалана турадыла» деген бёлюмюн-

¹ Н. П. Тульчинский. «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчикского округа, Терской области. «Терский сборник». Вып. VI, Владикавказ 1903

Танеев С. И.

де «А. П. Митрофанов песни Карачая — 8 п. л.», «редакцияны портфелинде» деген бѣлюмюнде да «Алиев, Тарасов, Митрофанов — Карачаевское музыкальное песнетворчество—14 п. л.»¹ деб джазылгъанды. Алай болса да бу башында айтылгъанладан басмагъа чыкыгъан болуб джукъ табылмагъанды, рукопислени не болгъанлары да белгили тюлдю. Къарачай-Малкъар джырланы ноталагъа салыу бла М. С. Иваненко да кюрешгенди, алай а андан да джукъ къалмагъанды. 1930-чу джыл джыр бла джырчыланы юслеринден Ислам Къарачай

¹ Записки Северо-Кавказского института, том, II, Ростов-на-Дону, 1929, 307-бет.

О МУЗЫКЕ ГОРСКИХ ТАТАР

Материалами для настоящей заметки послужили:
1) музыка, сопровождающая танцы, виденные нами в Храм-
уле в Урусбиновском ауле, 2) старинные песни горскому татару
Урусбиеву.

Музыка сопровождалась пением мужчины Хиди и двумя му-
жиками; музыка унисонно. Певцы по песням пели «ооо!» и ту-
ту, а также звуки фиссы; иногда с будильной гитарой, иногда
с другими инструментами.

С. И. Танеевни статьясыны аллы.

лыны эки статьясы чыгъады. Биринчи статьясы «Са-
тирические песни Карачая» дегенинде джырчылары юс-
леринден талай сёз джазады, аны бла бирча Джани-
беклары Алпаны (Къалай улу) «Къош нёгерле» деген
самаркъау джырын береди.¹ Экинчи статьясына «О гор-
ской музыке и её пионерах»² деб атагъанды. Статьяны
тюбюне Ислам Къарачайлы Амалатбек деб къол сал-
гъанды. Ол аны псевдонимлерини бириди. (Бу статьяда
джырчылары юслеринден бир кесек айтылгъандан сора,
сёз социалист общество ишлеуде тау музыканы хайыр-
ланылмагъаныны юсюнден барады. Таулулары музыка-
лары барды, аны джангыдан къураргъа керек тюлдю,
алай а, Христофор Колумб Американы ачханча, ачаргъа
керекди дейди. Тау музыканы джыя айланган экспеди-
цияла тыйыншлысыча джазалмагъандыла, макъамлары
ноталагъа тюз кёчюралмагъандыла, экинчи айланыб ол
нотала бла сокъгъан заманда, таулула кеслерини музы-
каларын танымагъандыла деб джазады. Къарачай-Мал-
къар халкъ джырлары джыйыугъа 1924-чю джыл Чер-

¹ Ислам-Къарачайлы. «Сатирические песни Карачая», жур-
нал «Советский СКАЗ», № 1, 1930.

² Амалатбек. «О горской музыке и её пионерах», журнал
«Революция и горец», № 12, 1930, 66—67-бетле.

ПРЕДЛОЖЕНИЕ К СТАТЬЕ ТАНЕЕВА
О МУЗЫКЕ ГОРСКИХ ТАТАР.

Вопрос о музыкальном и тем, музыкальном Татариан,
приведенными редактором

№ 1. Танцевальная тюркская песня. По словам, приведенным Таневым,
она есть для танца назид — Реб.

Moderato

№ 2. Doppelstimmige Prosa. Prosa. Таневым (1) назидать, бить, мило,
доброе, доброе, это мило, доброе мило, это мило, доброе назид.

№ 3. Maiden's Song. Maiden's Song.
Таневым (1) назидать, бить, мило, доброе, доброе, это мило, доброе мило, это мило, доброе назид.

Танев 1885-чи джыл Баксанда Орусбийланы Исмаилны
юйюнде джазган ноталадан.

кес шахарда чыгыб башлагъан «Таулу джашау» деген газетни эм да ол джыл Нальчикде орус, къабарты, малкъар тилледе чыгыб башлагъан «Къара халкъ» деген газетни уллу хайырлары болгъанды. 1927-чи джыл Ростовда Тау илму-сынам институт къуралгъаны, 1928-чи джыл «Революция и горец» деген журналны чыгыб башлагъаны, 1926 джыл Къабарты-Малкъар илму-сынам институтну ачылгъаны аууз халкъ творчествобузну джыйыугъа уллу болушлукъ этгендиле.

1931-ЧИ ДЖЫЛДАН 1941-ЧИ ДЖЫЛГЪА ДЕРИ ЭТИЛГЕН ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

1930- чу джыллада бютеу къралыбыз бла биргелей малкъраллыланы, кърарачайлыланы джашауларында да уллу тюрлениуле боладыла. Элдеде колхозла бегийдиле, кърарачайлыла малкъраллыла да Совет Аскерде кьуллукъ этиб тебрыйдиле, тиширыула эркишиле да ара байлыккыны ёсдюрюр ючюн бирге урунадыла, бютеу элдеде джетиджыллыкъ, бир кьауум элдеде уа онджыллыкъ школла ачыладыла. Нальчикде, Кърарачай шахарда педагогика институтла ачыладыла, тебсеуню, джырны ансамбллери кьураладыла. Ма бу кёзюуде джангы, джарыкъ насыб джашауну юсюнден бир заманда да болмагъанча халкъ джырла этиледиле. Халкъ творчествогъа кьуру да терен эс бёлюучю М. Горький 1932-чи джыл Ю. М. Соколов бла сёлеше, бизни бусагъатдагъы аууз халкъ творчество терен магъаналы затды, ол бизни ёлчесиз ёсгенибизни кёргюзтеди, бизни общество джашауубузда аны энтда бек уллу магъанасы боллукъду дегенди.¹ Энци мюлкню кьоратыу эм да элчилени колхоз джашаугъа айланыулары бютеу аууз халкъ творчествону джангы джолгъа бурадыла. Бу кёзюуде этилген джырлада урунуу бла эркинлик, тенглик, сүймеклик биринчи орунну аладыла. Алай а аланы сюзерни аллы бла Октябрь революциягъа дери этилген джырлада урунууну, эркинликни юсюнден не айтыла келгенине кьысха кърараргъа тыйыншлыды.

Ол заманда этилген джырланы хазна кьалмай барында кьыйынлыкъ, зарауатлыкъ, тарыгъыу айтылады. Ол себебден Алийланы Умар, Баблашны джашы, эски джырланы юслеринден этген бир назмусунда «ой тау джырла, тау джырла — кьыйынлыкъдан хапарла» — дейди.

¹ Ю. М. Соколов. «Друг народного творчества». Русская фольклористика. (хрестоматия), Москва 1965, 258-бет.

Эски халкъ джырлада бушуу, тарыгъыу болганын орус алимле да эслегендиле. 1885-чи джыл профессор-ла И. Иванюков, М. Ковалевский, С. Танеев Басхан ёзен бла Тау-Артына аууб бара, Орусбийланы Исмаил аланы ауушха дери ашыргъанды. Кече къалгъан джерлеринде Исмаил гитче джашы Наурузну джая къобуз согъаргъа юретгенин башхарта, биз къобузну тарыгъыу тауушларына тынгылай къалкъыдыкъ деб С. И. Танеев алай джазгъанды.¹ 1889-чу джыл къарачайлыланы джашауларын иги билген А. Дьяков-Тарасов кече къалгъан джерлеринде джол усталары къарачайлыла отну тегерегине олтуруб джырлагъанларын айтады. Бири джырлаб, къалгъанла эжиу эте эдиле; бирчады, мыдахды восток джыр, ол эркинлиги болгъан адамланы джырлары тюлдю, къулланы джырларыды дейди?²

«Джаханимни кёрмеген джандетни кюусюнмез» деб нарт сёз барды. Аллаын ол тарыгъыуну, мыдахлыккыны кёргюзюр ючюн, эски джырладан бир талайына къарайыкъ. Апсатыны джырында башха мадар бла юйдегилерин кечиндиралмай, кийиклени ызларындан айланган уучула тарыгъыуларын джыргъа салыб айтханларын кёребиз:

Мараучу тангны тауугъу;
Ачыгъан бауур, сууукъ суу —
Сени — мараучуну — зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз —
Темир боюнхасы бойнунда
Кюйген гырджыны кюйнунда³.

Историко-джигитлик джырланы алыб къарасакъ да, алайды. Къарчаны, Сарыбий бла Къарабийни, Татаркъанны, Азнауурну, Зауурбекни джырларында аманлыккычыла мал, адам сюргенлерини тарыгъыуу, Ачей улу Ачемезни, Бекболатны, Къара-Муссаны джырларында башха халкъны ханлары, бийлери халкъны кесинн ичинде бийлери тиширыуланы намысларын теблегенлеринне

¹ И. Иванюков, М. Ковалевский, «У подошвы Эльбурса». Журнал «Вестник Европы», № 1, Петербург, 1886, 96-бет.

² А. Дьяков — Тарасов. «В горах Большого и Малого Карачая». СМОМПК, выпуск 28, Тифлис, 1900, 109—110-бетле.

³ Эски къарачай джырла. Микоян-Шахар, 1940, 20-бет.

тарыгыу, кьаршчылыкь айтыладыла. «Къаар джауады», «Абайлары» деген джырлада бурун кьулла насыб дегенни не болгъанын билмей, кечинмек дуньяда кюнлерин кьарангыда ашыргъанлары аайтылады.

Бай-бий, кьазауат сагынылмагъан джырлагъа кьарасакъ да — биягы тарыгыу, таралуу. Север Кавказда кёзюу-кёзюую бла эмина дегенча уллу ауруула кириб, халкъны артын этерге джетдириб тургъандыла. 1790—1800-чю джыллада уллу Къарачайда болгъан эминагъа этилген «Биринчи эмина» деген джырда ауруу кюзлюк ёртен бла тенгleshдириледи. 1808—1911 джыллада Джамагъатда болгъан эминаны юсюнден этилген «Экинчи эмина» деген джырда:

Кёб ёлюмден кьабыр орун табмайбыз.

Биз сорабыз да эмина кирмеген эл джокъду—
Эминадан кьайры кьачыб кьутулурбуз?¹ —

деб джырланады.

Бызынгыда болгъан эминаны юсюнден этилген джырда да тарыгыуну кёребиз.

Аскер джырлада да биринде кьанлы патчах бу тар ёзенледе да джашаргъа кьоймайды, джасакъ бла терибизни сояды, бир кьауумларында да байла, бийле кеслерине ашау-чын алыр ючюн, бизни кьазауатха сатдыла деб айтылады.

«Стамбулчуланы» джырларында аллындан артына дери тарыгыу, ёкюнюу, Ата Джуртха таралмакълыкь барады. Белгилисича, 1858-чи джыл Кърым кьазауатдан сора таулуланы Север Кавказдан Турциягъа, Сириягъа, Иорданиягъа кёчюулерин башланганды. Къарачайлыла бла малкъарлыла эки кере кёчгендиле: биринчи кере 1878-чи джыл, экинчи кере да 1905—1908-чи джыллада. Аланы барына да ол заманда Турцияны ара шахары Стамбулну аты бла «Стамбулчула» деб кьоядыла. Стамбулгъа кёчгенлени не кюннге джетгенлерин Къууатланы Рамазан бек тюз кёрюзеди. «Кёчер кюнюнде хоншум юйюню аллында кьылыч агъачлагъа кьабланыб, башын да энишге ийиб, терен сагышха кирген эди... Бетинден кьаны кетиб, кёзлери да джыламукъ

¹ Эски кьарачай джырла. Микоян-Шахар. 1940, 28-бет.

джугъу эдиле. Ол мени кѣлюю бек такъыр этди. Не болгъанды деб сордум. Алай а ол башын кымылда-тыб, сѣз айталмай, дагъы да джылады. Мен аны нек джылагъанын ангыладым, алай а кесими да джыла-рым тыгъылыб, алайдан кетдим. Джарлы къарачайлы! Ол туугъан тауларын, ёсген элин, тенгин, кыйынлыкъ-ны, къууанчны да бирге кѣре келген, ёсген элин, тенгин, кыйынлыкъны, кууанчны да бирге кѣре келген адамла-рын къоюб кеталмай эди. Арлакъгъа баргъанлай, андан да бушуулукъ ишлени кѣрдюм. Бютеу элни узунун джуу-укъ-тенг, хоншу-тийре адамларын ашыра чыкыгъан эдиле. Ары кетерикле, мында къаллыкъла да кычы-рыкъ этиб джылай эдиле. Не уллу кыйынлыгъы болса да, бизде эркишини кѣзюнде джыламукъ хазна кѣрлюк тюлсе, быллайда уа, бири къалмай, джылай эдиле. Къарт, джаш, эркиши, тиширыу, кыыз, къатын айырыл-май джылай эдиле. Кетиб баргъанла адамны джюрегин эритирча сарнай, мында къалгъанланы къучакълай эдиле»¹.

Ол къраллагъа кѣчюб баргъан таулула «джандет топракълы» джерлеге кѣл салалмай, ызларына тарал-гъандыла. «Уллу аллах, бизни ызыбызгъа Кавказгъа къайтарсанг, джандет топракълы джеринг керек тюл эди» дегендиле. Ары кетген таулула «кесигизни алдатма-гъыз: Джандет Стамбулда тюлдю, Кавказдады» деб мында къалгъанлагъа письмо ийгендиле.

Абрек джырлада да кишиге бир тукъум бир хыянат-лары, заранлары болмагъанлай, тюзлюкню излегенлери ючюн ангылагъан ашхы адамла тауда-ташда башларын алыб, элге кирир мадарлары болмагъаны кѣрюнеди. Сѣз ючюн, «Абрек уланла», «Къанамат», «Науруз» деген джырлада. Юйдеги джырлада да малы кѣбдю деб кыыз-ланы къартха, акъылдан кереклиге бергенлерине тары-гъыу не да тукъуму тукъумуна тенг тюлдю деб эки сюй-генини бир юй болургъа мадарлары болмагъанлары кѣ-рюнеди.

Джашауну тутуругъу хар заманда да урунуу бол-гъаны, урунуу адамгъа насыб да, къууанч да, байлыкъ

¹ Н. Е. Талицкий. «Очерки Карачая». СМОМПК, вып. 40. Тифлис, 1909, 50—51-бетле.

да келтиргени кимге да белгилиди, алай а ол заманда урунуу кёблеге кзуру кечинмек, кюн ашырыу болгъанды. Сёз ючюн «Къобанланы Элмырза» деген джырда былай айтылады:

...Хар кзуллукъну тамам ол айтханча битдирдим.
Юч джюз кюйну кютюб мен минг кюйгъа
джетдирдим.

Мен кюрешдим сууукъ таякъ тутханлай,
Джанымы аямай, кече кюн да чабханлай.
Къара къамамы белимден тешмей, такъгъанлай,
Кийимлерим мени сирке болуб, бит болуб,
Мен ишлей эдим байны кюшунда ит болуб.
Беш джыл кюрешиб, урунуб кюй джал чыгъардым,
Кёб артыкълыкъла, кёб кыйынлыкълар сынадым,
Сау юч кюнню джалчыгъымы бер деб джыладым¹.

Баракъны джырында да мынга ушаш джашауну юсюнден айтылады. Ол артыкълыкъла тюз Октябрь революциягъа дери болуб тургъандыла. Хакъларын бермез ючюн джалчыларын сойгъан байла да болгъандыла. Юлгюге Хасанны джырын келтирейик. Хасан беш джылны ичинде кече-кюн да байны кюйларын кютгенди. Болджалы джетиб хакъын ала тебрегенинде, анга хакъ телемез ючюн, байы уруб ёлтюргенди:

Джаш тенглеринг кзуугъунга колелле,
Джалчы уланла бий-бай кюлундан ёлелле.
Джалчыла джалчылыкъ джолну баралла,
Байла-бийле къан бла абдез алалла².

Хакъын бермез ючюн, бай джалчыны ёлтюргенин суратлау литературада да керсебиз. Сёз ючюн, Къаракётланы Иссаны «Джумдурукъ бла джалчы» деген поэмасында, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романында.

Джашау алай болгъаны себебли эски къарачай-малкъар джырлада урунуу насыб келтирмегени ачыкъланады. Ол джырла бла 30-чу джыллада урунууну юсюнден этилген джырлада башхалыкъ джер бла кёк кибикиди.

¹ Эски къарачай джырла. Микоян-Шахар, 1940, 68-бет.

² Малкъар автология поэзиясы. Нальчик, 1953, 89-бет.

30-чу джыллада колхозда джигер уруна, кёбле ударникле, стахановчула боладыла, аланы юслеринден газетле басмалайдыла, радио сёлешеди, алагъа сый бериледи. Алчыла къралны сыйлы орденлери, медаллары бла саугъаланадыла. Бирге бир иннетде урунуу адамланы бирикдиреди. Урунуу ишлегенлеге кьууанч да, насыб да келтиредиле. Хар не тюрлю иште да таулу тиширыула, эркишиле бла ишлеб тебрейдиле. Ол огъай эсенг, энди тиширыула эркишилени эришиуге чакъырадыла.

30-чу джыллада малкърлыла, къарачайлыла асламысына эл мюлкде ишлегендиле, джырланы да асламысында сёз эл мюлкде ишлегенле бла окъугъанланы юслеринден барады. Юлгюге бир джырдан эки куплет келтирейик.

Тогъуз чалкъычы чалкъы чалабыз,
Джарыкъды бизни кюнюбюз.
Мухурджан кеси комсомолкады,
Чынты ударник тенгибиз.
Ударник къызла дырын джыялла,
Толтуруб кюнбет таланы.
Шерифаланы бир бек сагъынабыз.
Бир-эки айтайым аланы.

Бу тизгинлени окъугъан заманда, бир чууакъ кюн чалкъычы джашла кюле-ойнай, кюнбетде чалкъы чала тургъанларың, аладан арлакъда да, башларында да къызыл косынкалары, къолларында сенеклери бла субай къызланы ийнар айта, дырын джыя тургъанларын кёргенча боласа.

Колхоз таулулагъа туугъан юйлерица болгъанды. Колхозда джигер урунуу адамлыкъны эм баш шартына саналады.

Социалист эришиуде тиширыула эркишиле да алчылыкъны алыр ючюн кюрешгенлери джырлагъа да тюшеди:

Халимат, Байду эм да Марджанат
Эришиб чагагъа кирдиле.
Келиб быланы кёрген адамла
Халимат озарын билдиле.

Къызла чагада эришген заманда, кьуру кеслерине къайгъырыб кьоймайдыла, ала бютеу колхозну ишине

сагъыш этедиле, колхозлары саулай районда алгъа чыгъарын излейдиле, социалист эришиу болмаса, иш кеси аллына дженгил этилмезлигин да биледиле:

Эриш болмаса, иш боллукъмуду,
Колхоз да алгъа барырмы?
Бизни колхозубуз быйыл районда
Биринчи орунну алырмы?

Малчылыкъ бла кюрешген джерде кыш маллагъа бичен хазырлау эм магъаналы ишлени бириди, ол себебден кызла джашланы юслеринден селешген заманда, ала чалкыгъа къалай къарагъанларына кере багъа бердиле. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла чалкыны кезююнде юде къалгъанланы толу адамгъа да санамайдыла:

Джашны игисин мен айтсам,
Чайкъалыб чалкы чалады.
Джашны тамам осалы.
Орам ит болуб къалады.

Алгъын джашны, кызны оноуларын башхала этгендиле: Адамлыкъдан, джигерликден эсе рыхысына, тукъумуна къарагъандыла. Энди уа ара иш аланы танышдырады, шагърей этеди, сынатады. Энди кызны суйгени иги аты бла тюз бир таулу болуб къалмайды. Ол колхозда джигер ишлеген алчы адам, ударник, стахановчу болургъа керек болады. Аны суйгени учетчик, бригадир болса уа — андан да алапат. Аллай джырлада бир къауум колхозланы атлары да айтылады:

Учкулан элде бир колхоз барды,
Аты «Ишлемеген ашамаз».

Суймекликни юсюнден этилген джырлада колхоз айтылмай къалмайды. Урунуу хар не ишге да не болады. Алгъын джаш кызны тилеген заманында, малы азды, тукъуму учузду деб атасы, анасы бермей къоярла да деб къоркъгъанды. Джаш энтда къоркъады, алай а энди къоркъууу башхады: джаш ишни кызыу заманында кызны юйюне элтирге излейди, иш бошалгъынчы атасы, анасы унамай къоярла да деб къоркъады. Колхоз ишден кызларын белмезле деген болмаса, джаш башха затха сагъыш этмейди:

Гокка хансланы басмай джюрюйме,
Ариучукъ, санга ушатыб.
Ой сени ананг меннге берирми,
Колхоз ишледен бошатыб.

Джаш не ише болса да, къыз да андан артха къалмай, ол этген ишни этиб, суюгенини биргесине айланыргъа хазырды:

Аллымда чалкъы чалсанг, о наным,
Ызынгдан дырын джыярма.

Джашны дюрюсю къалгъанланыкъындан уллу болгъаны къызны артыкъсыз да къууандырады.

Суюгенле бир элде джашаб, экиси эки колхозда болгъанларында, ала бир колхозда болургъа излегендиле:

Колхоз тамада алай айтханды,
Сизни колхозну озсакъ деб.
Мени кѣлюме былай келеди.
Биз бир колхозда болсакъ деб.

30-чу джыллада окъугъан джашха бек уллу багъа бергендиле, алай болса да колхозчу джаш да андан артха къалмагъанды:

Мени юсюмде кызыл чебгеним,
Къуру да аны киеме,
Окъугъан джаш да сюеди мени,
Мен колхозчуну сюеме.

Джырлада кызланы, джашланы бирге ишлегенлери, джазыулары кеслерини эркинликлеринде болгъаны айтылгъанлай турады. Алай а джаш кызны, кыз джашны джаратыр ючюн, сюер ючюн, ала джигерлик бла, алчылыкъ бла къалгъанладан онглу болургъа керекдиле.

Колхоз джашауну юсюнден къуру джырлада айтылыб къалмай, алгъышлада да айтылыб тебрейди. Къууанч болуб джыйылгъан джерде, «бригадабыз бригадаладан баш болсун, колхозубуз колхозладан баш болсун, районубуз районладан баш болсун, къралыбыз къралладан баш болсун» деб алгъыш этедиле.

Къарачайлыла, малкъарлыла 30-чу джыллада промышленностда да ишлегендиле, алай а колхоздача алай кѣб адам ишлемегенди, алкъын, айтыб къояргъа, ишчи класс болмагъанды. Андан сора да бир затны эсге алыргъа керекди. Таулуланы бурундан бери да эслеринде, джюреклеринде малчылыкъ, эм мюлк ишле болгъандыла. Бу эки затны себеби бла 30-чу джыллада промышленностда ишлеген адамланы юслеринден джыр джокъну орнундады, аллай джыр бек аз тубейди. 1938-чи джыл Тырнаузда горнякланы бригадирлери Магомет ългенинде, аны этген джигитлиги айтылыб джыр этилгенди:

Къралны байлыгъы дженгил ъседи
Совет властны кючюнден.
Сен молибденни къазыб аласа
Кавказ тауланы ичинден.
Да сен ишлеучю Къоргъашынлыда
Салгъан лагъымынг атылды.
Сени джигитлигинг эм джигерлигинг
Сау Ресейге айтылды.¹

Алай бла мийик тауланы ичлеринде джашагъан къарачайлыла бла малкъарлылагъа да, къалгъан джерледеча, къралны экономикасын, адамны ангысын тюрлендирген джигер урунуу, кючлю социалист къралны ишлегенлени кюрешлери, къазауатны ал джылларында совет фольклорда эм баш тема болады. Халкъ совет адамланы кючлери бла башха тюрлю болгъан Ата джуртуну юсюнден джырлагъанды.²

30-чу джыллада суймеклик джырланы, ийнарланы юслеринден аслам айтыргъа тыйыншлыды. Бу кѣзюде суймеклик джырланы, ийнарланы джашладан эсе къызла кѣб этгендиле. Аны алай болгъаныны магъанасы уллуду. Бизге белгили эски къарачай-малкъар джырланы асламысын эркишиле этгендиле. Асламысына ти

¹ «Коммунизмге джол» газет, 25/II-1964.

² В. И. Чичеров. «Материалы к истории советского народно-поэтического творчества», «Устное поэтическое творчество русского народа, Москва, 1954, 560 бет.

ширыула кёллерине келгенни джыргъа салыб айтыргъа да мадар табмагъандыла. Ол затны юсюнден малкъар тиширыуладан биринчи поэтесса Зумакъулланы Таңзиля «таулу назмучу кыызла» деген назмусунда да джазады. «Таулу тиширыулада назмучула бурун замаплада да болгъандыла, алай а ала кыйын заманда туугъанлары себебли кёллерине келген сейирлик сёзлени эркин айталмагъанлай кетгендиле. Къагъыт орнуна аланы джюреклери болгъанды. Бусагъатда да аланы айтылмай къалгъан сёзлери тамакъларына тыгъылыбды» — деб джазады.¹

30-чу джыллада тиширыула этген джырла эски джырладан огъай эсенг, 20-чы джыллада этилгенледен да башха тюрлюдюле. 20-чы джыллада таулу тиширыула ара мюлкде алай кёб ишлемегендиле. Школлада уллу кыызла аз болгъандыла. Студент кыыз а ол заманда болмагъанды деб къояргъа боллукъду. 20-чы джыллада таулу тиширыула хазна окъуй-джаза билмегендиле, 30-чу джыллада уа жангы джетген кыызланы асламысы окъуй, джаза билгенди.

30-чу джыллада джашау кеси джырлатханды.

Тиширыула этген эски джырлада «Башымы суугъа атмасам, ёзге джашауум къалмагъанды» дегенча сёзле кёб тюбейдиле. Башын суугъа атмагъанлай, кеси башына кеси оноу этерге мадары болмагъаны ючюн айтылгъаны да кёб болгъанды, керти да башын суугъа атханлагъа этилген джырла да бардыла. Сёз ючюл, Зариятны джыры, суратлау литературада да Ертенланы Азретни «Сафият» деген поэмасы. Литературада биринчи джазылгъан чыгъарма да Мечиланы Кязим 1898-чи джыл джазгъан «тиширыуну тарыгъыууду». Экинчи назмусунда да тиширыугъа аллах узун чачла бергенликге, насыб бермегени айтылады. Тиширыу энди джадауда кесини орнун, толу джашау излейди, башын суугъа атмакълыкны терсге, оюмсузлукъгъа санайды:

Башымы суугъа мен атар эдим,
Экинчи меннге баш къайда?
Мен бу дуниядан ёлюб кетсем,
Сенден меннге не файда?

¹ Зумакъулланы Таңзиля. «Таулу назмучу кыызла», «Ленинни байрагы» газет, 18.VII-64.

Энди тиширугъа джашау бек багъалыды, ол обществода кесини орнун, къралда эркинлигин биледи. Сюйгени колхозда алчы боллугъун излегенча, къыз аны окъуругъун, билим аллыгъын да излейди.

Школгъа уллу къызла, уллу джашла да джюрюгендиле, ала бир-бирлерине ийнарла джырла да этгендиле, ол себебден, ийнарлада сюйгеним школда окъуйду дегенча, сёзле кёб тюбейдиле. Къызла энди окъугъан джашланы джашла да окъугъан къызланы бек багъалатадыла. Сюйгени иги окъугъаны ючюн, джаш аны джюрюр джолуна къатапа кюйюз джайса да, кёлюне джетерик тюлдю.

Сюйгени джашаудан артха къаллыгъын къыз сюймейди, окъуб, билим алыб, тенглеринден алгъа чыгъарын излейди. Малчылыкъдан сора джукъ билмеген таулу джашлагъа билим берген совет властха алгъыш тилейдиле:

Ах мени наным барады, къызла,
Быйыл онунчу классха.
Къойчу джашланы оноучу этген,
Къурман болайым властха.

Аз болса да, 30-чу джылланы джырларында «Студент» деген сёз да джырлагъа киргенди. Къызгъа студент къалгъанладан багъалыды:

Мени сюйгенлерим бир да кёбдюле,
Бир-эки-юч-тёртге джетелле.
Студент сюйгеним эсима тюшсе,
Бары да эсимден кетелле.

Алай а 30-чу джыллада чыртда эски чирик адетлени джюрютген адет болмагъанды, джашла, къызла бары да кеслери башларына эркин болуб, джазыуларын кеслери сюйгенча этгендиле десек, тюгел тюз боллукъ тюлдю. Аталары, аналары айтхан бла юйленнгенле алкъын болгъандыла. «Къыз тилеген» адет алкъын ол джыллада толусу бла къурумагъанды. Джашла, къызла бирге ишлеселе да, ишден сора бирге олтуруб сюймекликни хакъындан ушакъ этерге къуру да мадар табмагъандыла. Аллаглагъа уятсыз, намыссыз деб бедеш этгенле да

болгъандыла. Ол себебден кызы, джаш тюбеширге ма-
дар излейдиле:

Сюеме десенг, ёлеме десенг,
Тийреде ол уят болад.
Къатына олтуруб ушакъ этерге,
Къарнашымд десенг, таб болад.

Эгечимди де да келе түр деб кызы джашха да алай
айтады. Алгъын заманлада «кызы берген», «кызы ал-
гъан», «кызы тилеген» деген сёзле кёб джюрюгендиле,
эндиги джырлада, ийнарлада уа кызы кесини джазыу-
уну юсюнден не айтханы кёрюнеди. Байлыкны да, ата-
сы анасы айтханы да кызы кюлагына алмай, джюре-
ги суйген бла джазыуун бир этерге излейди. Ол джаш-
ны сюеме, бу джашны суймейме деб айтыргъа тартын-
ган, атасы, анасы, адамлары айтханга огъай деб ай-
талмагъан кызы, энди ол затха башха тюрю къарайды:

Суймегениме барлыкъ туююлме,
Ой байдан бели сынса да.
Джюреги суйген—ма сары алтын.
Айланыб садакъа джыйса да.

Таулу кызы энди совет союзу тыйыншы адамы бол-
гъанын биледи, ол себебден кесини адамлыгына, тюз-
люгюне, къарыуна базгъан да этеди:

Темир буруу ишленген эсе,
Мен мычхы алыб кесерме.
Арабыз мийик тау болса да,
Къаяны тешиб ётерме.

Тауну юсюнде энгда бир тау болса да, аны аллын
тыяр кюч джокъду. Ёмюрюнде бир таулу кызы суйгенин
кёре алгъын заманлада аны юйюне бармагъанды. Ол
адетлени энди джашла, кызыла терсге, суймекликге зар-
ан бергеннге санайдыла.

Кесини суймеклигини юсюнден кызы джашха сени
амалтын ёлеме деб алай айтыб кюялмагъанды, ийнар-
лада уа кёлюне келгенни джашырмайды, тартынчакъ-
лыгын да унутады:

Сууда джюзген сен чабакъ болсанг,
Терен тенгизде джашасанг,
Тенгиз тюбюнден чыгъарыкъ болуренг,
Челек бла тѣгюб башласам.

Бир башха къыз а мен къыш джылаб кетген джер-
леге ханс чыкъмайды, джыламукъларым бла кюйдюр-
генме да дейди. Таза, эркин суймеклик къызгъа джа-
шауну тамалы болуб къалады:

Сеннге джылагъан ой джыламугъум,
Джерге джутулмай кѣл болур.
Сени ызынгдан ахсынган тылпыуум
Тенгиз чайкъалыр джел болур.

Алгын заманда джаш, къыз бир-бирин кѣрмей къал-
лай бир да тургъандыла, энди уа къыз суйгенин кѣрмей
бир кюнню тургъандан эсе, сау джылны ауруб
джатаргъа суюди. Суйгенин кѣрмей джыласа, аны кѣз-
леринден къан тамчыла агъадыла. Алай а суйгенле бир-
бирлерин кѣргенликге, суйгенлери чакълы бир ушакъ
этерге табмасала, ол да инджитгенди. Ол сеbebден къыз
«мени джаууму суйгени болсун кеси окъугъан классда»
дейди. Хоншу джашны суймегиз деб къыз кесини джы-
рында тенглерине борч салады, нек десенг, ол эртден,
ингир кѣрюнуб, джюрегинге ауруу салгъанлай турады.
Суйгенинг биргенге окъуса да, алайды:

Суйгенинг бла бирге окъусанг,
Ол кѣз туурангда турады.
Кѣргенинг сайын, кѣрюнген сайын,
Кѣзлеринг къандан толады.

Быллайлагъа ушаш джырла башха халкълада да
тубейдиле. Сѣз ючюн, таджикледе:

По моему несчастен парень тот,
Чья милая поблизости живет.
Весь день стоит он около ворот
И ждет: пройдет она или не пройдет.¹

¹ Из Таджикской народной поэзии. Душанбе, 1964, 57-бет.

30-чу джыллада сьемеклик джырла, ийнарла студентледен эсе школда окъугъанла этгендиле. Студентле ол заманда аз болгъандыла, башында айтылгъанча, школдада уа уллу джашла кызла да окъугъандыла. Бусагъатда уа школдада алай уллула окъумагъанлары себебли, школчула этген джырла да аздыла, джокъну орнундадыла.

Динге, аллахха, къураннга алгъын эркишиледен эсе тиширыула бек ийнангандыла. Энди уа тиширыула аллахны кесине даучу боладыла.

Кесинг къуран окъуй билмей эсенг да, къуран окъугъаннга тынгылагъан сууабды деб афендиле ауаз бергендиле. Алай а энди кыз къуран окъугъандан эсе суйгенине этген ийнаргъа тынгылагъан сууабды, ёлюрюю аллы бла ийман чакъыртхандан эсе, суйгеними атын айтханым багъалыды дейди. Джандетге уа аллахха кёб къуллукъ этген бармай, суйгенине эрге чыкъгъан барды дейди. 1910-чу джыллада кыз алай айтыб джырласа, ит ирият бериб, аны элден кысдар эдиле.

Суйгени ауругъанында, кыз анга дуа алыргъа афендиге барыргъа излемей, дарман излей саулай Россиягъа айланыргъа хазырды.

Алгъын таулула ораза, къурман дегенча къуру дин байрамланы билгендиле, энди уа ала Октябрь, май байрамланы белгилейдиле, ол байрамла джырлагъа, ийнарлагъа да киредиле. Джаш кызгъа этген ийнарында:

Биринчи майны кюню, къаракъаш,
Кёлюнг джюрегинг ачылыр, —
дейди. Нек десенг:

Биринчи майда орамгъа чыкъсанг,
Ол къууанчланы къууанчыд.

Коммунист, комсомол деген сёзле энди джырлада, ийнарлада кёб тубейдиле. Ала тюзлюкню, тенгликни эм бек джакълагъан адамла болуб кёрюнедиле. Энди коммунистле, комсомолчула айтханнга болмаса, афендилени ауазларына тынгыламайдыла. Кыз суйгенине этген ийнарында коммунистле бла комсомолчулагъа халкъ къалай къарагъанын айтады: :

Коммунист дейле, комсомол дейле
Дуниядан хапар билгеннге.

Ол огъай эсенг, къыз суйгенине барама десе, юйле-ри бузукъ этериклерин билиб, кесине болушлукъ излейди. Алай а ол болушлукъ излегенле аны джууукълары тюлдюле, жангы властны адамларыдыла. Жангы джашауну бардыргъан адамла тюзлюкню джакъларыкъларын къыз биледи:

Законнга барыб мен айтсам,
Ой, термилтме да ал дерле.
Эндиги дуня коммунист дунияды —
Сен суйгенинге бар дерле.

Бир ийнарда къыз энди зор бла киши эрге бералмаз
деб ышанады:

Ахмат-къаяда бал барды дейле,
Узалыб киши джеталмаз.
Зорлукъ дуня къалгъанды дейле,
Энди киши зорлукъ эталмаз.

30-чу джылланы джырларында комсомол знак эм багъалы затланы бирича айтылады. Алай а комсомол знак кеси аллына берилмегенди. Алтын, кююш тюймени орнуна энди къызны кёкюрегин комсомол знак джашнатады, джашлада да — алтын, кююш хазырланы орнуна:

Кёкюрегингде комсомол знак,
Кёкюрегинги джарытхан.
Джашасын сени окъутхан школ,
Ой, сени меннге танытхан.

Алгъыннгы джырлада санлаб бир болмаса, къарачайлыла, малкъарлыла джашагъан джерлени атлары айтылгъандыла. Нек десенг, таулула джашагъан ёзенлеринден тышына алай чыкъмагъандыла. Ол себебден эски халкъ поэзияда «сен къошха кетгенсе», «чалкъыгъал кетгенсе» дегенча сёзле кёб тюбегендиле. Энди уа таулуланы джуртлары бютеу уллу къралыбызды. Ол себебден 30-чу джыллада сен узакъ шахарда окъуйса,

мен а элде сени сакълаб турама дегенча айтыула кѣб тубейдиле. Октябрь революциягъа дери этилген джырлада сахар аз сагъынылады. 30-чу джылланы джырларында къыз узакъгъа окъургъа кетгенди деб айтылгъан джокъду, нек десегиз, ол джыллада санлаб бир болмаса, башха сахарлагъа окъургъа джашла баргъандыла.

Алай болса да, уллу къралыбызны тюрлю-тюрлю джерлеринде не этилгенине джашла къызла да бирча сагъыш этедиле. Къызны джырындан:

Ой, кесим джангыз тургъанлай,
Бир кѣб тюшесе эсеме.
Узакъ сахаргъа салам береме
Тенглеринг бла кесинге.
Къазахстанда ишленед дейле
Заводла бла сахарла.
Айт дей эсегиз, мен да айтайым
Бу суймекликден хапарла.

Джаш суйген къызын да алыб, джер суу кѣре айланьргъа излейди. Эм алгъа Москвагъа барыб театрлагъа къараб бошаса, андан сора Ленинградха элтирикди, къыз апы суймегенлик этсе уа, Тихий океаннга джюзерге кетиб къаллыкъды.

Алтын чач таракъ аллыкъма, ариу,
Къутас чачынгы тараргъа.
Биз экибиз барлыкъ болурбуз
Москвада циркге къараргъа.
Экибиз бир юй болсакъ, ой ариу,
Муратыбызгъа джетербиз.
Москвада джашаб, сен эриксенг,
Ленинградха кетербиз:
Верховный Советге къагъыт джазарыкъма
Бу суймекликни сюзерге.
Сенден тюнгулсем, бериб кетерикме
Тихий океанда джюзерге.

Суйгени Москвада инженерликге окъугъан къыз да кесин бек насыблыгъа санайды.

Ол джыллада Нальчик, Микоян-Шахар да бек кѣб айтыладыла.

Нальчик, Микоян-Шахар малкъарлыланы, къарачайлыланы туугъан шахарлары болсала да, аладан эсе, джырлада, ийнарлада Москва кёб айтылады. Москва эм сыйлы, эм багъалы шахаргъа саналады. Москваны кёрюр ючюп, Москвадагъы эл мюлк выставканы кёрюр ючюп, таулула социалист эришиуде алгъа чыкъсакъ деб, ишлейдиле. Сюйгени Москвада окъугъан къыз кесин къызладан баш кёреди. Москвадан келген саугъа таулулагъа эм багъалы саугъа болады, ол себебден сюйген къызларын Москвадан келген саугъа бла тенг-лешдиргенле болгъандыла:

Къарабашланы ариу Шерифатха
Джыйын бирден письмо саллыкъбыз;
Москвадан келген саугъачыкъ кибик,
Аны акъсакъалгъа аллыкъбыз.

Москвадан келген поезд къалгъан поездледен багъалы болады. Къыз сюйгени Москвада окъугъанына къууанган бла къалмай, кеси да Москвагъа барыргъа излейди, мени ары нек элтмейсе деб сюйгенинден даулайды:

Къолундагъы портфелинги
Стол юсюне салсанг а.
Кесинг баргъан Москвагъа
Мени да ала барсанг а.

Москва ариулугъундан, къралгъа оноу этгенинден сора да къызны, джашны сюймекликлерине да оноу этеди, ол оноу а тюз болады деб алай ангылашынады. Ол себебден сюйгенинден кёлуне джетмеген Москвагъа тарыгъыргъа хазырды:

Мени ариуум, сени аллыкъма,
Алмасам, былай къаллыкъма.
Сен меннге келмегенлик этсенг а,
Москвагъа тарыгъа барлыкъма.

Кёкдеги ай сюйгенлеге нёгер бола келгенди. Айгъа караб кёбле сюйгенлерине этген джырларын, ийнарларын айтхандыла. Энди уа джашла, къызла айгъа, къачан болса да адам учарыгъына сагъыш этедиле. Къыз айгъа кетиб къалса да, джаш алтын кеме ишлетиб,

ызындан учаргъа умутлуду. Табигъатны адам хорлай баргъаны джырлада ачыкъ айтылады:

Атмосферада юйле салдырлыкъма,
Гидросферада солургъа,
Мен генератор болгъан заманда,
Сен да приемник болурса.

Къызыны аскерде Ата Джуртун сакълагъан суйгени артыкъ да бек багъалыды, ол аны бла тенг къызларыны ичинде махтанады. 1939-чу джыл фин къазауатда болгъан джашлагъа этилген джырла да бардыла.

Джырлада кёб къатын алгъан не джаны бла да терсге саналады. Бирин къоюб, бирин ала айланган эркишиле намысларын да, адамлыкъларын да сатадыла. Аз болсала да, къоюлгъан тиширыуну юсюнден этилген джырла да тюбейдиле. Аланы бир къауумунда джашны кесини хатасы болмагъанлай, адамларыны заранлары, аны къой деб джашлары бла кюрешгенлери айтылады.

Асламысына уа юйню чачылгъаны джашны кесини терслиги бла болады. Сёзню ариуун айтыб, ардан айбат къызланы кёреме деб, юйлерин чачханлагъа юй бийчеле айыб этедиле, аланы ыйлыкъдырадыла:

Былай э.еринги бир билге эдим,
Ызламаз эдим ызынги.
Ёксюз сабийге къалай ушатаса
Кесинге ушагъан къызынги?

30-чу джыллада этилген чам эм да самаркъау джырла кёбдюле. Ол он джылны ичинде чакълы бир джыр, аллай бир заманнга ары дери ёмюрде да этилмегенди. Бир-бирлерине ушаш болуб баргъан кюнле энди хар кюн сайын бир джангылыкъны келтириб баргъан кюнле бла ауушунгандыла. Обществону джашаууна тишируу да, эркиши да, уллу да, гитче да къошулгъанды.

Бу кёзюуледе эм белгили чам эм да самаркъау джырлагъа «галифейле», — «Джарыкъ» дагъыда башхала саналадыла. Таулулагъа галифе кёнчекле 20-чы, 30-чу джыллада джайылгъандыла. Галифе кёнчеклени

бек суйгенлени юслеринден тенглери, суйген кызылары тюрлю-тюрлю чам, самаркыау джырла этгендиле:

Домакланы Идрис кыатын алмайды,
Аман кыышдан бери сакъланыб.
Хапа улу Кыурманбий кыаядан кетгенди
Галефейине махтаныб.
Бабо улу Азрет кыагыт джазады
Ий кыызла, мени джоярмы?
Бир уллу галефей кийгенди Хызыр,
Мараны юлерин оярмы?

Кыызла суйгенлерини галефейлерини юслеринден этген джырла да бардыла:

Тёбентин ёрге келеди, тенгле,
Къоланы болмай, акъ тана.
Туура джанымдан тойдурдунг, джашчыкъ,
Галефейинге махтана.

Чалкыыда, фермалада башха ишледе да джашла, кыызла бир-бирлерине чам джырчыкъла, ийнарчыкъла этиб, унутулуб къалгъаны да кёб болады.

«Джарыкъ» деген джырда да кесини байлыгына базыб, билим алмай, ара ишге кыатышмай, джашаудан артха къалгъан таулу кыыз самаркыау этиледи. Арт бла ал бла да хабджюк джыйыб, эрге барсам, «ох» деб джашарыкъма, кыууаныб турлукъма дегенликге, аны киши сан этмейди, «тилемеиди», ол хабчюклери бла самаркыау этиледи:

Аны чепкенлери кёбдю дейдиле,
Ой, арба джюгю, ат джюгю.
Кеси ёмюрюне боллукъду дейле
Джашыртын джыйгъан хабджюгю.

«Хомух кыызла» деген самаркыау джырда да ара иште, юйде да тириликлери болмагъан кыызла хыртха уруладыла. Джигерликлери кирсизликлери бла бир кыауумла махталгъан заманда, эринчекле, кеслерин хылы-мылы джюрютгенле сый-намыс табмайдыла.

Эринчек кыызланы алмагъыз деб бир башха джырда да аманат этиледи:

Сени белингдеги кямарынг,
Аны арасында гиляуу.
Эринчек кызыны алмагъыз, джашла,
Артдан келеди джылауу.

Кызыла да джашлагъа энди башха кез бла кырайдыла. Джигитликлери, джигерликлери болмагъан джашла хыртха уруладыла.

Учхан кыушдан тюк алгъан,
Насыблы Хаджат, сеники.
Кетсе, келе билмеген,
Кыалай тауукъбашды меники.

Не да бир башха джырда:

Аллыбыз бла озуб барады
Токъмакыны кыатыны Гогурча,
Семенни меннге чырт кергюзмегиз —
Урлукъгъа кыалгъан агурча.

Кесин ким эсе да бир этиб, суйген кызына махтаныб селешген джашны кыыз самаркыау этеди:

Элни ичинде мийик тюл эдинг,
Мен кесим этдим бек мийик.
Джарым патчахха ушайма деб турад,
Фуражкачыгъын тик кийиб.

«Дыранчыла», «кыабчыла» деб чам джырла да бардыла. Юйдегили кишини суйген кызыланы юслеринден этилген джырла да тюбейдиле. Сен бир кере огъай эсенг, он кере юйдегили болсанг да, сеннге барлыкъма дейди кыыз. «Кыатынлы джаш» деген джырда «кыатынлы джашны сайлаб алгъанма кыатынсызланы джюзюнден» дейди. Былайда Н. Доризо сёзлерин джазыб, композитор К. Молчанов макъам салгъан «парней так много холостых, а я люблю женатого» деген джыр бизни эсибизге тюшеди. Аллаи джырла башха халкълада да бардыла. Сёз ючюн буковин джырдан мисал келтирейик:

Била мене моя мамка,
Била по битому.
Щоби я си не дивила
В очі жонатому.

А хоч мене, мамко, убий,
А хоч мене вішай —
То жонатий від парубка
Богато файніший.¹

Алай болса да къарачай-малкъар джырлада юдегиле кишиге суймеклик терсге саналады. «Сау къатыны эрин алгъандан эсе, тыбырда къалгъан кѣб да игиди» деб нарт сѣз да барды.

Эки кере юлениб, эки юй бийчеси бла да бирге джашаргъа излеген ардан башын къалай алыргъа билмейди:

Бир-бирде кесиме алай айтама;
Ах андан эсе тутулсам.
Джангыз гылджамы къурманлыкъ этерем,
Сизни арагъыздан къутулсам.

Юйдегиси бла джашаб тургъанны суйгенни, юйдегисин къоуб кыыз тилегенни кызла кеслери огъуна къаргъайдыла:

Эшик аллында джууала,
Тийгенинг сайын ууала.
Къатыны болуб кыыз тилегеннге
Тийгеед аман бууала.
Къатынлыны суйген ушайды
Ма хаух кийимни кийгеннге.
Он бармагъым он киши болсун
Катынлы джашны суйгеннге.

Юйдегиси тургъанлай кыыз тилегенле, хиликге этиледиле. Югославияны халкъ джырларында да джаш джашла бла «къатынлы джашланы» тенгледшириуледиле айтылады.

Разве трудно узнать женатого?
Черный ус у него позапутан,
Черный чуб у него опален и подвыдран.
Разве трудно узнать холостого?
Черный ус у него позакручен,
Черный чуб протянулся до шеи.²

¹ Буковинські народні пісні. Киев, 1963, 560-бет.

² Югославские народные песни. Москва, 1966, 143-бет.

«Аман къатын» деген джыр да 30-чу джыллада этилгенди. «Аман къатынны», «аман кишини» юслеринден эски фольклорда да айтылады. Сёз ючюн, алгъын заманлада Къара къатын деб тамам залим бир тиширыу болгъанды. Аны халисин билген бир сарубек ол джашагъан джерден кетиб, Къара-тенгизни башы бир дорбуннга кёчюб, анда джашагъанды. Къара къатынны эри андан ары аны бла джашаялмай, башын алыб къачханды, ол да ызындан сюргенди. Сарубек дорбундан башын бери къаратыб, кюннге джылына, джатыб тургъанлай, ол адамны къачыб келгенин кёрюб: «Не болгъанды, кимден къачаса?» деб къычыргъанды. «Ол экибизни да кьоймаучу Къара къатын сюрюб, джетиб, келеди» деб ол адам алай атханлай, сарубек уясындан чыгыб, къаяны башындан Къара тенгизге чынгагъанды, тенгиз эки джарылыб, сарубек тьюбуне кетгенди.

«Аман кишини» юсюнден айтыула да кёбдюле. «Аман киши айтханча аллах этмесин» деб алгъышда да айтыла келгенди. Джомакълада «кёсе киши» кёб тубейди. Ол эм къызгъанч, эм хыйлачы, тюлкую къылыкълы, кесинден сора башха адамны суймеучю болады. Алай бла къарасакъ, «аман къатын» бла «аман кишини» юслеринден фольклорда бирча айтыла келгенди.

«Аман къатын» деген джырда юй бийчеле бары да хыртха урулмайдыла, эрине аман, кирли, хылы-мылы, сёзчю къатынла хыртха уруладыла. Эрине аман юй бийчени хыртха уруу бек эртдеден бери келеди. Сёз ючюн, меджисуулукъну заманында этилген «Долай» деген джыргъа къарайыкъ:

Малчысына аман юй бийчени
Амандан болсун ёлюю,
Эбзе кендир болсун аны кебини.
Сюрюучюге иги юй бийчени
Табанына тирелсин мизере джаулугъу,
Иги болсун суйгенини саулугъу,
Аны чач бауу табанына тирелсин,
Тёгерегине къаракъаш келинле сюелсин.
Игиден болсун аны ёмюрю
Чий дарийден болсун аны кебини.¹

¹ Малкъар поэзияны антологиясы. Пальчик, 1959, 90-бет.

30-чу джылладагъы «Аман къатында» да сѣз иги къатын бла аман къатынны юслеринден барады. Бу джырда иги киши бла аман кишини юслеринден да айтылады. Аман къатын хар къуру да кесим айтхан деб турады, аллай адамны юсюне кийим да джарашмайды, ююне къонакъ келсе, ол сабийлерин тюерге ёч болады. Ариу болгъанлыкъгъа, халиси, адамлыгъы аман болургъа боллукъду, ариу болмагъанлай, адамлыгъы, халиси иги болургъа боллукъду. Ол себебден джыр былай башланады:

Джашла, бир джыр джырлайым, тынгылагъыз,
Аны джюреклеге иги ангылагъыз.
Ариуду деб аманланы алмагъыз,
Эршиди деб игиледен къалмагъыз.

Аман къатынны юсюнден чам, самаркъау джырла башха халкъланы фольклорларында да тюбейдиле. «Тиширыуну эринчеклиги кечилмейди, эринчек къатынланы юслеринден чам, самаркъау джырланы санлары иги танг кесекди» деб орус фольклорну исследователи В. Пропп алай джазады.¹

Аман къатын бла аман кишини юслеринден къаракъалпакъ халкъ джырлада не айтылгъанына да къарайыкъ:

У плохой жены, что сон тяжел и долог,
Опущен до поздна в кибитке белый полот.
А в сердце и в душе неважного мужчины
Бурлит до ночи злость: он злится без причины.²

Малкъар, къарачай джазычулада фольклор бла хайырланмагъан болмагъанны орнундады. Ёртенланы Азрет, Гуртуйланы Берт, Шахмурзаланы Сеид, Аппаланы Хасан, Байкъулланы Даут, Будаиланы Азрет, Орусланы Махамет башхала да фольклор бла хайырлангандыла. «Халкъ поэзия суратлау литератураны бешигиди»³ деб С. Ф. Барановну алай джазгъаны къарачай-малкъар литературагъа артыкъ да бек келишеди.

¹ В. Пропп. «О русской народной лирической песне». Народные лирические песни, Ленинград, 1961, 28-бет.

² Народная лирика Узбекистана. Ташкент, 1959, 138-бет.

³ С. Ф. Баранов. Русское народное поэтическое творчество. Москва, 1962, 9-бет.

Малкъар, къарачай поэгле бу кѣзюуде джыргъа деб назмула этгендиле. Ол джыллада талай орус джыр къарачай-малкъар тилге да кѣчюрюлгенди. Сѣз ючию, «Катюша», «Сулико», «Кто его знает», «Тачанка», «Если завтра война», «Партизан железняк». Эл клублада концертледе джырла кѣб джырланнгандыла. 1935-чи джыл Микоян-Шахарда джыр бла тебсеюню ансамбли, 1938-чи джылда да малкъар халкъ хор къураалгъанды.

30-чу джылланы ортасындан башлаб къарачай-малкъар фольклорну джыйыугъа эм да басмалаугъа уллу эс бѣлюнеди. Къабарты-Малкъар бла Къарачайны илму-сынам институтлары ол затны юсюнде уллу иш бардыргъандыла. 1934-чю джыл М. Горькийни джазычуланы биринчи съездлеринде Кавказ бла Орта Азияны джазычуларына айланыб искусствону башланнганы фольклордады, фольклоругъузну джыйыгъыз, андан юренигиз, аны джарашдырыгъыз; ол поэтлеге, прозаиклеге да кѣб береди, биз озгъан заманны не къадар иги билсек, бусагъатда биз этген затыбызны аллай бир къууанчлы ангыларыкъбыз дегенди¹ кѣблени эслерин фольклорну джыйыугъа эм да тинтиуге бургъанды. Школ хрестоматиялада нарт таурухла, джомакъла, джырла, нарт сѣзле, элберле басмаланыб тебрейдиле.

1940-чы джыл Къарачай илму-сынам институт къарачай-малкъар нарт таурухланы, джомакъланы,² эски халкъ джырланы³ энчи китаб этиб чыгъаргъанды. 30-чу джыллада Къабарты-Малкъар илму-сынам институтну къуллукъчулары малкъар элдеде джыйгъан фольклор материалла кеч басмаланнгандыла.

«Эски къарачай джырла» деген китаб къарачай-малкъар тилде чыкъгъан биринчи джыр китабды. Кемликлери болса да, ол иги саугъа болгъанды. Китабны аллында джырланы эм да джырчыланы юслеринден ал сѣз джазылгъанды. Хар джырны аллында къысха хапары бериледи. Китабда басмаланган 29 джырны тогъуз къауумгъа юлеширге боллукъду. 1) адет джырла: «Эри-

¹ М. Горький. Избранные литературно-критические произведения. Москва, 1954, 52-бет.

66 стр.

² Къарачай фольклор Микоян-Шахар 1940.

³ Эски къарачай джырла. Микоян-Шахар, 1940.

рей», «Долай». «Белляу»; 2) чабыуул джырла: «Татаркъан», «Къобанланы къой бёлек», «Джандар», «Зауурбек»; 3) аскер джырла: «Хасаука», «Умар», «Эски аскерчиле», «Япон урушха баргъанла»; 4) артыкълыкъгъа къаршы джырла: «Ачей улу Ачезе», «Къара Мусса»; 5) джалчылыкъны юсюнден этилген джырла: «Къобанланы Элмырза», «Баракъ», «Джагайланы Майыл»; 6) суймеклик джырла: «Акъбийче бла Рамазан», «Кемисхан», «Айджаякъ»; 7) уллу аурууланы юсюнден: «Ал эмина», «Экинчи эмина», («Орусбийлары»); 8) абрек джырла: «Къанамат»; 9) сабий джырла: «Ой, юшююм, юшююм», «Бара-бара баз табдым».

Ол кезюуде талай эски халкъ джыр орус тилге кечюрюлгенди. «Песни горцев»¹ деген китабда он къарачай-малкъар халкъ джыр басмаланганды Орусланы Махамет «Хасаука» бла «Бийнегерни» орус тилге кечюрюлгенди.² Къарачай-Малкъар поэзияны юсюнден 30-чу джыллада учебникледе, хрестоматиялада, джыр китабда ал сёз, джырланы алларында къысха хапарчыкъла болмасала, абадан джазылгъан иш болмагъанды.

Къарачай-малкъар джырлагъа макъам джарашдырыуда, ноталагъа салыуда талай композитор ишлегенди. Профессор Соколов джюзден артыкъ къарачай-малкъар халкъ джырны макъамларына нотала джазгъанды,³ алай а ала басмаланмагъандыла, не болуб къалгъанлары белгили тюлдю. 1937--1938-чи джыллада композитор А. М. Аврамов да талай джырны макъамларын ноталагъа салгъанды — ала да сакъланмагъандыла. Къабарты-Малкъар джыр-тебсеу ансамблин тамадасы А. М. Покровский талай халкъ макъамны ноталагъа тюшюрюлгенди, Т. Қ. Шейблер а джюзден артыкъ макъамны ноталарын джарашдыргъанды.

1939-чу джыл композитор Волков джыйырмадан артыкъ эски халкъ джырны макъамларын джарашдырыб, Гебенланы Гемма да биргесине, ноталагъа салгъанды.⁴

¹ Песни горцев. Москва, 1939.

² Орусланы Махамет. Джырла. Микоян-Шахар, 1939.

³ Лайпанланы Къ., Лайпанланы С. «Гюрджю улу Къурман», «Ленини байрагы» газет, 21/IV-65.

⁴ А. И. Караева. Очерк истории Карачаевской литературы. Москва, 1966, 286—287-бетле.

Ол джыллада Къарачай-Малкъар музыка бла малкъарлыла, къарачайлыла да кюрешгендиле. Ала не композиторла, не искусствоведле болмагъандыла, ол заманда бизде аллай адам да болмагъанды. Джырланы, музыканы бек суйген Орусланы Исхакъ эски халкъ джигитлик эм суймеклик джырладан талайыны макъамларын ноталагъа кечюргенди, алай а ала да басмаланмагъандыла.¹

Биз былайда бир затны ачыкъ этерге керекбиз: басмагъа урулгъан да эски джырла болгъандыла, джазылгъан да эски джырланы юсюнден джазылгъанды, ноталагъа да эски джырла бла поэтлени сёзлерине этилген джырланы макъамларын салгъандыла. Октябрь революциядан сора этилген халкъ джырла алай джыйылмагъандыла, басмаланмагъандыла, аланы юслеринден джазылмагъанды.

¹ Л а й п а н л а н ы С. «Нотала джазылгъан тетрадь», «Ленинни Байрагъы» газет, 22/VII—65.

УЛЛУ АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ ЗАМАНЫНДА ЭТИЛГЕН ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Бизни сыйлы джерибизге тийген биринчи фашист бомба бютеу совет халкъ бла биргелей, джырларыбызны да джауну уругъа къобаргъанды. Къазауатны биринчи кюнюнден башлаб, поэтле, композиторла эм да халкъ джаугъа къаршчы джырла этиб тебрегендиле. Окъла бла бирге фронтха иги джырла да керек болгъандыла. «Джыр — кече джарыкъды, иссиде салкъынды, сууукъда — мамукъ фуфайкады», — деб бир джырда бош айтылмайды. «Адамланы таукеллендирген иги джыр шок окъча керекди» деб къазауатчыла композиторларгъа алай айтхандыла.¹

Къазауат башланган кюнню экинчи кюнюнде Лебедев-Кумач «Священная война» деген джырны джазыб, 24-чю июнда «Правда» газет басмалагъанды. Къазауатны биринчи айларында фронтда джырны къаллай бир магъанасы болгъаныны юсюнден «Красная звезда» деген газетде джазылгъанды. «Герман фашизмге къаршчы бизни Уллу Ата Джурт къазауатыбызда Къызыл Аскерни джырлары артыкъ кюч бла джырланьргъа керекдиле. Джыр къазауатчыны тенгиди, джолдашыды. Ол аскерчилени таукеллендиреди, къазауат джашауну къыйынлыгына чыдаргъа юретеди, адамланы бирикдиреди, деб анда алай айтылады². Уллу Совет поэт Михаил Светлов фронтда кеси джырны магъанасын иги билгени себебли «къазауатда джыр комиссарча эм ал бетджанны аллында сюеледи дейди³.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген джырла бизни джигит къазауатчыларыбызны биргелерине уруш джолланы Берлинге дери баргъандыла.

¹ Д. Сохар. Из истории песен Великой Отечественной войны, Москва, 1963, 5 бет.

² «Песня друг и товарищ бойца». «Красная звезда» газет, 5/IX-41.

³ Михаил Светлов. «Мы как знамя поднимаем песню». «Комсомольская правда» газет, 29/IV—62.

Къара кюнде ала бизге кёл бергенлери, совет халкъ бла бирге джаугъа къаршчы кюрешгенлери себебли, айырылыб багъалыдыла. Ол джыллада бизни композиторларыбыз, поэтлерибиз кёб джыр этгендиле, алай а джырны эм кёбюн ол джыллада да халкъ этгенди. Джырны къазауатчыла, партизанла, джигер урунуб, фронтха болушуб тургъанла, пленнге тюшгенле, зор бла Германиягъа сюрюлюб кетгенле этгендиле. Аланы ким этсе да, ала къайда этилселе да, баш магъана аланы барында да бир болгъанды: сыйлы Ата Джуртубузну кьоруулау, немча фашистлени кыыстаргъа чакъыруу.

Къазауат джыллада совет фольклоргъа джангы таурухла (легенда), нарт сёзле, тюрлю-тюрлю хапарла къошулгъандыла, алай а ол джыллада фольклор жанрладан джырдан кёб этилген болмагъанды. Не кыйын заманда да джырны киши хорлаялмагъанды. «Хар къыру да адам улу алгъа тебресе, аны эм ал сафларында байракъланы элтгенле бла бирге музыкантла барадыла. Эркишиликлери болгъанлагъа, кючлюлеге ала къарыу къошандыла, къарыусузланы таукелсизлени, алгъа чакъыргъандыла»¹ деб, Д. Шостакович алай джазады. Тахса бермез ючюн, совет адамла асмакъгъа джыр бла баргъандыла. Атакагъа тебреген заманда, мен къайтмай къалсам, мени сюйген джырларымы джырлай туурсуз деб кёбле осият этгендиле. Не бек инджитген эселе да, фашист аскерле совет адамланы джюреклерин, джырларын хорлаялмагъандыла.

Уллу Ата Джурт къазауатны биринчи кюнлеринден башлаб, белгили совет алимле А. М. Астахова, Н. П. Колпакова, В. А. Кравчинская, Н. В. Гиппиус, В. Ю. Крупянская, С. И. Минц, М. К. Азадовский башхала да фронтда этилген фольклорну джыйыб, басмалаб тебрегендиле. Фронтда ёлген фольклористле да болгъандыла. 1924-чю джыл кърал литература музей фольклорну джыйыгъыз деб аскерчилеге чакъыруу листовкала чыгъаргъанды.

Белгили фольклорист Н. В. Новиков бизни ишибизде Уллу Ата Джурт къазауатны заманындагъы джырланы джыймагъаныбыз, сюзмегенибиз артха къалгъан ишибизни бириди, дженгил огъуна ол ишибизни да аякъ

¹ Д. Шостакович. Знать и любить музыку. Москва, 1953, 2-бет.

юсюне салыргъа керекбиз дейди¹. Ол джыллада этилген джырладан бир кесеги Къабарты-Малкъар, Къарачай-Черкес илму сынам институтлада сакъланады, алай а ол джырланы джыяргъа деб иш этиб энчи экспедицияла болмагъанлары себебли, джыйылгъан джырла аздыла. Бу китабны автор аллай джырладан 200-ден артыкъны джыйгъанды. Ол джырланы макъамларыны юслеринден а бир джерде бир сёз айтылмагъанды. Ол замандагъы джырланы юслеринден эндиге дери джангыз бир газет статья басмаланганды². 1959-чү джыл чыкъгъан Малкъар поэзияны антологиясына Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген болуб бир джыр да къошулмагъанды. 1965-чи джыл чыкъгъан Къарачай поэзияны антологиясында да джангыз бир джыр басмаланганды.

Бусагъатда Уллу Ата Джурт къазауатны заманындагъы фольклор чыгъармаланы басмаларгъа мурад барды. Аны аллы бла бизни кёб миллетли джуртубузну ол заманындагъы фольклорун джыяргъа, сюзерге, басмаларгъа керекди, — деб аллай чакъырыу да барды.³

Къарачайлыланы, малкъарлыланы Ата джуртларын къалай суйгенлерин, аны ючюн къалай юрешгенлерин къазауатны заманындагъы этилген джырла толу ачыкълайдыла. Фольклорист П. В. Кирдан айтханнга кёре, Уллу Ата Джурт къазауатны заманында совет фольклорну ышанлары къалгъан замандан эсе ачыкъ, кескип кёрюнедиле.⁴

Огузунчу джыллада поэтле фашизмге къаршчы назмула джазгъандыла, илму-сынам институтла джигитликни, эркинлик ючюн юрешни юсюнден хапар айтхан эски халкъ джырланы басмалайдыла. Западда фашизм башын кёлтюре баргъаны себебли, халкъда джигитликни юсюнден не айтыла келгенине уллу эс бёлунеди. Къазауатла къаллай бола келгенлерини юсюнден, тыйыншылысыча, джазаргъа керек болгъанды. Совет патриотлукъну

¹ Н. В. Новиков «Советские фольклористы и современность». Русский фольклор, том IX, 1964, 131-бет.

² С. Гочияева. «Песни пламенных лет». «Ленинское знамя» газет, 9/V—65.

³ Русский фольклор Великой Отечественной войны. Изд. АН СССР. Москва—Ленинград, 1964, 6-бет.

⁴ Б. П. Кирдан. «Об общественно-воспитательном значении фронтовой поэзии» (1941—1945). Вопросы народно-поэтического творчества, изд. АН СССР, Москва, 1960, 652-бет.

тамыры бизни халкъны историясы бла байламсыз болалыкъ тюлдю¹, деб М. И. Калинин алай джазгъанды.

Отузунчу джылланы аягъында «Тачанка», «Партизан Железняк», «Если завтра война» деген джырла къарачай-малкъар тилге кечюрюледиле.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген джырланы эки къауумгъа юлеширге боллукъду: фронтда этилгенле бла тылда этилгенлеге. Ата джурт къазауатны заманында этилген бютеу къарачай-малкъар джырла къошулуб, къаралыб, «ашалыб» бошалмагъандыла, алай а ала ол джыллада къазауатчылары бютеу совет халкъны иннетинден, къалай кюрешгенлеринден толу хапар айтадыла. Ол джырланы биз кече-кюн да эшитгенлей турабыз. Аскерчиле джырланы кеслерини тенглерини, командирлени, уруш къалай баргъаныны, юлдеринде адамларына къайгъыргъанларыны юслеринден этгендиле. Элледе этилген джырланы да аскерчилени аналары, эгечлери, сюйген къызлары, тенгleri этгендиле.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген къарачай-малкъар джырланы юслеринден айтырны аллы бла Октябрь революциягъа дери этилген аскер джырладан талай сёз айтыргъа тыйыншылды. Ол джырлада биз таукелликни, джигитликни, патриотизмни юсюнден джукъ да кёрмейбиз. Сёз ючюн, 1877—1878 джылладагъы Орус-Тюрк къазауатда къарачайлыла, малкъарлыла да болгъандыла. Алагъа этилген джырда тарыгъыудан башха зат айтылмагъанны орундады:

Джангурла джауалла, кёкде булутла къаралыб,
Аскерле чыкыганла Уллу Қъарачайдан таралыб.
Уллу Қъарачайда болур начальникле-сюдюле,
Джазыкъ джашланы ой мыртазакъла сюрдюле.
Джашла баралла ой ышармайын, кюлмейин,
Ала да, харибле, не боллукъларын билмейин.

Орус-Япон къазауатны (1904—1905) юсюнден этилген джырлада да биринчи орунну тарыгъыу, бушуу алады. Байла, бийле кеслерине ашау, чын алыр ючюн бизни къазауатха сатыб ийдиле деб баш магъана олду:

¹ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании. Москва, 1958, 238-бет.

Биз тебрeдик Қъарачайдан
Япон урушха сатылыб.
Япон урушда тебрeди
Юсюбюзге къара тобла атылыб.

Биз къазауатха тебресек,
Барабыз атларыбызны тыялмай.
Қъарачайны байлары, бийлери
Бизни къалай сатдыла
Ала бетлерине уялмай¹.

Биринчи Дуния къазауатны заманында этилген джыр-
лада да джауну къаушатайыкъ, Уллу Россия барыбызны
джерибизди деген иннет джокъду. Анда къазауат этген
джаш кесини ёллогюне, байла аны атасыны хакъын
толу табдырмазлыкъларына сагъыш этеди. Ол джаула
бла къазауат этгенликге, аны атасына аны ючюн деб не
бюсюреу не «сау бол» джокъду, ол огъай эсенг, хакъын
толу да табдырмайдыла. Ёлюр джаралы болгъан сол-
датны сагъышы:

«Мени атам Ачахматлада джалдады.
Ол харибни джыл джаллыгъын бермеселе,
Мен ашсыз-ысхатсыз къаллыкъма.

Ол заманлада этилген бир къауум джырлада джаш-
ланы къазауатха ийген старшинагъа къаргъыш айтыла-
ды. Қазауатха келгенлерин акъылсыздан, джашлыкъдан
этгенге санайдыла:

Тюбююзде атланы
Қъуйрукълары ашыкъдан,
Биз къазауатха келгенбиз
Сабийликден-джашлыкъдан.

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген
джырла быладан кёк бла джерча башхадыла. Совет ас-
керчиле не да этиб, кесибиз ёлсек да, Ата Джуртубузну
сакълайыкъ деб бир иннетде кюрешгендиле. Ол джыр-
лада совет адамланы гаукелликлери, Ата Джуртха терен
суймекликлери, джауну кёрюб болмагъанлары, фронт
бла тылны терен байламлылыгъы биринчи орунну ала-

¹ Қъарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965, 94-бет.

дыла. Малкъарлыла, къарачайлыла бизни джуртубуз къуру биз джашагъан джерле тюлдюле бютеу Совет Союзду деген иннетде къазауатха кетгендиле. Фронтха кете тебреген сагъыш этеди:

Биринчи юйюм—мени Ата джуртум,
Сени сакъларгъа кетейим...

Биз джигит болуб джуртну сакъласакъ,
Ол ит фашистле кирмезле,
Къартны, сабийни эм да онгсузну
Ала джукъусун бѐлмезле.

Фронтха кете туруб, таулу джаш таукелди, бизни хорларыбызгъа ышаныбды. Хорлам бла суйгенине къайтырына да ийнанады:

Анам этген къара джамчым юсюмде,
Мени тору атым тубюмде.
Кайда, сау къал энди, мени ариуум,
Мен казауатха кетеме.

Къара джамчы бла тору ат хорламны ышанларыча ангылашынадыла. 1938-чи джыл Орусланы Махамет совет патриотизмни юсюнден джазгъан назмусуна «Тору атым» деб бош атамагъанды. Махаметни назмуларында да тору ат бла къара джамчы джигитликни хорламны ышаныча ангылашынадыла:

Фашист итле, бизни къанлы джауларыбыз,
Не кесек да чеклерибизге тийгенлей,
Атларыгъызгъа минигиз, джашла!» — деб.
Ворошилов джолдаш команда бергенлей,
Секириб къобуб, мен къаты урушха тсбрерме:
Алтынланган ат керегими тартыб алыб,
Окъа къайылгъан кѐбджегими юсюне салыб,
Джулдуз къашхалы тору атым, сени джерлерме.
Кюмюш тѐгерекли къара джамчымы,
Алтын окъа чохлу акъ баилыгъымы
Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
Къурч ѳзеннгиге аягъымы илиндириб,
Талчыкъмагъан туу белинге чынгаб миниб,
Джауну уругъа сары илячинлей учарма¹.

¹ Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965, 71-бет.

Мени джуртум бютеу Совет Союздуга деген иннет бютеу джырлада айтылады, ол себебден аскерчи суйген кызына этген джырында да ол иннетни айтады:

Кызбайлыкъ этсем, сен огъай эсенг,
Аны бир киши ушатмаз.
Джау чекге кириб, тахса билинсе,
Бизни Кырачайда джашатмаз.

Кызауатха кете туруб, джашла кеслери джигит кызауат этериклерин билдире, мында кыалгъанлагъа колхоз ишленни аманат этедиле:

Границаны биз бек сакъларбыз,
Еталмаз кирик кыабанла.
Сиз энди, кызла, хазыр болугъуз,
Колхоз ишле сизге кыалалла.

Кызауатха кетген джашланы джырларында эски аскер джырладача мыдахлыкъ, тарыгъуу джокъду. Мыдах болгъан огъай эсенг, джылы джетмеген джаш, кыралгъа кыйынлыкъ джетген кюн джылын ёсдюрюб, кеси разылыгъы бла фронтха кетеди:

Днепр суудан ётюб барама,
Бузгъа аягъымы кесдириб;
Мен кызауатха кесим кетгенме,
Джылымы ёрге ёсдюрюб.

Бир башха джырда уа кыз суйгенине «Он сегиз джылынг Берлинде толду, джанынга кыурман болайым», -- дейди. Берлинде уа бизни аскерле 1945-чи джыл болгъандыла. Джашланы кызауатха кыалай ашыргъанлары, элде кыалгъанла аланы алларында кыалай сёз бергенлери айтылгъан джырда да аз тюлдюле. Урушха джашын, атасын, эрин, кыарнашын, суйгенин ашыргъан алай тынч иш болмагъаны кимге да белгиледи, алай а Ата Джуртха кыоркыуу тюшген кюн кызауатха адамларын ийген бла бирча мында кыалгъанла ала ючюн да ишлерге боюнларына сыйлы борчла алгъандыла. Уллу кыралыбызны хар кыалайында да ол джыллада «Бютеу болгъан-

ны фронтха!» «Ишинги бошамай, юйюнге кетме!» «Къуру кесинг ючюн ишлеб кьойма, фронтха кетген тенглеринг ючюн да ишле!» дегенча лозунгла болгъандыла. Фронтха кетгенлени орунларына тиширыула, къартла, сабийле къалгъандыла. Алай а ала ишден кьоркъмагъандыла:

Аскер джашла Советге баралла,
Повесткаларын алыргъа.
Ой, энди, къызла, хазыр болугъуз
Тюзледе чалкъы чалыргъа.
Аскер джашла кетиб баралла,
Ой, миниб тору атлагъа.
Энди бютеу иш аманат болгъанд
Ой, къызла бла къартлагъа.

Фронт бла тылны бир иннетде байламлы болгъанлары джырланы барында да кьорюнеди. Джигер ишлеб, фронтха тамам болушургъа сьз берген тиширыула сьзлерине толу болгъандыла. Бютеу кьралда бек кьб юй бийче къазауатха кетген эрлерини орунларына заводлагъа, фабрикалагъа, колхозлагъа ишге чыкьгъандыла.

Ол заманда къызла Невинномыссск тийрелеринде уллу терен бетджанла къазаргъа болушхандыла. Алайда аз джыр этилмегенди. Ол джырлада аланы этген ишлерине ышанмакълыкь, джигит аскерибизни кьочюнден кьралыбызгъа энтда джарыкъ кюн тиер деб ийнанмакълыкь барды:

Немча танкала чырт ётелмезча,
Терен индекле къазабыз.
Джарыкъ кюнубюз энтда тиер деб,
Аскер джашлагъа базабыз.

Тылда къалгъанла къуру промышленностда, эл мюлкде ишлегенлери бла болушуб кьоймай, аны тышында да фронтха тонла, мамукь габрала, къулакълы бьркле, къоллукъла, носкиле дегенча кьб джылы кийимле ийгендиле. Школ сабийле, башхала да къоллукъланы, носкидени ичлерине «быланы алгъан багъалы аскерчи, фашист итлени уругъуз, къазауат бошалыб, къууанч бла къайтыгъыз, бизге да келигиз, бек багъалы кьо-

накъ боллукъсуз, не къарыуубузну да салыб, фронтха болушабыз» дегенча джаза эдиле. Ол болушууну юсюнден джырлада да айтылады. Гитче-Къарачай районну колхозлары кеслерини энчи ачхаларына «Къарачайны колхозчусу» деген эскадрилье ишлерге оноулашыб, къысха заманны ичинде 8400000 сом ачха джыйгъандыла.¹

Сталин колхозну председатели Аджи улу джолдаш фронтха 11500 сом, Учкулан элни председатели Салпагъар улу джолдаш 10000 сом бергендиле. Фронтха болушургъа 1941-чи джыл Учкулан районну колхозлары 700 кг. сары джау, 700 кг. джюн дагъыда башха затла бергендиле. Къабарты-Малкъар 1942-чи джыл январда фронтха 5222 чубур тон, 6727 къауум уюкъ, 29000 къой тери, 12859 къауум къоллукъ, 21106 къауум джюн чындай бла носки, 15507 джылы ич кийим, 725 джамчы дагъыда башха затла бергенди.¹

Ол джыллада тиширыуланы ишлегенлерине Л. И. Брежнев уллу сый махтау береди. Хорлам ючюн тылда тиширыула къалай кѣб ишлегендиле? Ала кеслери ючюн да, фронтха кетгенле ючюн да ишлегендиле. Бизни солдатланы къазауатда этген джигитликлерин бир джанына, совет тиширыуланы иште хорламларын бир джанына салырча аллай базман табылса, базманны табакълары бир-бирин иймез эдиле² деб джазады.

ФРОНТДА ЭТИЛГЕН ДЖЫРЛА

Фронтда этилген джырлада бизни аскерчилени хорлам ючюн джан аямай кюрешгенлери, не къыйын заманда да эс ташламагъанлары, джаралы болуб тургъанлай да джаугъа кеслерин бермегенлери, душманны джерде джыландан эрши кѣргенлери айтылады. Бютеу совет аскерчилени бир иннетде, туугъан къарнашлача, Ата джурт ючюн кюрешгенлери бютеу джырлада дегенча ачыкъ танылады. Джуртун сакълар ючюн къазауат этген

¹ Ставрополье в Великой Отечественной войне 1941—1945. Ставрополь, 1962, 263-бет.

² Л. И. Брежнев. Великая победа Советского народа. Москва, 1965, 24—25 бетле.

заманда солдатла кеслерине сагъыш этмейдиле, джанларын артха салмайдыла.

Госпиталдан дагъыда фронтха къайтхан солдат кесин насыблыгъа санайды. Солдатны къазауатчы тенглерин аны туугъан кърнашларыча болгъандыла. Джетген кюнде солдатла бир-бирлерин къутхарыуда джанларын да аямайдыла. Совет халкъланы кърнаш шолукълары къазауатны заманында артыкъ да кючлю белгиленеди.

Джаралы солдатланы джырларында мыдахлыкъ, бушуу, джылау кърюнемейди. Аланы мыдах этген фашистле бла кюреширге мадар табмагъанлары болады. Таукеллик, хофламгъа ышанмакълыкъ не заманда да аланы атмайды. Онг билеги кетген солдат сол кьолю бла письмо джазгъаны ючюн, сен кыйналма, мен энтда джаула бла кюреширимке, биз хорламай да амал джокъду деб анасыны кълюн хош этерге излейди. Къазауат джырлада солдатны юйюне къайтыргъа излеге ни белгилиди, алай а аны юйюне къайтарлыкъ хорлам болгъаны андан да бек белгилиди. Бир джырда солдат юйюне сау эсен къайтырына ажымсыз болгъанын айтады. Аны алай ышандыргъан а аны къркъа билмей, Ата джуртну къроруулай. джанган отну ичинде айланнгыды. Къазауатчыла кеслери джигитликге бек уллу махтау, сый береди, аланы сау къалдырлыкъ да джигитликди дейдиле. Солдат суйгенине этген джырындан:

Къркъма, ариуум, къркъма, ариуум,
Джигитлик ёлюм билмейди.
Ата джуртун тамам суйгеннге
Къазауатда окъ тиймейди.

Бу сёзле Алексей Сурковну «смелого пуля боится, смелого штык не берет» деген белгили сёзлерича айтылгъандыла. Ким билсин, джырны этген джаш Сурковну назмусун ары дери эшитген эсе да. Солдатла кеслерини джырларында къазауатда хорлар ючюн не лагъымла этерге керек болгъанына дери айтадыла. Джерни джауну танкалары, башы бла джауну самолетлары, тобла да тохтаусуз атадыла, алай а бизни аскерле таб заманны мараб джатадыла, таб заман болуб, команда берилгенлей, эрлай туруб, джауну къаушатырыкъбыз деб бир

джырда алай джырланады. Урушну тюрлю-тюрлю эпизодларындан хапар айтхан джырла да бардыла.

Солдатла джырларында эм алгъа къазауатны, тенглерини юсюнден айтыб, сора кеслерине артда алай кечидиле.

Къазауатчы джашла джырларында аталарын, аналарын, эгечлерин, эллерин, джамагъатларын кёб сагъынадыла. Алай болса да, аланы чыртда эслеринден кетмеген суйген къызларыдыла. Солдат суйген къызына не бек таралса да, аланы джазыуларын бир этерик хорлам боллугъун ол ачыкъ биледи. Хорлам болур ючюн а джауну джеринден кери къысдаргъа керекди. Солдатла фронтда суйген къызларын эстен кетермей тургъанларыны юсюнден поэтле да джазгъандыла. Къайсын Кулиевни назмусундан бир строфаны келтирейик:

Окопланы бирде кюн джылытады,
Бирде джангур джибитеди.
Алада мен не бек къыйналсам да,
Суйгеним эсине тюшеди.¹

Солдатны суйгени къуру эсине тюшген бла къалмай, джауну хорларгъа да болушады. Анга сагъыш эте, ол атакагъа киреди, анга сагъыш эте, атхан огъу джерге тюшмейди, суйген къызы анга шкогуча керек болады:

Окъла, джангурча, джауа тургъанлай,
Эсде тутама атынгы.
Мен шкогума нёгер этгенме.
Кёб болмай ийген картынгы.

Сени эсине тюшюрмей, къазауатха кирген төрем болмагъанды деб солдат джырында суйген къызына алай айтады. Къоркъакълыкъ деген затны чыртда унутургъа, джигитликни кеслерине нёгер этерге, хорламсыз ызларына къайтмазгъа солдатла суйген къызларыны алларында сёз береди. Мени аллай джигит суйгеним барды деб къыз махтанырча къазауат этерге солдат ант этеди. Кёкге учарма, сууда джюзерме, сыйлы Ага Джуртну къоруулай, джауну тамырын юзерме, сора хор-

¹ Къайсын Кулиев. Сайлама. 2 томлукъ. 1—том. Нальчик. 1958, 280-бет.

лам бла сениге кяйтырма деб солдат суйген кызын ышандырады.

Джауну джерибизден кысдагъандан сора, лётчик джаш суйген кызы бла бир юй боллугъун кёзюне кёр-гюзеди:

Къазауат тохтаб биз бир юй болсакъ,
Бек къууаннгандан не этербиз?
Ой юч маторлу самолёт бла
Москвагъа учуб кетербиз.

Къазауатчыла бары да суйген кызыларыны юслеринден бирча сагъыш этгенлерине мисалгъа П. Глухов солдатны суйген кызына письмосундан бир кесегин келтирейик: «сен джаулану аясуз ур деб тилейсе... ийнан, сени тилегинги мен артыгъы бла толтурурма. Сени ючюн мен къазауатны тюз ортасына мыллык атама... бу письмону окъусала, сени ючюн къазауат этеди деб меннге алай айтыргъа боллукъ эдиле. Мен а Ата джурт бла сени ортагъызыны айыралмайма. Сен къалайда бошаласа, Ата Джурт къалайда башланады — билмейме. Меннге Ата Джурт да, сен да бир затча кёрюнесиз. Меннге сени кёзлеринг Ата Джуртну кёзлеридиле».¹

Хорлам бла кяйтмаса, солдат суйген кызыны кёзюне къараяллыкъ тюлдю. Ол ызына саугъа бла кяйтыргъа излейти, ол саугъа уа хорламды. Хорлам болмаса, аны суйген кызы да болмазлыгъы солдатха ачыкды:

Шо хорлам бла бир кяйтха эдик
Кавказда ёхдем таулагъа;
Къууанч хапарны алыб барлыгъем
Элде кызлагъа саугъагъа.

Къазауатчыла аланы юйде къалгъан адамлары фронтха уллу болушлукъ этерге керек болгъанларын унутмайдыла. «Багъалы элчиле! Сизге джюрегими теренден салам иеме; Сизни тынчлыгъыгъызыны-эсенлиги-гизни сормагъаныма сейирсинмегиз, бусагъатда фронтда тылда да иннет бирди—джауну къаушатыу. Биз, сизни джашларыгъыз, фронтда къазауат этебиз, тылда уа сиз мал кютерге, мюрзеу битдирирге, фронтха окъла ха-

¹ Говорят погибшие герои. Москва, 1963, 372-бет

зырларгъа керексиз, хорлам бизникиди, ол бизни бирик-меклигибиздеди», — деб гвардиячы майор Настуланы Хаджи-Бекир алай джазады.¹

«Къызыл Аскерге джангыз ийнегигизни, эм арт пуд мюрзеуюгюзню да беригиз», — деб Лайпанланы Исмаил да алай джазгъанды.

КЪАЗАУАТНЫ ЗАМАНЫНДА ТЫЛДА ЭТИЛГЕН ДЖЫРЛА

Ата Джурт къазауатны заманында солдатланы аналары, эгечлери тенглери да джыр этгендиле, алай болса да, джырны эм къбюн солдатланы суйген къызлары этгендиле. Аланы барыны да тюшлери-тюнлери да аскерчиле болгъан джердеди, бютеу аланы джырларында Ата Джурт биринчи орунда болады. Ата Джуртсуз насыб да, суймеклик да, джашау кеси да болмазлыгъы ачыкъды. Солдатны суйген къызы аны аллына не бек таралыб, термилиб, къараса да, аны хорламсыз ызына къайгырын излемейди. Юйге келирини аллы бла ол фашистлени къырыргъа керекди, джерибизни тазаларгъа керекди, батырлыгъы, ётгюрлюгю бла белгили джигит болуб, Ленини орденин алыргъа керекди. Былайда Эфенди Капиевни бир хапарчыгъы эсибизге тюшеди. Къазауатчыны суйген къызы къалын даулагъанды: джюз немчалыны, джюз автомат, джюз да башха сауут, аланы табар ючюн а джигитлик керек болады.²

Къыз суйгенине этген джырында эм алгъа Ата Джуртну юсюнден айтады, андан сора уа кесини суймеклигинден:

Ата Джурт ючюн сен къаты кюреш,
Джанынгы артха салмайын.
Баргъандан сора сен къайтыб келме,
Ленини орденин алмайын.

Бурун заманда кесини энчи джашаууна оноу этерге да эркинлиги болмагъан таулу къыз энди бютеу кърал-

¹ М. Гулиев. «Гвардияны майору», «Коммунизмге джол» газет, 20/4—65.

² Эфенди Капиев. Записные книжки. Ставрополь, 1959, 133-бет.

ны оноуна къатышады, Ата Джуртну къоруулар ючюн эркишилени таукеллендиреди. Суюгени лётчик болгъан кызы аны Совет Союзну Джигити боллугъун бек сюеди, ол алай джигит къазауат этген заманда, кеси да биргесине болургъа бек сюеди, аны бла бирча, лётчик суюген кызын эсинден кетермей турурун излейди. Уруш бошалгъандан сора уа суюгени бла бирге самолётха миниб, Кавказ тауланы башларындан къараргъа термиледи:

Тутхан ишинги толтура, о бала,
Айыб алмайын кесинге.
Самолёт бла бойгъа тебресенг,
Мени да тюшюр эсинге.
Сен самолётха миннген заманда,
Джюрегинг къоркъа болурму?
Джанымдан суюген ах герой болуб,
Этген муратым толурму?
Сен самолётха миннген заманда,
Бир олтуруред къатынга.
Совет Союзну героюса деб,
Алай аталсын атынга.
Сен кёкде уча, мен джерде джурюй,
Бир кыйын болгъанд кёрюрге.
Керек кюнюнде джанынгы аяма,
Къралынг ючюн берирге.

Таза суймекликден толу исси джюреги аны амалтын эриб баргъанлай да, «керек кюнде джанынгы аяма къралынг ючюн берирге» дейди. Суюген джашларыны джаралы болгъанларын эшитгенден сора, госпиталлада алагъа докторла къарагъанларын да биле тургъанлай, кызла рахат болуб, чыдаб къалалмайдыла. Кесибиз къолубуз бла бакъсакъ, дженгил сау болур эдиле дейдиле. Аланы дженгил сау этерик докторланы дарманларындан сора да кызланы джюрек джауларыды:

Джараларынга къарарма, бала,
Мен кетмей анда къалырма.
Джюрек джаууму дарман этерме,
Ол окъ джаранга салырма.

Ол заманлада фронтладан кѳууанч, ачы хапарла да кѳб келгендиле. Кѳыз а сѳйгенинг сауду деген хапарны эшитирге дыгалас этеди:

Тауланы башы тау болса,
Мен джылан болуб ѳтерем.
Мени нанымдан хапар айтханнга
Джанымдан ююш ѳтерем.

Алай болгъанлыкъгъа кѳзауатны заманында хар кѳзауатчыдан да алай дженгил хапар билиб барыргъа болмагъанды. Сѳйгенлеринден хапар билмеген кѳызла кѳайгъы этгенлерин джыргъа да салгъандыла: Ол джырлада кѳызла сѳйгенлерин излей барыргъа хазыр болгъанларыны хапары да айтылады. Алай а излеб табмасам, не ѳтерме деген кѳоркѳуу да джюрек чанчдырады. Аланы сагъышларында пленнге тѳшѳб, аны бла хапар билдирирге мадар табмай тура болурму деген кѳоркѳуу да барды. «Ах излейме да табмайма, пленнге тѳшген болурму?» — деб бир джырда кѳыз кеси кесине кѳоркѳуулу сорады.

Муслиман динни зараны бла алгъын заманлада кѳызны сѳйгени кеси джашагъан элде ѳлсе да, анга кѳайгъы сѳз берирге, юйлерине барыргъа болмагъанды. Кѳабырлагъа уа ол заманда чыртда тишируу кѳоймагъандыла. Кѳзауатны заманындагъы джырлада уа ол затланы юслеринден башха тюрлю айтылады. Ол эски, чирик адетлени кѳыз кѳулагъына да алмайды. Бир джырда айтылгъаннга кѳре, кѳызны сѳйгенинден письмо келмей кѳб тургъанында, ол кѳайгъылы болуб, излер акъылгъа киргенди. Кѳызны сѳйгени лѳтчик болгъанды. Кѳайда болса да самолѳту джаныб тѳшген болурму деб кѳоркѳады, кѳайда болургъа болур, алайда-алайда болурму деб бютеу фронт баргъан джерлени айтады. Эм артында уа джолгъа чыгъаргъа таукелленеди:

Кѳолума да бир темир таякъ алайым,
Аякъларыма темир чарыкъла киейим,
Не кесинги, не кѳабырынгы табхынчы,
Солумагъанлай мен кече-кюн да излейим.

Ёлгени сауу да белгили болмагъанлай, кѳзауатны аллындан артына дери къалыб кетгенле да болгъанды-

ла. Ол а суйген кызларына джюрек ауруу бергенди. Хапары чыкъмай турган суйгени, ёлген болур да деген кьоркбуу кызгъа тынчлыкъ бермейди.

Бу дуниягъа не кьарасам да,
Наныма ушагъан кёрмейме.
Хапарсызлагъа таб айтмайдыла,
Наным сау болур демейме.

Алай а кыз бир затны ажымсыз биледи: суйгени ёлсе да, джанын джаулагъа алай бош бериб кьоярыкъ тюлдю. Кызны лётчик суйгени ёлгенинде, тенглери айтхан бла, кыз анга джыр этеди. Кыз аны ёлгенине не бек кыйналса да, джырда биринчи орунну джашны джигитлиги алады:

Джигитлигинг бла, батырлыгъынг бла
Халкъгъа кесинги суйджурдюнг;
Базыб кючюнге, ёлюр кючюнге да
Джети самолётну кюйдюрдюнг.

Кёб кызны суйгени кьазауатдан кьайтмайын кьалгъанды. Алай а кызла алагъа джыр этмейин кьоймагъандыла. Ёзге мадар болмагъанын билиб, кыз ёлген суйгенине этген джырында: «Ах иги сагъан бир эшитир эди ёле туруб не айтханын» дейди. Бир джырда уа суйгени кьазауатда ёлген кыз, аны унутуб эрге бармазлыгъын айтады:

Мени генглерим, джыйыла келиб,
Меннге бир оноу этигиз.
Энди башха джашха кьараяллыкъ тюлме,
Кьартла, эркинлик беригиз.

Бурундан бери да кьартланы айтханларына таулула бек кьарай келгендиле. 1892-чи джыл В. Я. Тепцов «Кьартла эрши кёрген терслиги болгъаннга бек уллу айыбды, ыйлыкъды. Кьартла эрши кёргенге джангыз бир кыз эрге чыгъарыкъ тюлдю,¹—деб джазады.

Суйгенини кьарасын тутуб, юде ёмюрлюкге кьалыб кетген адет бла терсге саналады. Кулиев Къайсын

¹ В. Я. Тепцов. «По истокам Кубани и Терека. «СМОМПК. XIV, Тбилиси, 1892, 107-бет.

«Урушда джоулгъанланы джыры» деген назмусунда ёлген солдатла суйген къызлары ёмюрлюкге аланы къараларын тутуб турмай, башхалагъа эрге барлыкъларына огъай демегенлерини юсюнден джазады:

Суйген къызларыбыз башхалагъа кетдиле.
Джокъ айтыуубуз.
Энтда уруш ууун чачханлагъа,
Башкеслегеди дауубуз¹.

Къазауатда ёлгенни осиятында суйген къызына не да юй бийчесине эрге барыргъа эркинлик бериу эски халкъ джырлада да барды. Алай а алада джюреги суйгеннге, артыкъсыз да тенглеринден адам болса деб айтылады. Сёз ючюн, «Эски аскерчиле» деген джырда «суйген тенглеримден тилеген болса, къалмасын, суймегениме барыб джюрегими джармасын» деб джырланады. «Степь да степь» деген халкъ орус джырда юйюнден узакъда ёле тебеген, юй бийчесине «с кем ей сердцу мил пусть венчается» дейди.

Суйгенини къабыры къызгъа бек багъалы кёрюнели. 1945-чи джыл япон окъдан ёлген суйгенине этген джырда, быллай сёзле бардыла:

Кёзлерим къандан толалла, анам,
Дальный Востокга къарасам.
Мен командирге къагъыт ийгенме:
Къабырын кёрлюкме, баралсам.

Аны сыйлы къабыры уа, тегереги да джашил гокка хансладан толуб, нюр джана тура болур деб кёзюне кёргюзеди. Ата Джуртун сакълай, халкъны джашауу, насыбы ючюн ёлген джигитни къабыры алай боллугъун къыз биледи.

Къазауат баргъан заманда суйген джашларындан «ёлгенди» деген къагъыт келгенликге, къызла алай тюнгилюб къалмагъанлары, аланы джырларындан билинели. Къазауат бошалса, бир игилик боллукъ эсе уа деб ала умутлу болгъанлай тургъандыла. Къазауат бошалгъандан сора, суйгени къайтмагъан тюнгиюледи:

¹ Кулиев Къайсын. Джангы китаб. Нальчик, 1961, 64-бет.

Быллай кыйынлыкъ джетмесин, бала,
Ах, мени джети кваллыма.
Къазауат бсшалса, келлик болур деб,
Къараб тура эдим аллынга.

Къыз ёлген суйгенине этген джырында кеси да ол
къабырны къатында болургъа термиледи:

Мени наным тас болгъанды, къызла,
Мен да аны бла тас болсам,
Аны къабырыны юсюне битген
Бир ариу гокка ханс болсам.

Суйгени ёлгенден сора къызны акъылына не затла
келгенлерине бир къарайыкъ. Бир ананы тёрт джашы да
къазауатда болгъандыла. Ючюсю юйдегили кишиле бол-
гъандыла. Эм гитчелери уа—къызны суйгени. Аланы
аналары келинлери бла тургъанды. Алай а ол къыз
ананы кыйын анасыча кёргенди:

Сени ананга кесим къарарма,
Келинлерине бермезме.
Сау Эресейде айланыб келсем да,
Мен сеннге ушагъан кёрмезме.

Къазауатны замачында бир къызны суйген джашы
юйде ауруб ёлгенинде, анга къыз терен суймеклигин
айтыб этген кюююнде андан эсе фронтда талай душман-
ны ёлтюре, кесинг да алай ёлге эдинг дейди.

Ата Джуртха быллай бир терен суймеклик, патриот-
лукъ, тюз бир таулу къызда кыйдан болургъа боллукъ-
ду деб адамны кёлюне келирге боллукъду. Къазауат
джыллада бютеу совет адамлада патриотизмни юсюн-
ден Г. Долматовскийни джазгъаны анга толу джууаб
этеди. Аскерлерибизни артха кетгенлерини кыйын
кюнлеринде да хорламгъа ышаныудан толу совет джыр-
ла бла назмула хар къуру да заманнга кёре болгъанды-
ла — тюзлюк ючюн уруш этген къазауатчыны джюреги-
не кёре болгъандыла. Бизни литературада оптимизм тау-
келлик джалгъан тюлдю. Ол Ата Джуртларыны эркин-

лиги бла кеслерини джашаулары бирча ангылашынган адамланы таукелликлери болгъанды, деб Долматовский алай джазады¹.

Алай болса да тиширыула тылда джигер ишлегенлери бла, фронтха болушханлары бла, суйгенлерине джыр этген бла къалмай, къолларына сауут алыб, кеслери къазауатха да баргъандыла. Қъазауатда джигитлик этген къызланы юслеринден халкъда кѣб джыр джюрюйдю. Сѣз ючюн, бир къызны юч къарнашы да фронтда болгъандыла. Сора ол къыз, юйде чыдаяммай, къарнашларым болгъанча болурма деб, фронтха тебрегенди, къазауатчы къарнашлары бла джазыуун бир этерге излегенди:

Сен сау къал, анам, кетиб барама,
Уруш бошалса келирме,
Юч къарнашым да къан тѣгедиле,
Ала ѳлген джерде ѳлурме.

Алгъын заманда таулу къызны нѳгерсиз эл ичине да джукъгъа иймегендиле. Джашы Ата Джурт къазауатда ѳлген ана уа дерт къайтар деб къызын фронтха кеси иеди. Аны юсюнден къыз кеси этген джырда да башхартады:

Тюкеннге кесими иймеучю анам,
Кесинг къазауатха иесе.
Джангыз бир кюннге тѣзмеучю анам,
Хорламгъа дери тѣзерсе.
Къыз кийимлерими юйде къойгъанма,
Военный костюм кийгенме.
Къанлы джаулагъа дерт джетдирмейин,
Тынчылыкъ табмазлыгъымы билгенме.

Алай болгъаны ючюн, къыз къуру къарнашлары ючюн къайгъырыб къоймайды. Бизни солдатларыбыз анга бары да кесини къарнашларыча болгъандыла. Къыз анасына ийген джырында, совет солдатланы кесини къарнашларыча кѳрюб, джараларын байлай, башларын сылайма дейди.

Уллу Ата Джурт къазауатда талай таулу тиширыу джигитлик бла атын айтдыргъанды. Сѣз ючюн, тахса би-

¹ Долматовский. «Дорога к нашей победе». Еженедельник «Литературная Россия», 8/V—64.

лиучю атлы отрядны командири Эбзеланы Халимат. Аны джигитликлеринден газетледе талай кере басмаланганды. Ол джигит командир Орёл шахарда кьарнаш кьабырлада басдырылгъанды. Къара кюнде батырлыкь этгенни, халкъ ючюн джанын артха салмагъанны халкъ да унутмайды. Халимат кеси ёлген эсе да, аны аты халкъны джюрегинде, джырда джашайды:

Сен эркишича, тюбюнде атынг,
Тахса билирге бараса.
Фашистле сенден бир бек кьоркъалла,
Аладан сен къан аласа.

АККУПАЦИЯНЫ ЗАМАНЫНДА ЭТИЛГЕН ДЖЫРЛА.

Фашистле Север Кавказгъа джуукълашхан заманда «Правда» газет алай джазгъанды: «Бусагъатда бизни халкъны, бютеу дуняны эслери Север Кавказгъа айланьбды. Аны кьар тауларыны, тау сууларыны, Къобанны ёзенлерини, кьулакъларыны башындаи ауур къара булутла салыннгандыла.

Гитлерчи аманлыкьчыла Север Кавказны тюзлерине кьююлгъандыла. Ала таулагъа мыллык атадыла. Кавказ кючлюлени, ётгюрлени джери болгъанын, мында баш эркинлик ючюн кюрешде ёлмезлик джигитле туугъанларын, мында кьызбайлыкь эм ыйлыкь ишге саналгъанын джау билмейди. Былайда, тауланы тюблеринде, аслан джюрекли, кьуш кёзлю совет адамла ёсгендиле. Север Кавказны халкълары ёмюрде да кьул боллукь тюлдюле»¹.

Гитлерчи джыртхычла Кавказда болгъан заманларында, алагъа кьаршчы кёб джыр этилгенди. Алай джырлары биринде фашистле келгенли таула алаша болгъандыла, Къобан да тохтаусуз сарнайды деб айтылады. Немча солдатла не аз да ишекли болгъан адамларын тутхандыла, артда уа ёлтюргендиле. Кече орамда кёрюнген адамны алайда сгъуна урлукьбуз деб орам-

¹ «Правда» газет, 2/IX--42.

лагъа къагъытла джабышдыргъандыла. Уллу Ата Джурт къазауатны заманында фашистле кирген джерледе партизан отрядла къуралгъандыла. Партизанланы юслеринден этилген бютеу къралгъа белгили орус джырла бардыла. Аланы бир къауумун поэтле бла композиторла этгендиле, бир къауумун партизанла кеслери этгендиле, бир къауумун да партизанланы юслеринден халкъ этгенди.

Кавказны тауларында партизанла кече-кюн да гитлерчилеге дерт джетдиргенлей тургъандыла. Германияны таулада юрениб тургъан «Сдельвейс» аскерлери бизни джигит къазауатчыларыбызгъа эм да къоркъа билмеген партизанларыбызгъа бир къарыу эталмай къалгъандыла. Ол заманда бир немец офицер дневнигине Кавказны партизанлары бизге тынчлыкъ бермейдиле, биз айланган джерде ала, билмей тургъанлай, аллынга джерни тюбюнден чыкъгъанча, чыгъыб къаладыла; хар тутхан партизаныгъыз ючюн джер берирбиз, дейбиз, алай а мында джашагъанла унамайдыла: не джаны бла да ала партизанлагъа болушадыла¹ деб джазгъанды. Эркишилени биргелерине партизаннга тиширыула да чыкъгъандыла. Аллай тиширыуланы бири Эриккенланы Залихат болгъанды. Фашистлеге талай къоранч салгъандан сора, ол тутулса да, джауларына тюб бермегенди. Залихатны батырлыгъы ючюн халкъ аны ёмюрде унутмазлыгъын айтыб джыр этгенди. «Сен партизан тенглеринги сатхандан эсе, джанынгы харам этерсе» — деб джырланады. Соруу алгъан фашист офицер Залихатны туйгенликге, джукъ да билалмайды:

Энди уа айтырмыса? — деб,
Ол мурдар сеннге джекиред.
Сени къоркъутургъа мурат этиб,
Кёб къарантхала кёргюзед.

Джырны аягъы, къара кюнде Залихатчала джан аямай юрешгенлери себебли, бюгюн джашауубуз алааматды дегенни билдирген сёзле бла бошалады:

Джарыкъ дуьнияда насыблы джашайбыз,
Эркиши, тиширыу тенг болуб.

¹ Р. Г. Саренц. Непокоренный край. Ставрополь, 1962, 103-бет.

Коммунизмге ётиб барабыз,
Бизни джолубуз кенг болуб.

Бу куплетни магъанасына кёре, джыр къазауат бошалгъандан сора талай джылдан этилгени белгилиди.

Теберди Курортдан Глоуланы Идрис да белгили партизан болгъанды. Фашистлени къолларына тюшгенден сора, Залихат бла бир тюрмеде арт кюнлерин ашыргъанды. Экисин да немецле бир кече бирге ёлтюргендиле. Идрисни юсюнден этилген джырда сени ючюн биз фашистлеге дерт къайтарырбыз деген иннет айтылады:

Партизан болуб чыкыгъаненг, Идрис,
Башыбыз мийик таулагъа.
Биз сени ючюн дерт къайтарырбыз
Ол къан ичиучю джаулагъа.
Эгечлеринг бла бирге джылайды
Джанынгдан суйген тору атынг,
Бизни эсибизден кетмей турлукъду
Нюр чача тургъан сыфатынг.

Гестапону мурдарлары тюрмеде сау ыйыкъны ашатамайын туруб, ёлтюрген Къанаматланы Алий бла анасы Наныуну да джырда атлары унутулмай турады. Ала Огъары-Тебердичиле эдиле. Тахса бермегенлери ючюн экисин да бек туйгендиле. Наныуну уа тилин да кесгендиле. Тюрмеде бек туйюлгенинден, Алий ёрге туруб баралмагъанында, сюркелиб барыб, къабыргъагъа тырнагъы бла «Хорлам!» деб джазгъанды.

Джырдан бир куплети:

Нарсана шахарда ишленгенд дейле
Алийни алтын къамасы.
Ах, бир уруда джан бергендиле
Джарлы Алий бла анасы.

Кимлеге этилгенлери белгили болмагъан партизан джырла да бардыла. Алада айтылгъан да биз хорларбыз деб ышанмакълыкъды. Сёз ючюн, къыз партизан суйгенине этген джырында таукелди, суйгенини батыр боллугъуна акыл болмайды, къууанч бла тюбербиз деб сакъчайды:

Наным атакагъа кирген заманда
Турмаз къоллары къалтырай.
Ол победагъа джетиб келликди,
Къызыл орденлери джылтырай.

Джашы къазауатда болгъан ана, немец итлени кёрюб джюреги джарылады. Ол джюреги къыйналыб, таралыб тебресе, кёк къара булутладан толады, фашистлени кёзлери къандан толады, алай а ол кесибизни аскерле келиб, фашистле да башлары къайгъылы болуб, бир кёл кенгдирлик болурма деб ышаныбды. Немец солдатла анга башха тилли адамлача кёрюнмейдиле, адам тил ангыламагъанлача кёрюнедиле.

Оккупацияны заманында фашистлеге сатылгъанланы халкъ кёрюб болмагъанды. Аллайланы гитлерчиле бла къачыб тебрегенлери хиликге этиледи. Кесини джашчыгъына къараб, эри къазауатда ёлген тиширыу, немец солдатла бла аланы этеклерин кёлтюрюб айланганлагъа, былай айтады:

Сени ёксюз этген ол лемча итле
Энд къар тюбюнде джаталла.
Сатлыкъ итлеге киргенди къайгъы —
Башлары алыб къачалла.¹

1943-чю джыл январда тауларыбыз гитлерчи итледен тазалангъанмыла. Февралда ёхдем Минги-Тауну башына биягъы къызыл байракъ тагъылгъанды.

Белоруссияда, Украинада къазауат этген партизанлагъа этилген джырла да бардыла. Партизан полкну командирин Совет Союзу Джигити Къасайланы Османни аты бютеу къралгъа белгилиди. 1941-чи джыл Белоруссияны чегетлеринде Осман партизан отряд къурагъанды, артдан а ол отряд полкга джетгенди. Аны аты душманлагъа уллу къоркъу келтиргенди. Осман тамадалыкъ этген полкну эм да Османни кесини юсюнден немец офицер Берлинге тарыгъыб джазгъанды: «Хар къалайда да партизанланы агентлери толудула, артыкъсыз да Могилёвде... Хрипелевде, Угольщинада, Песчанкада, башха элдеде да, Могилёвдан кюн батхан джанында да биз алгъаракъда билдирген 121-чи партизан полк орналгъанды. Полкга башчылыкъ этген, аскер иште уста, хыйлачы большевик командир Осман деб бир кавказлыды. Айтыб

кьояргъа биз кьуру район центрни кьолда тутабыз, элени уа партизанла кючлегендиле. Алагъа кьаршчы уллу кючле керекдиле.¹

Ётгюр командир Къасайланы Осман 1944-чю джыл ёлгенди. Осман башчылыкъ этген 121-чи партизан полкга «Осман атлы 121-чи полк» деб аталгъанды. Газетледе Османни юсюнден кёб джазылады, китаб да чыкыгъанды. Османни аты Могилёв областда элге, орамлагъа, Къарачай районда школгъа, совхозгъа аталгъанды. Османни этген джигитликлери ючюн анга халкъда джыр этилгенди. Ол джырда аны ётгюр командир болгъаны, аны багъалы аты биргебизде джашагъаны, совет халкъланы кьарнаш шохлукълары айтыладыла.

Джырдан бир кесек:

Бютеу полкунгда партизан джашланы
Къарнашларынгча кёресе.

Окъ джараларынг байланмай
тургъанлай,

Приказларынгы бересе.

Сен ёлгенинде, сени атынгы

Сыйлы полкунга айтдыла,

Партизан тешилеринг къанынгы ала,

Берлинге джетиб къайтдыла.

Сыйлы атынгы джазгъанла, Осман,

Памятнинги башына.

Белоруссияны герою дейдиле

Къарачайны джигит джашына.

Осман узакъда ёлгенлигине, аны къабыры элинде болгъандан эсе да багъалыды. Белоруссияны къызлары къабырны юсюн гокка хансла бла джангыртханлай турадыла деб джырда алай айтылады. Джырны аягъы энтда аналагъа Осман кибик джашла кёб туусунла деб бошалады.

Украинада партизан болуб ёлген, Тёбен-Марачы Хапаланы Абдулланы юсюнден да джыр этилгенди. Абдулланы тахса излеб, фашистле къабыргъагъа, полгъа

¹ «Могилевская правда» газет, 18/XII—59.

аякъларындан, къолларындан чюйле бла уруб, дагъыда алыб асмакъгъа асхандыла. Джырдан эки куплетин келтирейик:

Ой ёртен болуб джансынла Гитлерни
Кийген кийимлери юсюнде.
Асмакъгъа асылыб джан берген бала
Украинаны тюзюнде.
Бир къара ёртен болуб джаннгаед
Бу фашистлени джоллары.
Кергичге керилиб къалгъанды дейле
Ах къарнашымы санлары.

Бизни аскерле гитлерчилени джерибизден къысдаб тебрегенден сора этилген джырла белгилидиле. Алада совет шахарланы, эллени душмандан бош болгъанлары айтыладыла. Совет адамла энди артыкъ да ётгюр болуб, къазауат этедиле. Джаралы болуб госпиталда тургъан солдатха дери бизни къралны кючюне базадыла:

Мен джети кере джаралы болдум,
Джангыз бир джылны ичине.
Энди кюч джетмезин тамам да билдим
Совет аскерни кючюне.

Ол джырланы барында да джигитлик айтылмагъан джокъду. Аны бла бирге ол джырлада совет аскерчилени тюз иннетлери болгъанлары, кишини джерин къарыуламагъанлары, кеслерини джерлерини уа бир эллисин да кишиге къоймазлыкълары ачыкъ кёрюнеди. Бизни аскерни алай кюрешгени не иннет бла болгъаны джырлада айтылыб турады:

Совет танкала Западха баралла,
Ала кёкню, джерни къаралтыб.
Коммунизмге джол салабыз,
Къан ичген гыбыланы къоратыб.

Совет аскерчиле къазауатны адамлары болмай, рахатлыкъны сакълагъан аскерле болгъанлары аскерчиле кеслери этген джырлада да къуру да ачыкъланады. Ол заманда джырлагъа кёре, аланы авторлары къалайда уруш этгенлерин биле барыргъа боллукъду: шахарланы, сууланы атлары кёб джырда айтылады. Сёз ючюн, бир джырны ал джанында солдат Украинада къазауат этеме дейди. Джырны аягында уа «Черногорияны» кюн батхан джанында тобну ары-бери бурама» дейди.

Эм уллу урушла болгъан джерледе этилген джырла да тубейдиле. Сёз ючюн, Сталинградда, Севастопольда, Орёлда, Берлинде дагыда башха джерледе. Севастопольда къарачай малкъар джашла да бютеу совет аскер бла бирге джигитлеча кюрешгенлери джыргъа тюшгенди. Андаи эки куплети:

Къарачай джашла аскер бла бирге
Севастопольгъа келгенбиз.
Адам тюшюнде кёрмезлик затны
Биз тюнюбюзде кёргенбиз.

Идрис джаугъа алай чабады,
Аны этеклери джел эте.
Ол ётгюр Сагъит тулпарча ёлдю,
Ой тенглерине кёл эте.

Къазауат джоллада не къыйынлыкъла болсала да, джырлада ала къыйынлыкъча кёрюнюб къалмайдыла: Ата джуртунгу, совет халкъынгы алларында сыйлы борча саналадыла. Ма ол себебден къазауатчыла джырларында «Биз къан тегебиз джуртубуз ючюн, бу итле болмай джашаргъа» дейдиле. Совет адамланы бир иннетде, бир джумдурукъ болуб джаугъа къаршчы тургъанлары, аланы къарнаш шохлукълары, тыл бла фронт бир болгъаны хар бир джырда да кёрюнеди. Эски къарачай-малкъар джырлада ёлген джашланы юсюнден «эгечинг, ананг джылайды» не да «эгечинг джокъду джыларгъа» дегенча сёзле айтылыучандыла. Ата джурт къазауатны заманындагы джырлада уа орус, украин, белорус кызыла таулу джашланы туугъан къарнашларыча кёргенлери айтылады:

Къайда кеч болса, анда къалабыз,
Башыбызны сала ташлагъа,
Украин къызла джылай болушалла,
Джаралы болган джашлагъа.

Сыйлы джуртубузгъа кириб, бютеу халкъны бирча
инджитген фашистлеге дерт къайтарыуну юсюнден талай
джыр этилгенди. Бир джырда къыз суйген джашындан
аслам заманн письмо алмай тургъанына гурушха этеди
да, сора артдан ийген письмосунда дженгил джууаб къай-
тармагъаныны сылтауун кеси айтады:

Тюз джаннган отда айланнган наным,
Мен бош этеме гурушха:
Къанлы джаулагъа дерт къайтарыргъа,
Кирген болуренг урушха.

Тенглери фронтда ёлген солдат алагъа бек къыйна-
лады. Энди аны джюрегине бир кесек себеб боллугъу,
тенглери ючюн джауладан дерт къайтарсады:

Ичине оюлсун бу фашист уя,
Мени тенглеримден айырды.
Кёлюмю бир кесек кенгдирир эдим,
Къаныгъызыны алсам да, хайырды.

Джан бере тургъан солдат, тенглери аны алай сансыз
этиб къоймазлыкъларын, джауладан аны къанын ал-
лыкъларын биледи. Ол затны билиу, ол ёлгенликге, Ата
Джуртну джашарыгъына ышаныу анга ёлюмню алай
ачы кёргюзмейди:

Башым самолёт, тегерегим танка —
Марадыла мени джанымы.
Мен а билеме, мени тенглерим
Къурутмазла мени къанымы.

Бир джырда айтылгъаннга кёре, эгечи немец офицер
бла айланнганын билиб, партизан джаш, таб тюшгенлей,
герох бла уруб, эгечин джаралы этгенди.

Джырны пленнге тюшген солдатла да этгендиле. Ол джырлада аланы кьаллай мадарсызлыкьлада пленнге тюшгенлери эм да андан кьачаргъа кьалай термилгенлери кёрюнеди:

Окъ тийгенликге, ёллюк тюл эдим,
Басыб кетмесе машина.
Фашистле этген темир буруудан,
Чыгьалмай кьалдым тышына.

Джырлада совет аскерчилени деулеча кьазауат этгенлерини эм да совет халкьны алагъа разылыгьыны юсюнден да айтылады. Юлгюге бир джырдан бир куплет алыб кьарайыкь:

Москвадан сеннге саугьала келиб,
Сен орденледен толгьанса.
Анангдан ичген сютюнг халал болсун —
Эки кере герой болгьанса.

Эки кере Совет Союзу Джигити болгьан кьарачайлы не да малкьарлы джокьду. Джырда алай айтылгьаны уа эки кере уллу джигитлик этгенсе деген магьанада болур. Тау адет бла ананы сютю бла этилген антдан кючлю ант джокьду. Анасындан ичген сютю харам болсун дегенден уллу кьаргьыш да джокьду. Сёз ючюн, «Джандар» деген эски халкь джырда айтылгьаннга кёре, ингирде стауатха аманлыкьчыла чабарын кюндюзюндец билгендиле. Кьошну иеси Юсеин кеси башын алыб кьачар кьаннга киргенин эслеб: «Арабызда чынар терек арамды, экибизден джер кьачмайын ким кьачса, аны анасындан ичген сютю харамды». — деб Джандар ант этеди.

Кёб джырда кьазауатда джигитлик этген джашланы ёсдюрген аталагъа, аналагъа бюсюреу этиледи. Кьазауатчыны кесине да «ашагьан совет ётмегинг халал болсун» деб джырланады, Ананы сютюнден сора мюрзеу бла этилген антдан уллу ант джокьду. Ол себебден, джерде мюрзеу бюртюкню аягьынг бла бассанг, аны гюнахы тогьуз арба туз чакьлы бир ауурду деб сёз джюрюйдю. Адамлагъа зараны джукьгьан, кир иннетли адамлагъа, аманлыкьчылагъа, ашагьан гьырджынынг харам болсун деучендиле. Джурту, халкьы ючюн кьан

тѣкген кѣзауатчыланы халкъ ѳмюрде да унутурукъ тюлдю. «Аскерибизге кѣурман болайым, халкъы ючюм кюрешген» — деб джырда тилек айтылады. Совет Аскер бла совет халкъ аллай бир байламлыдыла. Халкъ ючюм ѳлген, халкъны эсинден ѳмюрде да кетмейди:

Тюзлюк ючюннге тѳгюлген бу кѣан,
Ол ѳмюрде да кѣурумаз.
Джуртун кѣоруулай, джигитча, ѳлгенни
Халкъ ѳмюрде да унутмаз.

Бизни аскерибиз джауну сюре, кѣралыбызны чеклеринден ѳтгенден сора да кѳб джыр этилгенди. Фронт баргъанына кѳре, алгъыннгы джырланы юслерине джангы джырла да кѳшула баргъандыла. Алай болса да совет аскерле башха кѣраллада башха джукъгъа сукъланмагъандыла, киши джерлеге джутланмагъандыла. Ала тургъан кѣраларын, джууукъну, тенгни эсендеш тюшюрмегендиле:

Джау самолѳтла бизге учсала,
Тюбюнден окъла иебиз.
Россияда ѳсюб, джау кѣралыбызда
Биз эгеч, кѣарнаш кюсейбиз.

Кѳкюреги бла джауну дзотун джабхан Александр Матросов дунягъа белгилиди. Уллу Ата джурт кѣзауатны заманында Матросовча джигитлик этгенле дагъыда болгъандыла, алай а ала бары да белгили болуб бошамагъандыла. Бусагъатда белгили болгъаннга кѳре, 1941 — 45 джыллада душман дзотну джабханланы санлары 263-ге джетеди. «Хар халкъ дегенча бизни кѣралыбызгъа кесини матросовун бергенди»,¹ деб армияны генералы И. Тюленев алай джазады.

Матросовча джигитлик этген джашны юсюнден кѣарачай, малкѣар джыр барды. Ол кимни юсюнден этилгени алкъын толу белгили да тюлдю, алай болса да, джыр джѳгетейчи Кѣумукъланы Халмырзагъа этилген болур. Халмырза, ол джырда айтылгъанча, оюнчу эм да джигит, джигер джаш болгъанды. 1943-чю джыл Донбассда душман амбразураны кѳкюреги бла джабханды².

¹ И. Тюленев. «Сколько было Матросовых? «Молодой коммунист» журнал, № 2, 1965 9-бет.

² «Молодой коммунист» журнал, № 2, 1965, 4-бет.

Джырда ол джигит джашны фронтха къалай баргъаны айтылыб башланады:

Туура урушха дери джетдирдинг,
Тау чам бла бизни кюлдюрюб.
Поездде бара, сен джырлай эдинг,
Ачыкъ кёлюнгю билдириб.

Энди джырда ол джигит джашны сёзлери айтылады:

Бютеу дунияны саулай башына
Биз тынчлыкъ джашау салырбыз;
Биз фашистлени тюк-тюк этербиз,
Геройлукъ атны алырбыз.

Бизни ишибиз тюзлюкдю, тенгле,
Биз тюзлюк ючюн ёлюрбюз,
Белгилерибизни къадама этиб,
Ой, ойнай-кюле, келирбиз.

Биз къазауатда чырт аямазбыз
Тауда ёсген джигер санланы.
Хорлам бла къайтыб чалкъы чалырбыз
Кютербиз колхоз малланы.

Бу джырда совет адамла рахатлыкъны суйгенлери. Ата джуртну сакъларыкълары, дагъыда суйген ишлерине къайтырыкълары айтылады. Джигит джашны тенги андан ары аны къалай къазауат этгенинден хапар айтады:

Ой джаннган отха къабланча кирдинг,
Тыймай джюрекни къызгъанын.
Дагъыда эследим гранат бла уруб,
Джауну танкасын бузгъанын.

Джырны андан ары баргъанында джигит джаш атын къалай бла айтдыргъаны суратланады:

Биз алгъа кетиб бара тургъанлай,
Баргъан полкубуз тыйылды.
Джауну дзотлары барла алда деб,
Военный Совет джыйылды.

«Дзотну къаушатыргъа алгъа ким барады», — деб командир соргъанында, «мен» дегенлени ичлеринде джигит джаш да болады. Сора ары тебрерини аллы бла: «Энди мындан ары джырымы сен элт» деб ол тенгине борч салады:

Къаты къучакълаб, мени бойнумдан,
Сеннге аманатым бард деди.
Джырымы мындан ары сен элт деб,
Меннге борч салыб тиледи.

Алай айтыб, сыйлы борчун толтурургъа кетеди. Андан сора не болгъанын дагъы да тенгиши джырындан билебиз:

Ехдем ёшюнюнг барыб къабланнганлай,
Дзотдан атылгъан тыйылды.
Тенгиз чайкъалыб аллына ургъанча,
Полк да аллына къуюлду.

Эки къат герой дедиле, тенгим,
Ол кюнден сора атынга.
Джигитлигинги джазыб юсюне,
Сынташ салдыла башынга.

Ант этиб ол кюн биз къабыр къаздыкъ,
Сени къанынгы алыргъа.
Бизни полкубуз къаты сёз берди,
Сеннге памятник салыргъа.

Къазауат бошалгъандан сора тенги джигит джашны эсине тюшюреди эм да ол джолда бара, этген муратлагъа джетгенибизни юсюнден джырлайды:

Джауну тамырын тюб эте, тенгим,
Германиягъа джетгенек.
Кесинг джырлаучу ол джырларынгы
Биз биргебизге элтгенек.

ДЖЫРЛАДА АНАНЫ СЫФАТЫ

Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген джырлада ананы сыфатыны юсюнден энчи айтыргъа тыйыншлыды. Кеслерини къралларына Ана Джуртум

деб бош айтмайдыла. Джерни кюн джылытханын ким да биледи, алай болса да аналаны балалагъа суймекликлери болур джерни джылытхан да деб айтырынг келеди. Мени бир устазым «бютеу сёз болгъанны базманны бир джанына салыб, ол бир джанына да ана деген сёзю салсанг, ол дженгиб кетерикди» деучен эди. Джангыз бир ана да джашын къазауатха деб ёсдюрмейди. Ана белляу айтыб, бешик тебретген заманда огъуна, сабийи уллу болса, рахат джашауда халкъгъа джарарча адам болсун дейди:

Кюнлеринги ойнай-кюле батдыргъын,
Тангларынгы рахат джукълаб атдыргъын,
Сау эл сени игилигинге къарасын.
Балачыгъым джарлылагъа джарасын.¹

Алай а фашист Германия къазауат ачханында, бютеу анала джаугъа ит ирият бергендиле, джашларын Джуртну сакъларгъа ашыргъандыла. Адамгъа ана бла Джурт бирча багъалыды. Ол себебден Джурт бла ананы къуру да тенгледиредиле. Джуртун сатхан, анасын гырджыннга ауушдургъанчады деб Кулиев Къайсыни да аны юсюнден алай джазгъанды.

Къазауатны заманында анала джашларына, джашла аналарына джырла этгендиле. Джашына тансыкъ болгъан ана, кел да мени кёрюб къайт демейди. Аны аллай мадары болмагъанын биледи. Ол себебден кесим барыб кёрейим дейди:

Письмонгу алгъанлай, чыкъдым мен джолгъа
Бир къыш суукъда—чилледе.
Баласын тамбай, джауум айлансын
Къазауат баргъан элледе.

Ана джюрек джер тенгли бир барды. Ол ана джашын табмай айланган заманда, башха къазауатчылары хар биринде джашыны тюрсююн кёреди.

Джашла къазауатда аналарына этген джырла да терен магъаналыдыла. Ауур джаралы болуб джатхан солдат, мен инджилгенликге, анамы фашистле инджитирик тюлдюле деген иннет бла джюрегин хош этеди:

¹ Эски къарачай джырла, Микоян-Шахар, 1940, 81-бет.

Анам, менден хапар сора эсенг,
Былайды мени халларым:
Сени юйюнге кюн тиер ючюн,
Эки тенг болгъанд санларым.

Джашы фронтда тургъанлай, ауруб ёлюб баргъан ана, юйюнде кесине кыйналмайды, джашына сагъыш этеди, анга тилек тилейди. Аны ахыр сёзю да джашыны юсюнден болады:

Хасаным эте, джангызым эте,
Хасаным къалсын артымда.
Сау эсен келиб, олтургъун, бала,
Сен къабырымы къатында.
Ой, балам келсе, хапар айтыгъыз,
«Ананг сени амалтын ёлгенд» деб.
Къабырыма барыб, башындан къычырсын,
«Термилген баланг келгенд» деб.

Солдат бла анасыны юсюнден литературада айтылгъандан эки мисал келтирейик. Отарланы Керим къазауатда джазгъан «Анама письмо» деген назмусунда да аллай затны юсюнден айтады. Керимни анасы ол къазауатха кетгинчин огъуна ёлгенди. Алай а Керим джуртуна кыйынлыкъ тюшген кюн анасыны атын полкуну байрагъына тенг этгенди. Уруш бошалыб, сау къалса уа, эм алгъа анасыны къабырына келлигин джюрегинде тутханды:

Мен сау къалсам, келирме бир кюнлени кюнюнде,
Багъалы къабырынгы кёрюрге.
Ол умутум джашайд, анам, тансыкъ джюрегимде,
Шош шыбырдай, мен келгенме дерге.¹

Юч джашы бирге къазауатда болгъан ана, балаларына тансыкъ болуб, этген джырында «сиз кетгенли мени эшигимден, анам, деб киши кирмейди» деб таралады. Джашы ёлген анагъа не кыйынлыкъ джетгенин Зумакуулланы Танзиля бек тюз суратлайды. Ёлген солдатланы санларына командир аналаны да къошаргъа керекди дейди:

¹ Отарланы Керим. Джолла. Фрунзе. 1956, 30-бет.

Ненча солдат ёлгенд
Джау окъдан урушда,
Анча ана ёлгенд
Ах саулайын мында².

Джашларыны ёлген къагъытларын алыб тургъанлай да, ким билсин, бир насыб болуб, сау эсе уа деб, джашларындан тюнгюлюб бошамай, иги джора этиб тургъан анала тюбейдиле.

Джаралы солдат джанындан тюнгюлюб, ёлсе, анасына къагъыт иериклерин билиб, кёлюне келгенни джыргъа салады:

Джылтырайла, джаналла, анам
Къазауат этген бычакъла,
Кесими орнума бу ёлюм къагъытны
Кёзюмден кёр да къучакъла.

Ол ёлюм къагъытны биргесине джюрютген ана, джашындан айырылмагъанча болады .1957-чи джыл Огъары Тебердиден бир къарт тиширыу 1942-чи джыл къазауатда ёлген джашына алгъан пособиесин джангыдан джараштыртыргъа Къарачай собесге келиб, къоллары къалтырай, къойнундан джашыны ёлген къагъытын чыгъарыб, бухгалтерге берди. «Къагъытны мында къой, юч кюнден келирсе, ол заманда биз хар несин да хазыр этиб турурбуз», — деб бухгалтер джылы джууаб этди. Алай а ол ана: «Огъай, къагъытны ызына беригиз, къоюб кеталлыкъ тюлме, мен аны, кесича кёрюб, андан бери да къойнумда джюрютеме», — деб кёзлеринден джыламукъла барыб, эринлери къалтыраб, тыгъылыб, андан ары сёлешалмай, къолун къагъытха узатды. Ананы уллу джюреги къанлы джаулагъа къаршчылыкъдан толуду. Къазауатда айланган джашла да джуртубузну къоруулай, джашау тутуругъу аналаны сакълагъанларын билгендиле.

Немец аскерле Север Кавказда болгъан заманда, халкъгъа салгъан къыйынлыкълары ананы джырында тарыгъыу болуб айтылады:

² Зума къулланы Т. Таулары джыры Нальчик, 1962, 73-бет.

Ой, джангызыма таралыб тебресем,
Къаралыб чыгъалла булутла.
Ишге тебресем, команда берелле
Адам тил билмеген сылыкъла.

Фронтха кете тебрегенинде къазауатчы, Къобаннга къараб, «хорлам бла келмей, мен сеннге къараялмам» дейди, не хорлам бла, не ёлюм бла деб ант этеди. Уруш бошталгъандан сора уа, ол къууанч хапарны эм алгъа анасына билдиреди:

Машинада этген джырымы
Мен джашауумда кёреме.
Уруш бошалды, ма биз хорладыкъ,
Анам, къууанч хапар береме.
Этген джырымы джарыкъ джырлайма,
Сюйген танкама олтуруб.
Барлыкъма, анам, мен ёшюнюмю
Сыйлы орденледен толтуруб.

Ызына къайтыб келгенинде уа, Къобаннга хапарын айтады:

Ата джуртуму джауладан сакълаб,
Къууанчым бла келеме.
Ичейим сууукъ сууунгдан, Къобан,
Мен тансыкъ болуб ёлеме.

Джуртубузну джауладан сакълагъан джигит джашлары бла анала махтанадыла. Теберди курортдан Глоу-ланы Забитхан: «Мени беш джашым да Джуртубузну фашизмден сакълагъандыла: бизни аскерле Берлиннге кириб, хорламны юсюнден сёлешген заманда, джюрегим тауладан мийик бола эди»,¹ — деб алай айтханды. Къазауат бошалгъанлы 20 джылдан атласа да, душманланы къолларындан джашы ёлген анагъа ол 20 кюнча да кёрюнмейди:

Къайда толад 20 джыл ол сагъатха?

Ийнаныгъыз, кёрюнмейди бир кюн кетген кибик арадан.

¹ Глоу-ланы Забитхан. «Беш джашым да Ата Джуртну сакълагъандыла», «Ленинни джолу бла» газет, 9/V-58.

Джыйырма джыл къайда толад,
Мени кёз сууларым кебгинчи.
Бешигинде айтхан белляууму унутхунчу,
Чалкъыгъа чыгъады деб, этген азыгъымы
тауусхунчу?

...Къралымы эндиги балаларына,
Джюрегиме теренинден таралыб, тилек тилейме:
Бу шоллугъу бузулмасын къралымы,
Исси суу тегюлмесин мындан ары
Джаш ананы кёзюнден.

Къууанч кюнню таякълары энди сизден батмасын.¹

Къазауатны заманында этилген джырлада коммунистле этген антларына тюз болгъанлары, джигитлик бла кёргюзгенлери ачыкъланады. Юлгюге аллай бир джырда айтылгъанга къарайыкъ:

Присяганы къолунга алыб,
Коммунистча ант этгененг,
Джауну хорламай, юйге къайтмам деб,
Сен къазауатха кетгененг.

Эриккенланы Залихатха этилген джырда аны коммунист болгъаны башхартылады. Сен таза коммунист эдинг, батырлыкъ этиб ёлгенсе, хомухлукъдан ёлгенден эсе, джигитликден ёл деб, осият этиб кетгенсе, деб джырланады. Эки коммунист джаш кеси разылыкълары бла къазауатха кетгенлеринден, джан аямай, къазауат этерге ант этгенлерини юсюнден джырда быллай куплет барды:

Заявление кесинг джазгъаненг
Экибизге тау къол бла.
Биз ант этгенек тюб тюз барыргъа
Партия юретген джол бла.

Партия юретген джол бла Ата Джурт къазауатны заманында бютеу Совет адамла къралыбызны джауладан къоруулагъандыла. Тамам къоркъунчлу сыйлы борчну толтурургъа тебреген солдат джырында «мен джаннган отха кириб барама, мени большевикге сана-

¹ «Ленини Байрагъы», газет, 2/IV—65.

гъыз» деб тилейди. Аллай сёзлени биз кинолада эшите-
биз, китаблада окъуйбуз. Къазауатдан сора этилген
джырлада фашист итлени къралыбыздан кыстагъаны
ючюн партиягъа алгъыш айтылады:

Миллион джылны джашасын
Коммунист партияны уставы.
Насыблы болсун компартия —
Ит фашистлени кыстады.

Джырлада командирлени юслеринден этилген джыр-
ла да тюбейдиле. Ол джырлада аланы джигитликлери,
джаралы болуб тургъанлай да, аскерлерине къайгъы эт-
генлери кёрюнеди. Аны бла да кълмай, ёле туруб да,
аланы джашагъан эллеринде адамланы унутмагъанла-
ры айтылады. Сёз ючюн, ауур джаралы болуб, джанын-
дан тюнгилюб тургъан командирни джырындан бир
куплет келтириб къарайыкъ:

Мен джан бергинчи команда берейим,
Сиз джер салыгъыз атлагъа.
Бу къазауатдан сиз сау къайтсагъыз,
Салам болсун элде къартлагъа.

Джаралы болгъан командирлеге этилген джырла да
бардыла:

Капитан Марков джаралы болгъанды,
Танкагъа гранат атханлай.
Аны тегереги къандан толгъанды,
Ол окопагъа аугъанлай.

Кёб кызны джырында суйгенлери командир бол-
лукъларын онгунганлары башхартылгъанлай турады.
Алада «Наным командир болгъанды», «Командир болуб
келликди» дегенча сёзле тюбейдиле. Мисалгъа бир куп-
лет келтирейик:

Тауладан акъгъан къара суула,
Челекле салсам толурму?
Аскер джашлагъа команда берген.
Ол мени наным болурму?

Хар совет адамгъа Москва бирча багъалыды. Кѳрген да, кѳрмеген да аны бек сјудиле. Бјутеу совет халкъланы джашаулары Москвада этилген оноугъа кѳре болгъанын ким да биледи. Москва хар совет адамны джюрегинде джюрюйдю. Фашист Германияны аскерлери Москваны алыргъа деб, не къарыуларын салыб кјорешеле да, совет адамла кеслерини сјойген ара шахарларын, джаугъа теблетмей, сакълагъандыла. Ол заманда этилиб, Москваны кишиге бермезбиз деген магъанада кѳб джыр барды. Къарачай-Малкъар джырлада да Москва кѳб айтылады. Ол джырлада Москваны хар совет адамгъа къаллай бир багъалы болгъаны, ол кѳл табдыргъаны, Москва эсенликден халкъны джашарыгъы кѳрюнеди:

Джаугъа тебресе, дженгил къымылдайд
Мени тенгими билеги.
Москва бизге кѳл табдырады —
Деу къралымы джюреги.

Ата джуртубузну къанлы джауладан сакълагъан совет адамлагъа Москваны уллу сый бергени, аланы багъалы кѳргени, къазауатчыла да Москваны сакълай, джанган отха кирирге артха турмазлыкълары ол джырланы баш магъаналарыды.

Джырлада Берлинни юсунден юч тюрлю айтылады. Биринчиси, бјутеу бу кыйынлыкъла Берлинде этилген оноула бла боладыла деб, экинчи, биз ол Берлинге джетиб, андан заран, кыйынлыкъ болмазча этербиз деб, ючючю да, Берлинде фашист уяны чачдыкъ деб. Къазауатчыны сјойген кызы да Берлин фашист уясынлай къалса, энтда тынчлыкъ болмазын, ол себебден джауланы кесибизни къралдан чыгъаргъандан сора да Берлинге дери джетдириб, фашизмни тамырын кјурутургъа керек болгъанын ангылайды:

Къызыл байракъны элтиб, сен орнат,
Берлинни башы таулагъа.
Ленинни орденин Калинин берсин
Кремльде сеннге саугъагъа.

Бизни аскерле хорларыбызгъа ийнанганлары, алай а, хорлам алай тынч келмезин билгендери джауну да Берлинге дери джетдирир умутлу болгъанлары къазауатны ортасында этилген джырлада огъуна айтылады:

Джуртубуз ючюн урушха кирди,
Биз бютеу ючню салырбыз.
Фашистле къача, биз аланы къууа,
Берлинге дери барыбыз.

Къазауат бошалгъандан сора уа, бизни аскерле муратларына джетгенлери хорламны къууанч джырында айтылады:

Тюз къралгъа чабхан джауланы
Биз болумларын сезгенбиз,
Ызына сюрюб, уу джыланбашны
Берлин шахарда эзгенбиз.

М. Егоров бла М. Контария рейхстагны башына ётем къызыл байракны орнатхан заманда, Берлинде, рейхстагны ичинде къалгъан къазауатчыла бла бирге къарачайлыла, малкъарлыла да болгъандыла. Гитлер кесини байрагъын ёмюрлеге Минги-Тауну башына орнатыргъа мурат этсе да, Минги-Тауну тубюнде джашагъан Байчораланы Даут къазауат эте, Кавказдан Берлинге дери джетиб, 1945-чи джыл рейхстагны къабыргъасына Даут Байчоров, «Эльбрус» деб джазгъанды.¹

Ол замандагъы джырлада Берлинден эсе да Гитлер кёб айтылады. Джырлада тиширыу къаргъыш кёб эшитилинеди. Ол къаргъышла джау аскерлеге эм да Гитлерге айтыладыла. Ма аллай къаргъыш айтылгъан джырланы бири:

Итлеге налог салгъанды Гитлер,
Итден башхасы болмагъан;
Кеси джашауун кеси бошасын,
Бизни джашаргъа къоймагъан.

¹ П. Коженцев. «Къазауатны отунда бегиген шохлукъ». «Ленинин байрагъы» газет: 30/1-63.

Не мурат этед ол сокъур Гитлер,
Ол ач бѣрюле тутарыкъ.
Хар атлагъаны джаханим болуб,
Ол джер ичине джутарыкъ.

Тиширыуланы джырларында халкъда бютеу аман къаргъышла Гитлерге айтыладыла: «Юйюне къан джауарыкъ», «Аман джары джоуллукъ», «Итле бойнун кесерик», «Джер ичине джутарыкъ», Гитлер деген сѣз джырлада «ит» деген сѣз бла кѣб тенглешдириледи. Андан сора да, «г» таууш къарачай-малкъар тилде сѣзню аллында аз келгени себебли, джутдурулуб, айтылмай да къалады. Ол себебден, «Гитлер» дегенни орнуна къарачайлыла, малкъарлыла «Итлер» да дегендиле.

1943-чю джыл бир къарт киши полицейге хиликге этиб, «хозяйыныгъызны аты неди? — деб соргъанды.

— Гитлер! — дегенди полицаи.

— Не дейсе? — деб къарт, къайтарыб,
соргъанды.

— Гитлер!—дегенди полицаи.

— А-а, да сора быллай бир ынгычхаб да айланма да, «итле» де да къойсанг а, — дегенди къарт.

Къазауатдан адамлары къайтмай къалгъанла, адамлары кимни къыйынлыгъы бла къайтмагъанларын бек ариу биледиле. Ол себебден, къарнашы фронтда ёлген къыз, къарыуумдан келсе, барыб Гитлерден къарнашымы дауларыкъ эдим дейди.

Атасы къазауатда ёлген къыз, нек атасыз къалгъанын билиб, Гитлерге налат береди:

Къаядан чыкъгъан, багъырбаш джылан,
Ол башын меннге къайырды.
Бир къан джаугъаед ол Гитлерге,
Мени атамдан айырды.

Гитлерге дау солдатла кеслери этген джырлада да барды:

Сокъур Гитлерге не зат этгенек,
Ол халкъны былай къыйнарча.
Санларым кетиб, тѣнгегим къалгъанд,
Болгъанма этин чайнарча.

Къазауатны арт джылларында фронтлада этилген джырлада Гитлер хиликке этилгени кёб тубейди:

Бизни ашаргъа мурат этгенед,
Энди алай ююю къурусун.
Фашист генералла кечмеклик тилейле,
Гитлер да итча улусун,
Къутургъан бёрюча, Гитлер улусун,
Ол, уясындан чыгъалмай,
Къычырыкъ этиб, столну туюеди,
Андан сора амал табалмай.

Къазауат бошалгъандан сора этген джырларында, солдатла Гитлер эм да аны джаныуарлыкъ ишлери къутургъанларын бек тюз суратлайдыла:

Къутургъан бёрюню илгизлик этдик
Ол терен ташлы уядан.
Энд кишини къабыб, аурууун джаймаз деб,
Аны тас этдик дуниядан.

Былайда бек тюз тенглешидириу барды. Къутургъан бёрюню огъай эсенг, къутургъан малны да шкок бла уруб къойгъандыла. Бёрю да болуб, къутургъан да этсе, андан заранлы не зат болургъа боллукъду? «Гитлер итча улусун» деген да бек тюз сёзледиле. Ит улуса, арбазына, стауатына ёлюм келтиреди деб халкъда айтыу барды.

Бир аманлыкъдан артха турмагъан, джаныуар къанлы фашист аскерле тоноучула болгъанлары да кимге да белгилиди. Сюйгени къазауатда ёлген къыз, фашистле аны кийимлерин да алгъандыла деб, ачыудан тиш къысады:

Бек да къоярелле аны кийимлерин,
Тешиб алмайын, ол итле.
Нанымы сойгъан, мени ауруулу этген,
Ол къан къусарыкъ фашистле.

Буюеу джырлада фашист аскерлени юсюнден айтан заманда тау халкълада бурундан бери да не зат эрши кёрюне келген эсе, джаула ала бла тенглешидиле: мурдар итле, къан ичген итле, ач бёрюле... Джырлада алагъа къаргъышланы ачысы айтылгъан-

ды: кѳан кѳусарыкѳла, худжу, кѳаллыкѳла, артлары боллукѳла д. а. к.

Бизни аскерлени бютеу совет халкѳны иннетлери джерибизни джауладан тазалау, уруш бошалгѳандан сора уа, хар ким ол биягѳы ишине кѳайтыу болгѳандыла. Аны алай болгѳанына джырла шагѳатлыкѳ этедиле:

Биз кѳазауатда чырт аямазбыз,
Тауда ёсген джигер санланы,
Хорлам бла кѳайтыб, чалкѳы чалырбыз,
Кютербиз колхоз малланы.

Эркинлик джашау ючюн совет адамла джыр, бла ёлюмге баргѳандыла. 1941-чи джыл 16 джыл болгѳан Александр Чекалин асмакѳга таукел атлай, бизни барыбызны да асалмазсыз дей, «Интернациональны» джырлагѳанды. Совет адамла джюреклери ариу кѳрген затны джыр бла тенглешдиредиле. Ата Джуртну да биз бир-бирде сейирлик джыр бла тенглешдиребиз.—Юйленни кюйдюрюб, кѳартланы, сабийлени инджитиб ёлтюрген, адамланы, жанлары саулай, джерге бастыргѳан, отда кюйдюрген гитлерчиледе иги джыр болмагѳанды.

Бизни кѳазауатчыла 1942-чи джыл тауларыбызны хар ташы ючюн кюрешген заманда, немецлени махталгѳан «Эдельвейс» аскерлери кеслерине этген бир джыр, аланы ол замандагѳы болумларын керти суратлайды:

Где лётчики кружатся над горами,
Где чернеют хижины среди камней и льдов,
Там, где холод, голод и смертельная тоска,
Там поют альпийские стрелки:
— О, верните нас домой, в Германию!

И когда пришла на перевалы осень,
Альпийские стрелки лежали среди скал,
Жуя заплесневелый хлеб,
И вместо папирос, куря тоскливо чай,
Теперь они не пели, а шептали:
— О, верните нас домой, в Германию!
А когда зима дохнула снежной стужею,
В горах навеки застыли трупы
Обледелых альпийских стрелков.

И уже никто из них, никто не мог разжать рот,
Чтоб сказать об их последней воле:
— О, верните нас домой, в Германию!»¹

Халкъ джырлада табигъат айтылмай хазна къалмайды. Ол себебден Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген джырлада да табигъат кёрюнеди. Ол адамданы халларына кёре тюрленеди. Ёлген къазауатчыны джырында «кюн мыдах болуб батады». Къыз суйгенини ёлгенин эшитиб тургъанлай, немец фашистле Кавказгъа келгенлеринде, аны бушууу эки къат болады:

Таула бир къуу-шуу болгъанла къызла,
Ах, мени наным ёлгенли.
Сарын айтханлай, турады Къобан,
Бу ит лемчала келгенли.

Немецле ёлтюрген Глоуланы Идрисни джырында «Нарсана сахар мыдах болгъанед, джанынгы анда алдыла» деб алай айтылады. Къыз ёлген суйгенини суратын къолуна алыб джыласа, табигъат да аны ангылагъанча болады:

Сени картынг меннге сёлешмейди,
Юсюн джыламукъдан толтурсам.
Джерде кырдыкла бюгюлген этелле,
Джылаб къатларына олтурсам.

Бир башха джырда уа къыз суйгенини ёлгенин таркъайгъан суугъа ушатады.

Ата Джурт къазауатны юсюнден этилген джырланы бир къауумунда халкъда эртдеден айтыла келген затла тюбейдиле. Сёз ючюн, адамы джаны чыгъа тебеген заманда, бек суйген адамы джылаб, къычырыкъ этсе, джаны бёлюнюб, ол адам, дагъыда бир талай минутну дегенча, джашаргъа боллукъду деб халкъда айтыу джорюйдю. Госпиталда ёлген солдатны джырында да ол айтыу ачыкъ кёрюнюб турады:

Мен госпиталда тогъуз ай джатдым,
Сен, анам, кёре келмединг.

¹ В. Гнеушев, А. Попутъко. «Тайна Марухского ледника». Черкесск, 1963, 299-бет.

Джаным чыгъаргъа тебреген заманда,
Джылаб джанымы бѣлмединг.

Эски джырлада ѓлген адамны артында сабийи къалгъаныны, къалмагъаныны юсюнден айтылыучанды. Баракъны джырында «къагъытынгы джазгъандыла Сибирге, джангыз сабийинге алты джыл болгъунчу» деб джырланады. Артында сабийи къалмагъаннга уа, «кетиб бараса сен бу дуниядан тюб болуб» дегенча сѣзле айтыладыла. Ата Джурт къазауатда этилген джырлада солдат сабийи болмагъанына къыйналгъаны кѣрюнеди. Ол кесини джырында «улан сабийи артында къалгъан, айтдырыр атын, къайнайды» дейди.

Не да бир башха джырда, мында ѓлсем да, разы болурла, юйден разылыкъ алайым деб айтылады. Разылыкъ алгъан суратлау литературада да барды. Сѣз ючюн, Кулиев Къайсынны «урушда джоюлгъанлапы джыры» деген чыгъармасында ѓлген солдатла «Биз, аналарыбызны къолларын тутмагъанлай, джоюлгъанбыз» деб къыйналадыла. Къыйынлыкъ сынамай, инджилмей, джаралы болмай, ѓчмей, хорлам кеси аллына келмезлигин къазауатчыла бютеу совет халкъ да ачыкъ билгендиле. Бир джырда джаралы солдат тарыгъыуун айта келиб, сора эм артда ол алайсыз мадар болмазлыгъын айта, анасына артыкъ джюрегинги къыйнама дейди:

Уруш деб сора неге айталла,
Урушда адам ѓлмесе?
Джангы джашау болмаз, эркинлик болмаз,
Бирле къыйынлыкъ кѣрмесе?

Къазауатчыланы, бютеу совет халкъны Ата джурту-бузну къорууларгъа чакъыргъан джигитликни, ѓтгюрлюкню, батырлыкъны юсюнден этилген джырлада мыдахлыкъ, бушуу аз орун аладыла.

Уллу Ата Джуртда къазауатны заманында этилген джырлада «ат», «тору атым»—«дюлдюр атым» деген сѣзле кѣб тюбейдиле. Къазауатчы джаяу аскерде болса да, лѣтчик болсала да, тенгизчи болса да, джырына «ат» кѣб къошулады. Аны алай нек болгъаны белгилиди. Малкъарлыла, къарачайлыла бурундан бери да малчылыкъ

бла келгендиле. «Ат аягъы бла эр аягъы джетмеген джер болмаз», «Ат белден, джигит кёлден», «Ат эркишини кьанатыды», дегенча нарт сёзле да бардыла. Таулу ёмюрде да атдан айырылмагъанды. Эски джырлада, ийнарлада, кюуледе ат кёб айтылады, атны юсюнден энци этилген джырла да бардыла.

Къзрачай-Малкъар фольклорда алгъыннгы топонимика бла Ата Джурт къзауатны заманындагъы джырлада топонимикада башхалыкъ ёлчесиз уллуду. Эски джырлада узакъ джерле аз сагъыныладыла. Ата Джурт къзауатны заманындагъы джырлада уа бютеу джерни башы дегенча айтылады. Уллу къралыбызны кёб шахары, суу, эли бла бирге башха къралланы джерлери да айтыладыла. Сёз ючюн, Кавказ таула, Краснодар, Ростов, Дон, Москва, Украина, Белоруссия, Бессарабия, Мурманск, Къара-Тенгиз, Волга, Днепр, Варшава, Вена, Берлин, Венгрия, Италия, Германия, Болгария, США, Япония дагъыда башхала. Ата джурт къзауатны заманында этилген джырлада ары дери джюрюй турмагъан сёзле бек кёбдюле. Сёз ючюн, отправка, команда, присяга, дзот, госпиталь, атака, граница, плен, шрапнель, осколка, мина, окопа, танка, автомат, штаб, бомба, политрук флот, фашист дагъыда башхала.

Къзауат бошалгъандан сора да къзауатны юсюнден кёб джыр этилгенди. Ала тюрлю-тюрлюдюле. Ала ны ичлеринде фронтдан къайтмай къалгъан аталарына, къарнашларына, суйгенлерине этилгенле да бардыла. Кесини суйгени къзауатдан къайтмай къалгъан кыз таралады, бир-бирлерин табханлагъа уа къууанады:

Быйыл джерден чыкъгъан бу гокка хансла,
Джыламугъум бла чагъалла.
Къзауат тохтагъанлы насыблы кызла
Суйгенлерине баралла.

Къзауат эртде бошалса да, аны ачыуу унутулмагъанды, ёмюрде унутуллукъ да тюлдю. Аталарын танымай къалгъан кёб джаш, кыз ёседи. Алагъа аталарын танытмагъан фашизм болгъанды. «Ол ит фашистле амалтын, кызла, замансыз ёксюзлюк сынайма» деб бир джырда алай айтылады.

Къарачайлыла бла малкъарлыла таулада джашагъанлары себебли, аскер джырлада таула бек кѣб айтыладыла. Ол джерде тау болгъаны бла къалгъанына джырны этген сагъыш этмейди. Сѣз ючюн, Берлин тауланы ичинде болмагъанлыкъгъа, къыз суйгенине этген джырда «Къызыл байракъны элтиб, сен орнат Берлинни башы таулагъа» деб джырлайды.

Ата Джурт къазауатны заманында джигитлик этгенлеге бусагъатда да халкъ поэгле да джырла этедиле. Сѣз ючюн, Совет Союзну Джигитлери—Къасайланы Османнга, Байсолтанланы Алийге, Багъатырланы Харуннга. Джетген кюнде халкъы, къралы ючюн джигитлик этген ёмюрге да унутулмайды:

Бизни къууанч кѣб джигитни багъасыд,
Хар джигит а, ёз халкъыны баласыд.
Халкъ джигит халкъ джырлада джашайды.
Халкъ джыр а оюлмаз таугъа ушайды.¹

Къазауат бошалгъанлы 20 джыл ётсе да, ол замандагъы совет адамланы этген джигитликлери унутулмайды. Къазауат джылланы заманындан романла, повестле, хапарла, назмула, джырла джазыладыла. Ол кѣзюу бютеу халкъланы сынагъан, фашизмни тамырын юзген аллай бир заман болгъанды, ол себебден, ёмюрге да унутулуб къаллыкъ тюлдю. Ол замандагъы джарала бителмегендиле. Къазауат джылланы джырларыны кѣбю биргебизге джашайды. Алай болса да, джашау бир джерде тохтамай, алгъа барыб тургъанча, кесине лжангы джырла этдире барады. Бусагъатдагъы джырла рахатлыкъгъа, насыблы урунуугъа, таза суймекликге, коммунист общество ишлеген совет адамны къууанчына аталадыла. Партизан джырланы биринде «джаула эшитмезча, шыбырдаб джырлайбыз» деб айтылады. Бусагъатда уа биз, джерни башында адамла бютеу эштирача, къазауат болмасын, рахатлыкъ сакълансын, дунияны мамырлыгъы джашасын деб джырлайбыз. Аскер джырла энтда этиледиле. Алай а, алада къралыбызны уллу кючу, аскерлерибиз рахатлыкъны деменгили къа-

¹ Т. Акаев. «Алим Байсолтановну сыныны къатында сагъышла», «Коммунизмге джол» газет. 18/II—64.

рауулары болгъанларыны юсюнден айтылады. Бизни аскерлерибиз къуру кесибизни къралыбызны сакълагъан бла къалмай, бютеу социалист къралланы эм да баш эркинликлери ючюн кюрешген халкъланы ышангылы таянчакълары болгъанлары да чертиледи.

Халкълагъа мамырлыкъ джашау излеу бла коммунист обществону ишлер ючюн джигер урунуу бизни къралыбызны баш шартлары болгъанларын ким да биледи. Рахатлыкъ, мамырлыкъ болмай, насыб боллукъ тюлдю. Къууанч болуб, алгъыш этилген джерледе, ол къууанчны кесине айтылгъан алгъышладан сора да «къралыбыз тынчлыкълы болсун», «къралыбыз башха къралладан баш болсун», «энди къазауат айланыб да келмесин», «къралыбыз бла сакъланайыкъ», «бизге къазауат бла келеме дегенни джолу от болуб кесине айлансын» дегенча алгъышла айтыладыла.

Къазауатны заманында джауну хорларгъа болушханча, джырла бусагъатда да рахатлыкъны сакъларгъа, къазауатны сюйгенлени айгъакъларгъа болушадыла. Ма ол себебден, Е. Евтушенко джырларым бла мурдарланы асама, джыр бла ёлгенлени къобарама, джыр бла аланы мурдарланы излерге элтеме, деб джазады.¹

Биз хар не ишибизни да джыр бла башлайбыз. Байрамукъланы Халимат «Эртден» деген чыгъармасында: «Танг булбул джырла алыб келгенд, джыр бла башлагъыз кюнююзню деб» аны ючюн джазады алай

Биз джыр бла джуртубузну сакълайбыз. Джуртубузну сакълай, аны джырларын да сакълайбыз.

ЭНДИГИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН ТАЛАЙ СЁЗ

(Бу бёлумде эндиги джырла бютеу сюзюлмейдиле, бусагъатда халкъ поэзия кьайсы джолну, джорукьну баргъанына кьысха кьаралады).

Джыр адамны, халкъны джашаууна кёре болады. Бизни кьралыбыз хорлам ишлери бла бютеу джерни башына атын айтдыргъанды. Бузну джаруучу атом кемени, Джерни тегерегине айланган спутникни, Космосха адамны, Айгъа космос кемени эм алгъа совет халкъ ийгенди.

Уллу кьралыбызда не ууакъ миллетле да совет юйюрге тенглик, эркинлик, насыб табыб, уллу миллетден артха кьалмай, джашайдыла. Кьарачайлыла, малкьарлыла бютеу совет халкъ бла биргелей, джигер уруна, коммунист общество ишлейдиле. 1930-чу джыллада бир письмо чыгъарырча болса, андан ары тиширугъа окъуу неге керекди деген таулу тишируула, энди кьызлары 10-чу классны бошасала, институтха джарашдырмай мадар джокъду, деб кюрешедиле. Аланы кёрген адам, кьызларыны окъурукъларын аланы кеслеринден эсе да аналары бек сюедиле дерикди. Окъуугъа кьарачайлыла, малкьарлыла энди аллай бир багъа бередиле.

1885-чи джыл композитор С. И. Танеев Нарсанагъа келгенинде, алайдан П. И. Чайковскийге письмо джазгъанды. Биз джер-суу кёре барлыкъбыз, бир беш кюнню айланникъ болурбуз; Бырмамытдан кюн чыкьгъан сагъатда Минги-Таугъа кьарарыкъбыз, сора алайдан Минги-Тауну тубюнде джашагъан, кьарачайлыла деген сюрюучю халкъгъа барлыкъбыз деб, ол алай джазгъанды.¹ С. И. Танеев кьарачайлылагъа сол кёзден кьараб джазмагъанды алай, ол кьарачайлыланы, малкьарлыланы, айтыб кьояргъа, таулуланы барын да ариу кёргенди. Ол халкъны кьарангылыгъын билдиреди ансы, аланы кьалгъан затларын махтагъан этеди... 1891-чи джыл

¹ П. И. Чайковский, С. И. Танеев. Письма. 1951, 133—134 бетле.

Орусбийланы Наурузну тилеги бла Танеев Басханнга тебрегенинде сен да кел деб, Чайковскийге письмо ийгенди. Ала къарыулу, таукел, саулукълу, ариу сюекли, амалчы адамладыла дейди.¹

1911-чи джыл «Мусульманин» деген журнал малкъарлыла, къарачайлыла Нарсанада театрға джурюй тебрегендиле деб билдиреди.²

Бюгюн а къарачайлыла, малкъарлыла театрға джурюй башлагъан огъай эсенг, кеслери театрда махтаулу артистле болуб, ойнайдыла, ала джазгъан пьесала театрлада спектаклlege салынадыла.

Бусагъатда окъуй, джаза билмеген джаш тёлуде чыртда джокъду. Хар юйдеги газет, журнал алады, хар юйде радио сёлешеди, телевизорла да кёб юйдеде бардыла. Хар элде кино кёргюзюлюнеди, спектаклле салынадыла, художество самодетельностла ишлейдиле. Шахарладан, район центрледен элlege автобуслла джурюйдюле, ол себебден, Нальчик, Карачаевск, Черкесск, Пятигорск, Нарсана, Ессентук, Ставрополь шахарлада хар кюн сайын элледен келген таулула кёрюнедиле. Къарачайлыла, малкъарлыла джашагъан джерлеге къралыбызны хар къалайындан да, башха къралладан да туристле, альпинистле эм да солургъа джыл сайын кёб келедиле. Тюрлю-тюрлю уллу шахарлада, тюрлю-тюрлю институтлада къарачай, малкъар къызла, джашла окъуйдула. Алгъын керти да къуру малчылыкъ бла келгенлени балалары, бюгюн инженерле, устазла, агрономла, докторла, зоотехникле, ветврачла болуб ишлейдиле. Техника уллу ёсгенди. Литературабыз ёсгенден ёсе барады, алай болса да, коммунизм ишлеуге бюгюнню фольклорну магъанасы уллуду. Ол себебден Б. Н. Путилов Фольклорну джыйыугъа бюгюн да уллу культура магъанасы болгъан ишгеча къараргъа керекди, бютеу къралны масштабында ол миллет магъаналы ишди деб джазады.³

¹ П. И. Чайковский, С. И. Танеев. Письма. 1951, 170—171 бетле.

² «Мусульманин» журнал. № 10. II, 1911, 389-бет.

³ Б. Н. Путилов. «Фольклорное наследие русского народа и современная культура». Русский фольклор, IX. АН СССР, 1964, 61-бет.

Бусагъатда къарачайлыла, малкъарлыла орус музыканы иги ангылайдыла, башха халкъланы орусча берилген джырларына тынгылайдыла, кеслери да джырлайдыла. Къарачай-Малкъар джырла башха халкълагъа алай тынч ангылашынмасала да, биз къралыбызны музыка культурасына миллет музыканы ёсдюрюю джол бла къошула барабыз. Ол себебден, эндиги фольклорну не къадар джыяргъа, сюзерге эм да басмаларгъа керекди.

Октябрь революциягъа дери, таб 30-чу джылланы арасына дери, къарачай-малкъар фольклор аууздан-ауузгъа кёче баргъанды, энди уа фольклор аууз бла айтылгъаны бла къалмай, джазылгъан да этеди. Алгъын заманладан эсе, фольклор энди дженгил джайылады. Алгъын жангы джыргъа талай заманны ичинде юренирге керек болгъанды, энди уа кеси джырчы болмагъан да, джырны джазыб алады. Бусагъатда джырланы магнитофонлагъа джаздырыб да аладыла. Энди джырла аууздан-ауузгъа кёче баргъандан эсе, асламысына джазылыб алынадыла. Бир къауум джырланы кимле этгенлерин билирге да боллукъду, сора алагъа фольклор джырла дерге боллукъмуду?

Анга П. С. Выходцев толу джууаб береди: эндиги халкъ творчествону чыгъармалары аууз бла этилирге да боллукъдула, джазылыб этилирге да боллукъдула, аланы талай адам биргелей этерге да боллукъду, бир адам этиб къояргъа да боллукъду, аланы халкъда вариантлары болмай къалыргъа да боллукъду, алай а магъаналары эм темалары бир-бирлерине ушаш чыгъармаланы кёб этилгенлери аланы профессионал искусство болмай, халкъ самодетельный болгъанларына шагъатлыкъ этеди.¹

Къарачайлыла, малкъарлыла бусагъатда къаллай темалагъа не айтыб джыр этедиле? Алгъын заманда бу соруугъа джууаб этген алай къыйын боллукъ тюл эди, нек десенг, ол замандагъы джырланы асламысы къыйынлыкъны юсюнден этилгенди. Халкъны джашауунда алай уллу тюрлениуле бек аз болгъандыла. Тау

¹ П. С. Выходцев. Русская советская поэзия и народное творчество. АН СССР, 1963, 14-бет.

эллени ичинден сора дуниядан алай хапарлы болмагъан адамла кѳб терен затлагъа сагъыш этерча да болмагъандыла.

Бусагъатда къарачайлыла, малкъарлыла нени юсюнден джыр этедиле дегенге джууаб этген алай тынч тюлдю. Бююннгю таулула кеслерини джашауларына бютеу совет халкъ бла бирге къарайдыла, бютеу джерни башында не бола тургъанын ала эшитгенлей, билгенлей турадыла. Бююннгю таулула къуру малчыла, чалкъычыла, джерчиле тюлдюле. Къуру суймекликни алыб къараб къойсакъ да, къызы суйгени бююн не трактористди, не шофѳрду, не агрономду, не ветврачды, не инженерди, не хирургду не устазды, не офицерди не да бир башха усталыкъ билген джашды. Эндиги къарачай-малкъар халкъ джырлада эм кѳб айтылгъан урунуу бла окъуудула. Совет адамлагъа насыб келтирген, къралыбызны байдан бай этиб, алгъа чыгъарыб, джашнатыб баргъан урунууду. Бююн бизге къууанч джырланы джырлатхан да урунууду. Къралны тыйыншлы адамы болур ючюн а, билим, усталыкъ алыргъа керекди деген магъана башхартылгъанлай турады. Алгъын заманлада да окъургъа мадар табмагъанлыкъгъа, халкъ билим алыгъа уллу багъа бергенди. «Окъумагъан сокъурду» деген нарт сѳз да андан чыкъгъанды. Эндиги джырланы барында да белгили болгъан: адамлагъа къууанч джырланы джырлатхан насыблы джашауда Ата Джуртха терен суймекликди. Бююннгю джырлада адамла къалай ишлегенлеринден, окъугъанларындан, суймекликлеринден айтыб, джыр этиб къоймайдыла, аланы джырларында космос кемелеге, спутниклеге дери айтылады.

Бююннгю халкъ джырланы сюзерни аллы бла эски халкъ джырланы бююннгю болумларын, алагъа халкъ къаллай багъа бергенинден айтыргъа тыйыншлыды. Джылла ѳтселе да, халкъны джашауунда уллу тюрленуле болсала да, Зумакулланы Танзиля айтханлай¹, «иги джыр кебиннге кирмейди». Джырмы тамадады огъесе джомакъмы тамадады деб Расул Гамзатовгъа атасы соргъанында, ол джыр тамадады, джырны меннге анам бешикде сагъатымда огъуна айтханды, джомакъ-

¹ Зумакулова. Тауланы джыры. Нальчик, 1962, 3-бет.

ны уа уллу болсанг айтадыла дегенди.¹ Эски джырланы джыйыугъа бусагъатдача бир заманда да эс бѣлюнменгенди. 1957-чи джылдан бери Къарачай-Черкес, Къабарты-Малкъар илму-сынам институтла талай экспедиция этиб, фольклор чыгъармаланы джыйгъандыла эм да басмалагъандыла, басмагъа чыкъмай тургъан да кѣб фольклор материал барды. Алай болса да, бусагъатда джыйылгъанлыкъгъа, эски халкъ джырла бары да джырланыб бармайдыла. Сѣз ючюн, меджисуулукъну заманында этилген «Апсаты», «Долай», «Эрирей», «Ийнай» дегенча джырла бюгюн джырланмайдыла.

Историко-джигитлик джырла да бюгюн халкъда бирча джырланмайдыла, аланы бир къаууму, халкъны бюгюнню джашаууна эстетика магъанасы болмагъанла, джырланмайдыла деб къояргъа боллукъду, бир къаууму уа халкъ эм бек суйген джырлагъа киредиле. Эски халкъ джыр джырланмай, элде джангыз бир къууанч ѳтмейди деген, алай бек джангыллыкъ тюлдю. Аланы бир къаууму грампластинкалагъа да джазылгъанды. Ол джырлагъа къуру эски заманны магъанасы болгъан джырлагъача къараргъа боллукъ тюлдю. Нек десенг, «классика фольклор ол бизни эски заманыбызды, бирбирде бек узакъ, бирбирде уа бек джууукъ, бюгюннюча, кѳрюнеди. Эски джырланы кючлери, сейирликлери аланы озгъан заманладан хапар айтханларында тюлдю, бир къауумла мурат этгенча, аны уллу суратлау магъанасындады, аланы ич магъаналары бла бизни бюгюнню джашауубузгъа келйшиудеди»² деб Б. Н. Путилов алай чертеди.

1956-чы джылдан бери тюрю-тюрю китаблада кѣб къарачай-малкъар джыр басмаланганды. Аланы бир кесегинден къалгъанла эски джырладыла.

Эски халкъ джыргъа бюгюн бир авторну ие этиб кѳймакълыкъ терс боллукъду. Джыр къачан болса да бир авторну аты бла басмагъа чыгъыб, артдан халкъ джыр болуб къалгъан эсе, аны иши башхады, къарачай-малкъар джырлада Октябрь революциягъа дери басма-

¹ Расул Гамзатов. «Слово о сказках моего детства». «Литературная Россия» газет, 22/Х—65 г.

² Б. Н. Путилов. «Фольклорное наследие русского народа и современная культура». Русский фольклор. IX. АН СССР, 1964, 61-бет.

да чыкыгъан болмагъанды. Ол себебден джюз джылны мындан алгъа джырланыб тургъан бир джырны этген ма ол адамды деб айтыб къоймакълыкъ бек кыйынды. Сёзсюз да эски джырны бир вариантына бир адамны авторлугъун къошаргъа боллукъду, алай а джюз джылны ичинде эски джыргъа къошула, къоратыла, сюрмелене келиб, эм арты бир кебге куюлуб, халкъ джыр болуб бошагъандан сора, бир адамны анга автор этиб къояргъа боллукъ тюлдю. Сёз ючюн, 1964-чю джыл чыкыгъан Къочхарланы Къасботну сборнигинде¹ джангылыч болуб, «Баракъ», «Къанамат», «Джандар», «Гапаллау» берилгендиле. Ол джырла Къасботнукууладыла деб эм алгъа С. Р. Кабаченко айтханды. Аны статьясы Къасботну сборнигинде да басмаланганды. Къасбот кеси сау заманда бу джырла аныкыладыла деб айтылмагъанды. «Къанаматны» төрт варианты, «Джандарны» юч варианты, «Гапалауну» юч варианты бардыла. Сора Къасбот ол вариантланы кыйысыны авторуду? Алай а ол вариантла кеслери да тюrlenмей турмагъандыла.

«Джёрме» Къалай улу Аппа этген джырды деб къарачай поэзияны антологиясында² алай бериледи. «Джёрмени» биринчи варианты Аппагъа он джыл болгъунчу этилгенди, арт варианты да Аппа ёлгенден сора этилгенди. Сора «Джёрмени» автору олду деб къалай айтыргъа боллукъду?

1957-чи джылдан бери эски къарачай-малкъар халкъ джырланы юслеринден талай статья джазылгъанды. Алай болса да, халкъ джырланы жанрларына эм да халкъны джашауунда терен магъаналарына биринчи кере толу багъа Къараланы Асиятны китабында бериледи.³

Къарачай-Малкъар джазычуланы асламысы фольклоргъа ненча да къайтханлай турадыла. Бир къауумла фольклор чыгъармаланы сюжетлерине джангы чыгъармала джазадыла. Сёз ючюн, Къоркъмазланы Кёккёз «Адам хорлайды»⁴ деген китабына адет джырладан «Ап-

¹ Къочхарланы Къасбот. Сайлама. Черкесск, 1964.

² Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь китаб издательство, 1964, 114 — 115 бетле.

³ Караева. «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа», Черкесск, 1961.

⁴ Къоркъмазланы Кёккёз. «Адам хорлайды». Черкесск, 1958.

сатыны» эм эски джырладан бири «Бийнөгерни», «Къайсы уллуду» деген нарт таурухну, алгъышны алады. Байрамукъланы Халимат, Отарланы Керим эм башхала да фольклор сюжетлеге талай чыгъарма джазгъандыла. Башха халкъланы фольклор чыгъармаларын сатгъынган поэтле да бардыла. Сёз ючюн, Боташланы Исса бир назмусунда «Мен сен ариуну алай сюеме, Дахир Зухраны сюйгенча» дейди.¹

Элледен, къууанч болуб джыйылгъан джерде, санлаб бир болмаса, халкъ джырла джырланадыла. Джыллары адам ортасына келгенле эски халкъ джырланы эндиги джырланы да тенг сюе болурла, аладан джашла уа Октябрь революциядан бери этилген халкъ джырланы бек сюедилене дерге боллукъду.

Бусагъатдагъы къарачай-малкъар джырлада Ата Джурт, партия, урунуу, кёб айтыладыла. Джыр нени юсюнден этилсе да, аны ким этсе да, партияны кючю, аны джол башчылыгъы эсленгенлей турады. Партияны юсюнден айтылгъан заманда, партияны къуру къарачайлылагъа, малкъарлылагъа магъанасы айтылыб къалмай, бютеу къралгъа магъанасы айтылады. Адамгъа джюрек тамырдан керекли зат джокъду деб халкъда алай айтыла келгенди. Джырда партия да джюрек тамыр бла тенг-лешдириледди. Алай а ол къралны джюрек тамырына саналады:

Джашаулу болсун Компартия —
Къралны джюрек тамыры.

Бир джырда партияны кючюнден къум тюзле джашпагъан кёк тюзлеге бурулуб баргъанлары, жангы заводла, фабрикала къуралгъанлары, таулу къызла СССР-ни Баш Советине депутатла болгъанлары айтылады. Къарангы миллетлени алгъа чыгъаргъаны, къум тюзледе мюргеу совхозла къурагъаны, къарангы, тунакы элледен джарыкъ чыракъла джандыргъаны ючюн коммунист партиягъа алгъыш этиледди.

Партияны бютеу къралгъа магъанасындан сора да джырлада хар адамны партияны аллында джууаблылыгъы башхартылынады. Ийнек саууучу къыз кесини джы-

¹ Узредхэр, Песни, Джырла, Нальчик, 1962, 40-бет.

рында алчылыкъны алыр ючюн, къалай ишлерге керек болгъанын айтады. Ала джигер ишлегенлерине партияны къалай къарагъанына сэгъайгъанлай турадыла:

Партия бизни ариу кёрлюкдю,
Семиз чыгъарсакъ малланы.

Совет адамла кеслерини джигер ишлегенлерини, джигит аскерлерибиз чеклерибизни сакълагъанларыны, партияны чакъырыуу бла улуу къралыбыз улуу хорламла этгенлерини юсюнден джырлайдыла. Партия бютеу совет халкъланы бир иннетге джыйгъаны, коммунизмге партияны башчылыгъы бла барлыгъыбыз хар кимге да ачыкъды:

Джашасын бизни бу совет халкъла,
Партия болуб башлары.
Совет джашауда биз болгъанбыз
Ой, бир къатынны джашлары.

Хар не игиликни бизге береди
Ой, тюз иннетли партия.
Тегерегибизни ой сакълаб тургъан,
Джашасын Совет Армия.

Ой, совет джашау, бу джарыкъ джашау,
Ой, джарыкъ тийген кюнубюз.
Ой, ойнай-кюле, джарыкъ уруна,
Коммунизмге кирибиз.

Хар адам мен да коммунист общество ишлегенлени бириме, къалгъанладан артха къалмазгъа керекме, бютеу халкъ бирден иги ишлесе, коммунизмге ол заманда джетерикбиз деген акъылгъа киреди. Мен артха къалырма да деген къоркъуу аны джюрегинден кетмейди:

Джашаудан артха къалмайыкъ, наным,
Алгъа, коммунизмге барайыкъ.

Бусагъатдагъы джаш тёлю эл мюлкде, промышленностда да усталыкъ алыб, партия кёргюзген джол бла бир хорламдан бирине атыб баргъаны джырлада ачыкъ кёрюнеди:

Ёсюб келген джаш тѐлю
Коммунизмге барабыз.
Районубуз алгъа чыгъыб,
Ленинни орденин алабыз.
Техникабыз уллуду,
Ишибизни алгъа бардыргъан.
Бизни партия джашасын,
Дуниягъа кенг джол ачдыргъан.

Партиягъа алгъыш айтылгъан бир джырдан юзюгюн келтирейик:

Бизге партиябыз ачханды
Джашауну эркинин, кенглерин.
Партиябызгъа джырла джырлайма,
Эжиу этигиз, тенглерим.

Партия берген эркинлик бла
Эркин дуняда ёсербиз.
Биз кѐк хауаны башын ауларбыз
Джерни джети къатын тешербиз.

Партия берген эркинлик бла
Джарыкъ джашауда джашарбыз,
Партия джолда биз тюз ишлербиз,
Тюз къыйыныбызны ашарбыз.

Эринген къолгъа юлюш бермезбиз,
Ишлеген къолла ашасын,
Бизни джарыкъгъа чыгъаргъан,
Коммунист партия джашасын.

Бу джырда айтылгъанны окъуй, биз М. И. Калининни «хар совет инсанны башында, аны джашауунда общество-ну, бютеу къралны ишлери алгъындан эсе иги огъуна кѐб орун аладыла»¹—деген сѐзлерин эсге тюшюребиз.

Урунууну, суймекликни юсюнден этилген джырла бек кѐбдюле... Урунуу хар бир адамны джашауунда биринчи орунну алады.

Бусагъатда не тау элде да техника барды, алай болса да, эндиги къарачай-малкъар халкъ поэзияда биринчи орунну эл мюлк алады. Бир совхозну фермасында

¹ М. И. Калинин. Об искусстве и литературе. Москва, 1957, 60-бет.

малчыла алчы болур ючюн бир бирлери бла эрише, къалай ишлегенлеринден хапар айтхан джырланы келтирейик:

Биз фермада ишлейбиз
Таза къан бла, джан бла,
Джюз ийнекден джюз бузоу алыб,
Алчы болурбуз мал бла.

Бизнича кёбле совхозубузда
Таймайын малны багъалла.
Джигер тенглерим, джигит болугъуз,
Хомухла артха къалалла.

Биз малла бла барабыз
Кийikle отлагъан джайлыкъгъа.
Беш джылгъа биз джетербиз
Джети джыллыкъ байлыкъгъа.

Бир джырда джаш бла къыз экиси да ишлеген совхозларында къалай бла кёб хайыр этерге боллукъду деб, анга сагъыш этедиле эм да бир-бирлери бла эришедиле:

Мен совхозда алчы джашма,
Малчылыкъны сайлагъан.
Тау къышлыкълада къышлагъан,
Бийчесын сыртлада джайлагъан.

Къыз да анга кёре кесинден хапар айтыб, джууаб этеди.

Мен совхозда саууучу къызма,
Сютню сууча агъызгъан.
Он бармакъны ортасындан
Бышлакъ да, джау да тамызгъан.

Андан сора джаш къызны къыйыны башхалагъа къалай джарагъанындан айтады, аны ючюн анга бюсюреу этеди, аны иши къалгъанлагъа юлгю боллугъун излейди. Къыз да къралны аллында кесини сыйлы борчун толтурлугъун айтады: «Мен малланы уста кютеме, сен хар ийнекден ненча литр сют сауарыкъса» деб джаш къызгъа алай сорады. «Мен хар ийнекден 3000 литр сют сауарыкъма, сен а джюз ийнекден ненча бузоу аллыкъса», деб

къыз да джашха сорады: «Джюз ийнекден джюз бузоу аллыкъма» деб, джаш да алай айтханындан сора, экиси да бирден:

Малчылыкъда алчылыкъ,
Алчылыкъны тугайыкъ.
Джетиджыллыкъ планны
Беш джылгъа толтуруайыкъ, —

деб джырлайдыла. Малчыланы, чалкъычыланы, сабанчыланы араларында социалист эришиуге этилген джырла кѣбдюле. Совет адамла кеслерини джигерликлери бла колхозларын, совхозларын, районларын, туугъан къралларын не къадар бай, насыблы, этсек деб кюрешедиле. Чалкъычы бла дырынчы кюз ишни заманында джангыз бир затха сагъыш этедиле: бичен заманында таза джыйылыб, малланы къышларына эркин джетерча болса. Алай болур ючюн, чалкъычы бла дырынчы бир-бирлери бла эришиб ишлейдиле:

Чалкъычы кесине алай айтады,
Мен дырынчыны озсам деб.
Дырынчы къыз да алай айтады,
Мен чалкъычыны озсам деб.

Бусагъатда къуру сѳймекликни юсюнден айтылгъан джырланы айырыгъыз деселе, ол бек къыйын иш болукъ эди. Нек десегиз, джашны, къызны урунуугъа, окъуугъа жъалай къарагъаны къошулмай айтылгъан джыр джокъну орнундады. Джаш ишлеген джеринде алчы эсе, нѳгерлерине юлго кѳргюзе эсе, къызны сѳймеклиги да анга аллай бир тѳренди. Алгъын заманда джашла этген сѳймеклик джырлада, ийнарлада, къызны ариулугъундан сора аны чепкени, тѳймеси, къямары, чилле джаулугъу, къутас чачлары, къулакъ сыргъалары, алтын джюзюгю кѳб айтылгъандыла. Энди уа аллай затла аз айтыладыла, аланы орнуна къызны билими, усдалыгъы, адамлыгъы, саналады. Урунууну юсюнден джырлагъа урунууну къууанч джырлары дерге да боллукъду. Малчы джаш сѳйген къызына этген джырында аны къуру кесини юсюнден айтыб къоймай, бютеу аны иши бла бирге къарайды:

Учу кыйыры джокъ кёре эдим
Бу суймекликни кючюнде.
Сен саугъан ийнекле ариу кёрюнелле
Къалгъан ийнеклени ичинде.

Алгъан борчунгу артыкъ этерсе,
Сен аны ариу билесе.
Сизни фермагъыз ариу кёрюнед,
Мариям, сени ючюн тюл эсе.

Тамчы сыртладан ариу кёрюнед
Клухор тауу ариушу.
Кечеги хауада ариу эштилед
Фермада тойну тауушу.

Бусагъатдагъы малчы фермала гитче, джарыкъ хуторчукълагъа ушайдыла; малчыланы эркин, джарыкъ юйлеринде шыбыла чыракъла джанадыла, радиоприёмникле, бир къауум фермалада уа телевизорла да бардыла, красный уголокла джарашыбдыла, малчыла темир орундукъла салыб, айтыб къояргъа, джарашыб, юй тюзетиб, джашайдыла. Фермалагъа лекторла, агитаторла келедиле, фермада кино да кёргюзтедиле, малчыланы кеслерини къобузлары да къурумалды. Алай болса да, малчыланы джырлатхан къуру ол тюлдю. Биз къралны адамларыбыз, биз къаллай бир иги ишлесек, кърал да алай бир ариу, багъалы кёрлюкдю, бай боллукъду, ол байлыкъ а, бизни ара байлыкъыбызды дегенни ангыламакълыкъ малчыланы джюреклерин ёхтем, таукел, джарыкъ этеди. Малчыланы ичлеринде эл, район, область, край, республика советлеге депутатла бардыла.

Уруну адамланы бир-бирлерине суйдюреди, суйгенле андан да иги ишлерге тырмашадыла. Суйгени малчы болгъан къыз, кесини джигерлигин анга танытыр ючюн, малчылыкъгъа джарашады, джигерлиги бла суйгенин джетерге къаст этеди:

Бийчесын тюзде ариу ойнатад
Наным тюбюнде тору атын.
Бир алчы джашны суйгенме, къызла,
Толурму этген муратым?

Саулай джайлыкъгъа нюрюн тегеди
Ол тору атыны юсюнде.
Иш сынамын да джаяды кеннге
Негерлерини ичинде.

Илгениб, уяныб, кѣб сагъыш этиб,
Тегерегиме кѣрайма.
Наным иш кюннге кечени кѣшду,
Мени озамыд деб сынайма.

Ол кече кютсе, сют кѣб боллукъду,
Мен андан артха бармазма.
Анга эрише, малчы болгъанма,
Мен андан артха кѣалмазма.

Бир башха джырда да джаш джаз малла бла тау джайлыкълагъа тебрегенинде, кѣачха алчы болуб келирме деб суйген кѣзыны аллында сѣз береди, кѣыз кесини джырында кѣайда айлансанг да, алчылыкъны кишиге берме деб бойнуна борч салады.

Алгъын заманда промышленностну юсюнден этилген джыр болмагъанды. Бусагъатда аллай джырла кѣбден кѣб бола барадыла. Мындан тогъуз-он джылны алгъа «джангыз джашым Кѣобанны аллы тыйылгъынчы джашасын» деб алгъыш этгендиле, бусагъатда ол бек уллу кѣаргъыш боллукъ эди. Кѣобанны аллы тыйылыб, аны ъхдем толкъунлары совет адамла айтханнга бойсунуб, джууаш болуб, Ставропольну суу кюсеб тургъан тюзлерине барадыла. Алгъыннгы тар тау джолла кенг болуб, шоссе, асфальт джолла салыныб, кѣаллай машинала джюрюйдюле. Бурун ъгюз арба чыкъмай, таулула кѣатыкъларын ат бла, эшекле бла тюшюрюучю джаяу джолчукълада, бюгюн таулу джашла машиналаны кѣайгъысыз сюредиле. Ол себебден, халкъ джырлада эл мюлк кѣб айтылса да, промышленность сагъынылмагъан аз джыр барды. Совет адамла джерни тегерегине биринчи спутникни джибергенлеринде, ол бютеу халкъгъа ъхдемлик келтиргенди. Ол заманлада Америка спутник иерге деб иялмай кѣалгъаны джыргъа тюшгенди:

Ой, спутник деб бир зат чыкъгъанды,
Джерни баштын ауларгъа,
Ой, мен тойгъа барама, джашла,

Арий кызыланы сайларгъа.
Американы несин айтасыз,
Ол спутнигин иялмай.
Америка жарылыб кыалады,
Бизни кыралны джеталмай.

Кюн, Ай, джулдузла бурундан да айтылгъандыла, алай а ол заманда ала «аллах джерни жарытыргъа» деб ишлеген затла болгъандыла, бусагъатда уа алагъа илму айтханча кыаралады. Космос энди джырлада кёб сагъынылады. Эки сюйгенни бир болурларына элде адамла заран бола тебрегенлеринде, джаш кыызгъа джолоучу болайыкъ дейди:

Сёз бла джашаргъа кыоймайла дейсе,
Биз Марсха кёчюб кетейик;
Марсчыла кыонакыны бек сюедиле,
Биз анда джашау этейик.

Алгын заманда джюзюк бла Айны акъ толгъан кечесинде кыарасанг, узакъда сюйгенинги сауун-шауун билликсе деген таулу кыыз, энди ол затха башха тюрлю кыарайды:

Мени Айдан бир джаш тилей келгенд,
Ол узакъгъа кыалай барайым?
Хауа кемеле джюрюй турлукъ эселе,
Узакъгъа да несин санайым.

Марсда, Айда адамла джашайдыла дегенлери джашны, кызыны фантазияларыдыла. Халкыны джашауунда бир белгили зат болса, анга джыр этилмей кыалмайды. Балтика флотда бир теплоходха «Кыарачай-Черкес» деб аталгъанында, кёб турмай, ол джырлада айтылыб тебрейди, аны кесине аталгъан джыр да барды. Джаш сюйген кызы бла ол кемеле джюзерге таралады, аны бла бирча ол бютеу халкыгъа Кавказдан салам айт деб кемеге аманат этеди.

Джуртубузну сакълаб тургъан аскерчилени, тюрлю тюрлю институтлада окъугъан студентлени юслеринден этилген джырла да аз тюлдюле. Студент деген сёз кыа-

рачай-малкъар халкъ джырлагъа толу кириб бошагъанды.

30-чу джыллада шахарлада кызладан эсе джашла кѣб болгъанларын айтхан эдик. Джашла окъургъа, ишлерге келгендиле, кызланы уа аталары, аналары алай ийиб кѣймагъандыла... Энди уа шахарлада джашладан эсе кызла кѣб окъуйдула. Бир джырда джаш кеси тау элде, суйген кызы уа шахарда болуб, анга таралгъанын айтады:

Гондарай бла Махар суулары
Къучакълашыб санга баралла,
Суу толкъунлары, мынчакъла бюрке,
Ол ариу бетинги джууалла.

БЮГЮННГЮ ДЖЫРЛАДА ЭСКИ ЧИРИК АДЕТЛЕГЕ КЪАРШЧЫЛЫКЪ

Адамланы джашауларына заран берген адетлеге разы болмагъанын халкъ эртдеден огъуна айта келгенди. Сёз ючюн, «Экинчи эмина» («Орусбийлары» деген джырда:

Джашларыбыз ёлелле къатынларын кёрмейин.¹
Намыс деб бир кючлю зат чыкыгъанды да,

деб айтылады.

Джырлада эски-чирик адетлени джюрютгенле джашауну толусу бла ангылаялмагъанлары ючюн самаркъау этиледиле. Халкъгъа заран берген чирик адетле, артыкъсыз да кыыз берген, кыыз алгъан джерде джюрюйдюле. 1952-чи джыл джангы келин келтирген бир къатыннга: «Келининг къаллай адамды?»—деб соргъанларында, «Да, къайдам, алкъын бернеси келмегенди да, не айтыргъа да билмей турабыз»,— деген эди. Джарашыб юй болуб джашарыкъ адамла берне амалтын, сёз тереннге кетиб, бир бирлеринден айырылгъанлары болады. Бернени, къалынны джаш адамла излемейдиле, бир къауум атала, анала уа бернесиз келинни келиннге санамайдыла.

Бу арт джыллагъа дери бир къауум атала, анала атам, анам биз айтхан джашха бар деб тохтасала, огъай деяллыкъ тюлме деген кызыны намыслы, иги кыызгъа санагъандыла. 1953-чю джыл бир кишини кызын тилей келечиле келгендиле, кызыны атасы келечилени айтханларына тынгылаб, «да, сизни керти да алай иги джашыгъыз бар эсе, мени огъайым джокъду, алай а кызыны кесине да соругъуз, ол разы болуб бармаса, мен зор бла бераллыкъ тюлме» дегенди. Аны эшитгенлей, келечиле ёрге къобуб: «Да айыб этме, биз кыыз тилей сеннге келген эдик, сен атасыса деб, кесини оноуун ата-

¹ Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь китаб издательство, 1965, 63-бет.

сына этдирмеген кыз, келин болса, бизни оноубузгъа да сыйынныкъ болмаз, бизге аллай келин керек тюлдю», — деб кетгендиле. Джырлада кызны, джашны эски чирик адетлеге къалай къарагъанлары кёрюнеди. Атасындан, анасындан эркинликсиз эрге чыкъгъан кыз, юйюбюз харам этсе, къалай этерме деб, экили болады, артдан а, не этерик эселе да деб, кеси суйгеннге барыргъа таукелленеди:

Суйген дейле, суймеген дейле,
Мен суйгениме не этейим?
Харам этселе, мени этсинле,
Мен къачаым да кетеим.

Кызланы асламысы уа кеслери суйгеннге тебреген заманда, ол джашны онгсунмагъан адамларын къулакъгъа да алмайды:

Башыбыздагъы ол кёк кёгюрчюн,
Кёк къанатларын кёлтюрсюн.
Кесим суйгеннге, кесим барлыкъма,
Суймеген кесин ёлтюрсюн.

Джашла, кызла бир къауумланы джазыулары бернеге, къалыннга кёре болгъанларын кёрюб, кеслерини самаркъау джырлары бла аллайланы хыртха урадыла. Къалын бериб юленген джашны юсюнден тенг джашлары джыр этедиле:

Къара бухардан кёреме, Халит,
Сени пальтонгу джагъасы.
Алгъан кызынг джокъду да, хариб,
Берген ачхангы багъасы.

Чирик адетлеге къаршчы джырлада артыкъ да бек хыртха урулгъан къалыннга, бернеге сагъыш этген атала, аналадыла. Джашны келечилери кызны адамлары бла сёлешген заманда, ол адамлада сёз къалынны къаллай бир боллугъуну юсюнден барады. Кызны адамлары къалынны аслам излейдиле, джашны келечилери кеслери мурат этгенни бериб, сёз таусуб кетерге излейдиле:

Къызны келечиси алай айтады,
Къызны багъасы ючдю деб.
Джашны келечиси алай айтады,
Ючню табхан бизге кючдю деб.
Эки минг эте, юч минг эте,
Арадан кюнле кетдиле.
Эки минг юч джюз ортагъа тюшюб,
Ишни деменгили этдиле.

Алай болса да, келин алгъан джерде эм уллу заран берген бернеди. Къалын бир кере къызны юйюне бери-либ къалады, берне уа юйню ичинде адамладан сора да джууукъгъа-тенгнге, ёлгенлеге дери этилгени болады. «Къыз чыгъаргъан къызыл къымыжа» деген сёз кеси аллына чыкъмагъанды. «Къызны бешикге салсанг, джанына берне сал» деб бош айтмагъандыла. Бернени эм баш затха санаб, гитчеликден къызларына берне джыйгъан анала, джырда самаркъау этиледиле:

Анала къызларын алай ёсдюрелле,
Бир сагъат эсден кетмейин.
«Къызчыкъгъа чепкен, къызчыкъгъа джаурукъ» —
Къызчыкъны джылы джетмейин,
Бир талай джылны харекет джыяды,
Хапары чыгъыб элине,

Джылтырагъан къумач къоймай алады,
Дагъы да джетмейд кёлюне.
Береме десе да, бериб къоймайды,
Сёзчю къатынлагъа сормайын,
Сауундан башлаб, ёлгенине дери
Бернеси хазыр болмайын.

Берне не кёб этилсе да, джангы юй болгъанлагъа андан заран болгъан болмаса, тюк чакълы бир хайыр болмайды. Аны алай болгъаны ма бу самаркъау джырда толу кёрюнеди:

Джууукъ да, тенг да кетеди,
Кеслери юйде къалалла.
Къайын ана бла къайын къызлары
Келинни ортагъа алалла:
«Аллахдан къоркъмай, къайын ананга

¹ Эски ачха бла айтылады.

Джарым кешемерден ийгенсе.
Уялмайын, къайын кызыларынга
Мамукъ лаудандан бергенсе.
Къайынларынга ол хырис дарийден
Ой бирер дыккы кёлеклик,
Джарым схарла ючюн ким ёлед,
Андан да бирер кёнчеклик.
Тешген чепкенлеринг алты болалла,
Юсюндеги да джетинчинг —
Сени кыыстамай, къоярыкъ тюлбюз,
Джангыдан берне келгинчин».

Чам, самаркъау джырла бюгюн-бюгече да кёб тюрлю темалагъа этиледиле. Къалгъанла ишлеген заманда, орамгъа джарашыб, кеслерин ичгиге салыб тургъан джашла хыртха уруладыла.

Стилягала, кукала, кюнтиймезле, чийбелле да самаркъау джырлада кёб айтыладыла.

Бир джерде кеслерин джарашдырыб ишлемей, хаулеликге кеслерин бошлаб, айланыргъа суйген джашланы кызыла суймейдиле. Къыз халисин билгинчи, ариулугъуна къараб, джашны суйюб, арда халисин билгининден сора уа, башха тюрлю акъылгъа киреди:

Керти халинги былай билгинчи,
Мен сени амалтын ёлеем.
Кеченг кюнюнг да айлана-айлана,
Тамам хулиган кёреем.
Хауле айлана, орам ит кибик,
Ол айланнгандан тоймайды.
Юйюне келсе, ол анасыны
Джанында ачха къоймайды.

Эски чирик адетлени джюрютгенле аздан аз бола барадыла, узаймай, ол адетле тохтарыкъларына сёз джокъду.

Бусагъатда поэтле, композиторла этген джырлагъа эндиги халкъ джырланы болушлукълары уллуду. Поэтле фольклоргъа эс бёлгенлей турургъа керек болгъанларыны юсюнден П. С. Выходцев тилни байлыгъына, суратлау джорукъгъа, кысха, кесгин айтыргъа юре-

ниуде фольклоргъа эс буруу алакат ишти¹ деб джазгъанды.

Биз бусагъатдагъы къарачай-малкъар поэзияда 20-чы, 30-чу джыллада болмагъан затланы кёребиз. Ол заманда поэтлени творчестволарында ийнар болмагъанды, бусагъатда биз поэтлени творчестволарында халкъда ийнарлагъа ушаш ийнарла кёребиз. Ол чыгъармаланы бир къауумуна авторла кеслери ийнар деб джазадыла. 20-чы джыллада поэтлени сёзлерине этилген джырла бек аз болгъандыла. 30-чу джыллада аллай джырланы санлары ёсгенди. Бусагъатда поэтле, композиторла этген джырла кёбдюле. Ол джырланы бир къаууму бара баргъанда халкъ джырла боллукъларына сёз джокъду. Поэтлени назмулары халкъ макъамла бла джырланганлары да болады. Отарланы Керимни, Байрамукъланы Халиматны, Къулийланы Къайсынны, Эбзеланы Азретни, Хубийланы Османни, Зумакъулланы Танзиляны, Чотчаланы Магометни, Семенланы Азретни, Суююнчланы Азаматны, Къулуйланы Хаджи-Муссаны, Байкъулланы Абул-Керимни, Боташланы Иссаны дагъыда башхаланы назмуларына макъам салыныб джырландыла.

¹ Выходцев П. В. Русская советская поэзия и народное творчество. АН СССР, 1963, 538-бет.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ ДЖЫРЛАНЫ ЭНЧИ ЫШАНЛАРЫ

СЮЙМЕКЛИК ДЖЫРЛА БЛА ИЙНАРЛА

Сюймеклик джырда да, ийнарда да сюймекликни юсюнден айтылады, сора быланы башхалыкълары неди, бирине сюймеклик джыр, бирине ийнар деб нек айтадыла?

1885-чи джыл Орусбийланы Исмаил джырла тёрт къауумгъа юлешинедиле деб С. И. Танеевге хапар айтханды. Биринчи къауумгъа саналгъан эм эскиле «Апсаты», «Долай», «Эрирей» дегенча. Экинчи къауумгъа нарт джырла саналгъандыла; ючюнчю къауумгъа 300—400 джылны мындан алгъа этилген «эски джырла». Тёртюнчю къауумгъа «джангы джырла» киредиле. Аланы бир къаууму патчахлыкъ бла къазауатны юсюнден, бир къаууму да сюймекликни юсюнден этилгендиле.¹ Патчахлыкъ бла урушну юсюнден этилген джырла XIX-чу ёмюрню аллында этилгендиле. Алай бла къарасакъ, биз сюймеклик джырла бла ийнарланы кёб этилиб тебрегенлери XIX-чу ёмюрню аллында болгъанды дерге керекбиз. Бир къауумла къарачайлылада керти терен сюймеклик джокъду, ол себебден сюймекликни юсюнден джырла да аздыла дегендиле. Сёз ючюн, В. Сысоев сюймеклик, эшда, къарачайлылагъа аз белгили зат болур, айтыб къояргъа, къарачайлыланы джашауларында аны алай уллу магъанасы джокъду, ол себебден, сюймеклик джыргъа да аз киреди,² деб джазады. Былайда Сысоев джангылгъан этеди. XIX-чу ёмюрню аягъында, XX-чы ёмюрню башында В. Сысоев Къарачайда къартла бла талай кере ушакъ этгенди. Къартла уа анга историко-джигитлик джырланы джырлагъандыла ансы, олгуруб анга ийнар айта турмагъандыла. Къарачайлыланы, малкъарлыланы тиширыугъа къалай къарагъапларын Н. А. Караулов бек тюз кёргюзеди: Малкъарлы-

¹ И. Иванюков, М. Ковалевский. «У подошвы Эльборуса». журнал «Вестник Европы» № 1. Петербург, 1886, 96—97-бетле.

² В. М. Сысоев. «Карачай». СМОМПК вып. 43 Тифлис, 1913, 67—68-бетле.

Солдан онгнга: С. И. Танеев, профессор М. М. Ковалевский,
Орусбийланы Исмаил, полковник Аглинцев,
профессорла Н. К. Михайловский, И. И. Иванюков.

лада эркишини тиширыугъа суймеклик сезими бек ул-
луду, алай а адам къатында анга эс бѣлген, ариу айт-
хан адет джокъду. Башха адамла болгъан джерде эри
юй бийчесин кѣрмегенча этиб турады. Кеслери энчи
къалгъан заманда уа, малкъарлыла юй бийчелерине бек
къайгъырадыла.¹ Тюзю, бир джаны бла таулула тиши-
рыуну мусхамгъа санагъандыла, бир джаны бла уа аны
сыйын уллу кѣргендиле. Тиширыуну къатында дерт
къайтарыгъа, ѳлтюрюрге болмайды. Тиширыу чачын-
да аллына ийиб, къан тѣге тургъанланы орталарына
кирсе, олсагъатдан тохтатыб къояды. Къачыб келген

¹ А. И. Караулов I «Болкары на Кавказе». СМОМПК,
XXXVIII, Тифлис 1708, 45-бет.

адам тиширыула болгъан джерге кирсе, не да тиширыу-
гъа къолу бла тийсе, аны олсагъатда ёлтюрмегендиле,
башха заманнга болджал этгендиле деб Н. Данилев-
ский джюз бла джарым джылны мындан алда алай
джазады.¹

Эркишиле тиширыулары багъалатханларын биз да-
гъыда бир затдан кёребиз. Эски джырлада къоюлгъан
къатыннга этилген джыр джокъну орнундады. Мус-
лиман дин хар бир эркишиге бир джолгъа тёрт юй
бийчени тутаргъа, суйген заманында къайсын суй-
се аны къысдаргъа эркинлик берсе да, таулула ол адет-
ни алай джюрютмегендиле. «Таулулада бирден сора
юй бийчеси болгъан санлаб бир барды. Магометан-
ство эркинлик берсе да, юй бийчесин къойгъан да бол-
майды».²

1898-чи джылны переписи бла бютеу Къарачайда юч
юй бийчеси болгъан биреулен болгъанды, экишер юй
бийчеси болгъан да 34 адам.³ Аны алай нек болгъанын
тюрлю-тюрлю айтханла бардыла. Сёз ючюн, В. Тепцов
таулулада бирден сора юй бийче алыу азды, бай джа-
шагъанла алыргъа болгъандыла бирден сора да, тюз
къыйыны бла джашагъан таулула талай юй бийчени
асырагъан огъай, кеслерин да асыраялмагъандыла
дейди.⁴ Аны сылтаун В. Сысоев башха затда кёреди.
Къарачайлы эки юй бийче алыргъа къоркъгъан этеди,
нек десенг, адет бла аланы экисини да тенг эркинлик-
лери болады да, ала тохтаусуз урушуб турадыла» дей-
ди.⁵ Алай болса да, къарачайлылада малкъарлылада да
бирден сора юй бийче алмагъан адетни сылтауу анда
тюлдю: XIX-чу ёмюрде къарачай, малкъар элдеде эр-
кишиле тиширыуладан кёб болгъандыла.

¹ Н. Данилевский. Кавказ и его горные обитатели. Москва, 1846, 181-бет.

² Н. Данилевский. Кавказ и его горные обитатели, Москва, 1846.

³ В. М. Сысоев. «Карачай» СМОМПК, вып. 43, Тифлис, 1913, 33-бет.

⁴ В. Я. Тепцов. «По истокам Кубани и Терека» СМОМПК, XIV. Тифлис, 1892, 83-бет.

⁵ СМОМПК, вып. XXV, Тифлис, 1898, 53-бет.

Ма, къарачай элдеде 1885-чи джылны переписи бла эркишиле бла тиширыуланы санлары.¹

Элни аты Эркишилени санлары Тиширыуланы санлары

Хурзук	1893	1875
Учкулан	2703	2653
Дууут	332	328
Джазлыкъ	615	601
Мара	590	580
Къарт-Джурт	2271	2208
Ташкёпюр	279	235
Теберди	236	204

1867-чи джыл Малкъарда, Бызынгыда, Чегемде, Орусбийланы элде 26073 эркиши 23949 тиширыу болгъанды.²

Ма ол себебден къарачайлылада, малкъарлылада бирден сора юй бийчеси болгъан аз болгъанды.

Бусагъатда да эркишиледен тиширыула аз болгъан халкъла бардыла. Сёз ючюн, Иранда 13 миллион эркиши бла 12 миллион тиширыу джашайдыла.³

Сюймеклик джырла, ийнарла XIX-чу ёмюрню аллында этилген эселе да, бизге алай белгили тюлдюле. Алай а сюймеклик тюрлю-тюрлю эски джырлада да бек кёб айтылады. Ийнарла орус тилге подстрочник этилиб, 1903-чю джыл басмалангандыла.⁴ Ана тилде уа биринчи кере ийнарланы В. Прёле 1909-чу джыл басмалагъанды. XIX-чу ёмюрде Шахмурзаланы Сеид айтханнга кёре, къарачай-малкъар халкъ поэзияда такъмакъла да болгъандыла. Такъмакъ деб джашла, къызла бир-бирлерине тойда-оюнда этиб джырлагъан джырчыкъларына айтхандыла. Такъмакъла башха тюрк халкълада энтда тюбейдиле. Сёз ючюн, такъмакъ деб татарлылада джаш, къыз бир бирлерине чам халда этген куплет-

¹ СМОМПК, вып. XXV. Тифлис, 1898, 51-бет.

² Очерки истории балкарского народа. Нальчик, 1961, 46-бет.

³ «Кавказская здравница» газет, 6/VI—67.

⁴ Тульчинский: Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчикского округа, Терской области. Терский сборник. вып. VI. Владикавказе 1903, 249-бет.

леге айтадыла.¹ XIX-чу ёмюрню ал джылларында эти-
либ бизге джангыз бир ийнар белгилиди.

1808—1811-чи джыллада эминадан Семенланы Къал-
турну юй бийчеси ёлгенинде, ол Халмесей деб бир къыз-
ны тилегенди, алай а Къалтурну алгыннгы юй бийче-
синден уллу сабийлери болгъаны себебли, къыз анга
барырга унамай, ийнар этгенди:

Къалтурда барды мыйыкъла,
Кюмюш окъа бургъанлай.
Къалтур мени къалай тилейди,
Къатынлы джашы тургъанлай?

Халмесей биринчи ийнар этиб тебреген адам болма-
гъанына не сёз барды, алай а ары дери этилгенле сакъ-
ланмагъандыла. Эски ийнарла Север Кавказны халкъ-
ларыны барында да сакъланмагъанны орнундадыла.
Дагъыстанда аварлыланы суймеклик джырларыны юс-
леринден 1927-чи джыл огъуна Л. И. Жирков былай
джазады: Эм эски элlege бармай, керти эски суймек-
лик джырны табмакълыкъ иги огъуна кыйынды. Джыр-
чыла бары да джигитлик джырланы джырлай эдиле,
аллай джырла кёб эдиле, эски суймеклик джыр а
джокъ эди.² Суймеклик джыр бла ийнарны башхалыкъ-
лары барды, аланы экисине да бирча къараргъа бол-
лукъ тюлдю, ол огъай эсенг, «ийнар айт» деген болма-
са, «ийнар джырла» демейдиле. Джыр джырла, ийнар
айт, кюю айт, орайда айт, эжиу эт дейдиле. Бир-бирде
бир джыр айтсанг а дегенлерин эшитирге да боллукъ-
ду, ийнар джырла деб а чыртда айтмайдыла. Джыр-
чыгъа «бир джырласанг а» деселе, джырмы джырлай-
ым, ийнармы айтайым дерге боллукъду. Биз аны джыр-
ланы кеслеринде да кёребиз:

Ийнарла, джырла мен да айтайым,
Къызла, эжиуюгюз къалайды?
Ийнармы айтайым, джырмы джырлайым,
Къайсы кёлюгюзге джарайды?

¹ А. А. Абдуллин. Татарские народные песни. Москва, 1963, 14-бет.

² Л. И. Жирков. Старая и новая аварская песня. Махач-Кала, 1927, 11-бет.

Ийнарланы кеслерини энчи атлары джокъну орнундады, суймеклик джырланы уа хазна къалмай барыны да энчи атлары болады. Хар ийнарны кесини энчи макъамы джокъду. Ийнарла бары да талай белгили макъам бла айтыладыла. Ол къуру къарачай-малкъар ийнарлада тюлдю алай. Дагъыстанда лак ийнарланы юслеринден М. Халилов аланы кеслерини энчи макъамлары джокъду, бир макъам бла талай ийнарны айтыргъа боллукъду, бир ийнарны талай макъам бла айтыргъа да болады деб джазады.¹

Ийнарланы куплетлери бир-бирлерине кѣб къатышадыла, алай къатышмагъан ийнар джокъну орнундады. Эки ийнардан бир ийнар этиб айтханларын да эшитиученбиз. Суймеклик джырлада аллай къатышыу бек аз болады. Ийнар джангыз бир куплетден огъуна болургъа боллукъду, бир куплетден а суймеклик джыр болмайды. Ийнарны башындан аягъына дери бир сюжети болуб, аны юсюнден хапар айтылыб бармайды. Суймеклик джырда уа, бир сюжет болуб, бир-бири ызындан хапары айтылыб барады. Ийнарда къызны, джашны атлары аз айтылынадыла, джырда уа, асламысына къызны, джашны атлары айтылынадыла. Ийнарны ортасындан башлаб айтыргъа да болады, аны ючюн джартысы къайдады деб сорлукъ тюлдюле, суймеклик джырны джартысын джырлаб къойсанг а, аягъына дери джырла дерикдиле.

Ийнарланы къалай чыгъыб тебрегенлери, ийнарланы кеслеринде айтылады:

Ийнар айт дейсиз, мени къоймайсыз,
Мен ийнар айта билмесем.
Мен ийнар айта къайдан билейим,
Суймеклик къаннга кирмесем?

Башха къызны ийнарында да бу магъана айтылады.

Башыбыздагъы къара булутла
Таула артына бугъалла,
Суймеклик ауруу джюрекге сингсе,
Ийнарла джерден чыгъалла.

¹ Х. М. Халилов, Лакский песенный фольклор. Махач-Кала, 1959, 15-бет.

ДЖЫРЛАДА КЪАРГЫШ АЙТЫЛЫУ

Тюзлюкге, ашхылыкъгъа чакъыруу, адамны не къадар иги боллугъун излеу, халкъ поэзияны эм баш шартыды. Ол алай болмаса, халкъ поэзияны юсюнден сёлеширге да керек боллукъ тюл эди. Алай болса да, бир къауум къарачай-малкъар халкъ джырлада къаргъыш да кёб айтылады. Джырда къаргъыш айтыу бурундан бери келеди. Биз аны меджисуулукъну заманында этилген джырлада да кёребиз. Сёз ючюн, «Долай» деген адет джырда эрине иги юй бийчеге алгъыш айтылгъан заманда, эрине осал юй бийчеге къаргъыш айтылады. «Бийнёгер» деген эски джырда кийиклени аллахы Апсатыны кызыны къаргъышын да кёребиз. Бийнёгер кийиклени кёб ёлтюрдени ючюн, Апсатыны кызы аны къаргъагъанды да, Бийнёгер андан ёлюб кетгенди деб, меджисуулукъну заманында таулула алай айтхандыла. Къаргъышны бир кесегин келтирейик:

Тёбен джанынг тенгиз болсун, терк болсун;
Огъары джанынг сени мийик болсун, кёк болсун;
Эки кенделенинг сени, шайтан кирмез, бек болсун;
Аны ичинде сени джашар кюнюнг кёб болсун.¹

Къаргъыш келинни ауун алгъан заманда да, айтылгъан алгъышда да айтылгъанды. Эм алгъа игилик тилене келеди да, сора арtdан аман иннетлери болгъан адамлагъа къаргъыш айтылады. «Аллай адамны джегерге эшеги болмасын, джатаргъа тёшеги болмасын, джай джайлыгъы болмасын, кыш кышлыгъы болмасын, ашагъаны уу болсун, таянчагъы къутургъан суу болсун, кийими болсун джагъасыз, элинде болсун багъасыз, киши бармасын алгъышха, ёлюсю атылсын багушха» дегенча сёзле айтыладыла. Къаргъыш «Гошаях бийчени кююнде» да тюбейди.

Джырлада къаргъыш айтылыу адет эндилеге дери да джетгенди. Къаргъыш адам ёлтюрденнге да айтылгъанды. Граждан къазауатны заманында къаргъыш халкъгъа джашау бермеген акъ гвардиячыла бла бай-

¹ Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

лагъа, бийлеге айтылады. Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген джырлада къаргъышланы ачылары джаныуар къылыкълары болгъан Гитлерге эм да гитлерчилеге айтыладыла.

Къаргъышланы кѣб айтылгъанларын биз сѳймеклик джырлада, ийнарлада да кѣребиз. XIX-чу ѳмюрню аягъында Орусбийланы Науруз джыйыб Н. П. Тулчинский басмалагъан сѳймеклик джырлада, ийнарлада къаргъышла да бардыла. «Мени сѳймей эсенг, сени аман окъла тары элек этсинле»,—деб, къыз ийнарында алай айтды; джаш да «мени сѳймей эсенг, ахыратда къара тонгуз болгъун» дейди.¹

Эркишиле къаргъышха алай ѳч тюлдюле, ала къаргъышдан эсе ант этерге ѳчдюле, алай болса да къаргъыш эркишилени джырларында, ийнарларында да тюбейди.

Сѳйгенле бир-бирлерине алгъыш этедиле, джашау, насыб тилейдиле, алай а джаш къызны сѳйюб, къыз да башханы сѳйсе, не да къыз джашны сѳйюб, джаш да ышандырыб туруб, артда башханы сѳйсе, къаргъыш ол заманда айтылады. Джаш къызны сѳйюб, къыз а башхагъа кѣзю къарагъанында, джаш аны хатерин этмей, къаргъайды. Сен ѳмюрюнде бир кюн кѣрмей, ким не берсе, аны къабыб айлангын дейди. Аны къюб, баргъан юйюне да чубар джыланча кѣрюннюгюн излейди. Къыз башхагъа кетиб бошаса ва, джаш аны дуняда джашарыгъын да сѳймейди. Ёлгенден сора да ёлюгю къабырда джатарына да разы тюлдю:

Сен мени былай нек термилтесе,
Дуняда кесинг термиллик.
Этинг къалмайын, сюеклеринги
Агъач бѣрюле кемирлик.

Джаш къызны кесин къаргъагъан бла къюймай, ол баргъан элге да игилик айтмайды.

Джашланы джырларында, ийнарларында башхатюрлю къаргъыш айтылгъаны да болады. Сѣз ючюп,

¹ Н. П. Тулчинский. «Поэмы, легенды, песни, сказки и повести горских татар Нальчикского округа, Терской области», Терский сборник, вып. VI Владикавказе. 1903, 275-бет.

«Огъары ёзен», (Алабаш) деген джырда джаш меннге келмесенг, анга баргъын, деб элде иги сыйлары болмагъан адамланы санайды:

Тору атыма миниб, чыкъгъанма
Эшик аллында къырдышха.
Меннге келмесенг, джазыуунг болсун
Ой Орусланы Дыдышха.
Тору атым бла сабан ормадым,
Ол къалыб кетди кыраугъа,
Меннге келмесенг лжазыуунг болсун
Тоторкъулланы Гыраугъа

Адамгъа атасындан, анасындан багъалы джокъду, алай а суймекликге заран берген атагъа, анагъа балалары къаргъыш айтханлары да болады. Суйгенине барыргъа анасы эркинлик бермегенинде, къыз ийнар этеди:

Мени анам кыйын анады,
Мен ёге ана сынаим.
Наным башханы алгъандан эсе.
Мен анам ёлюб джылайым.

Къызны суйгенине берирге унамагъан джууукъларына да къаргъыш айтылыр керекли къалмайды. Ол огъай эсенг, джашны адамлары къызны алдырыргъа унамасала, къыз аланы да къаргъайды:

Ах, сени анаг мени суймейд дейле,
Аллах да аны суймесин.
Менден башхагъа мураты бар эсе,
Юйюне келин кирмесин.

Къыз аны аллына чабхан къызгъа къаргъыш айтханы да болады, алай а эки къыз да джашны тенгден таныб, джаш кимни сюери белгили тюл эсе, къызла бир бирлерин къаргъамайдыла:

Сюесе дейле, суймейсе дейле —
Сени кёлюнгю билмейме.
Айт, менден башха суйгенинг бар эсе,
Мен гюнахынга кирмейме.

Эки суйгеннге заран берген адам, «ахыратда да бир ёлсун, аны къабыры къычырсын, ёлюб джаны джерге кирмесин, дунияны башында ол сынамагъан къыйынлыкъ да квалмасын деб къаргъалады. Эки суйгеннге болушханнга уа тилек тиленеди.

Бир-бирлерин керти суйюб тургъанла, бир-бирлерине алгъыш этедиле, джашау тилейдиле:

Мен ичимден къара кюйгенликге,
Киши кёрмейди кёмюрюн.
Аллахдан санга джашау тилейме,
Сени узакъ болсун ёмюрюнг.

Къыз да, джаш да бир-бирлерин суюдиле, алай а къыз акгыллы болады, мени кююб, башханы суйюб кюяр да деген кюркюу аны джюрегинден кетмейди. Ажымсыз да билмегенлей, суйгенин къаргъайды: «Мени кююб, башханы алсанг, ёмюрде сабийинг болмасын, кесинги герохунг кесинге атылсын, аман ауруудан ауруб, ёмюрде дарман джарамасын, тилинг тутулсун, гырджынынгы джыламугъунг бла тенг ашагъын».

Къызланы ийнарларында, джырларында къаргъышха ёлче джокъду. Юлгюге бир экисин келтирейик:

Ах, ёлеме да ёлеме, тенгле,
Бир эки къаргъаб ёлейим.
Ауузум бла айтханларымы,
Кёзлерим бла кёрейим.
Келигиз, къызла, ой биз барайыкъ
Ол бузламаучу гарагъа.
Къара джамчыгъа чырмалыб келгин,
Ёпкелерингден къан агъа.
Джети джаханимни эшиги, къызла,
Мени наныма ачылсын.
Ах тогъуз кере шыбыла тийиб,
Санларынг джелге чачылсын.

Ийнарланы, джырланы, бир-бирлерин танымагъан къызла этселе да, алада айтылгъан къаргъышла бир бирлерине бек ушайдыла. Бир башха джырда къаргъышланы айтылгъанына да къарайыкъ:

Мен къаргъамайма, алгъыш этеме,
Атамасынла бутларын,
Сюеклеринги кемириб бошаб,
Хансха джайылсынла къуртларын.
Бир аман джерде сени сойсунла,
Белингден эки юлешиб,
Джанынги алай бергеенг, бала,
Таш макъала бла сѣлешиб.

Сюйгени башха кыызгъа эс бѣлгени ючюн къаргъайды да, дагъыда, ким билсин, аны кѣюуб меннге айланса уа деб, кыыз къаргъагъанына сокъуранады:

Ой, сеннге айтхан къаргъышларымы
Барын ызына алайым.
Сенден сюйгеним джокъду, наным,
Джанынга кърман болайым.

Бир башха джырда уа кыыз, къаргъагъанына сокъураныб, сенден алгъа ёлейим, сеннге джукъ болса, мен джашаяллыкъ тюлме дейди. Алай а джаш сюйген кызын алдаб туруб, башханы алса, кыыз къаргъышланы эм ачысын айтады, къаргъышын ызына алыргъа да унамайды.

Миннген атынг чабмасын,
Джекген ёгюзюнг тартмасын,
Джер джарылыб, ичине джутуб,
Тенглеринг излеб табмасын.

Къанатлыла джыртыб, уя этсинле
Эки къашынги ичинде.
Гурт джыланла гурт чыгъарсынла
Джиликлеринги ичинде.

Быладан ачы къаргъыш айтыргъа боллукъмуду? Джырлада, ийнарлада къаргъыш айтыу дагъыда бир кѣауум халкъланы джырларында, ийнарларында да тюбейдиле. Сѣз ючюн, аллай къаргъышла кѣумукълулада аслам тюбейдиле. Джашына сюйген кызын алдырыргъа унамагъан ананы, кыыз къаргъайды. «Экибизни сюймеклигибизден тау джансын, аны тютюнюн-

де да сени ол огъурсуз ананг къалсын» дейди. Сюйген къызын алдагъан джашны кёк чартлаб башына урлугъун сюеди, аны бла да къалмай, кеси кесин да къаргъагъанды. «Джерни джети къаты джарылыб, мени да¹ ичине джутсун, джети кёк оюлуб, кюл кёмюр этсин» — дейди.

КЮУЛЕ

Кюу деб ёлгенге этилген джырны макъамына да айтадыла, алай джырны кесине да айтадыла. Джарыкъ джырны макъамына ёмюрде да кюу демейдиле, алай а эски джырланы макъамларына кюу дегенлерин биз бек кёб эшитебиз. Аны алай нек айтханлары белгилиди: эски халкъ джырлада джигитлик айтылгъанны биргесине тарыгъуу, таралыу кёб айтылады. Къарачай-Малкъар халкъ поэзияда кюуле бек эртдеден бери келедиле, алай а эртдеги кюуле сакъланмагъандыла. Бек эртде этилиб, бююн да айтылгъан «Гошаях Бийчени кюуюдю».

Кюу асламысына ёлгенни юсюнден этиледи, алай а, ол ёлген адам кимди, сау заманында, джашагъан джеринде къаллай сыйы болгъанды, не болуб ёлгенди, артында кими къалгъанды, джылы къаллай бирди — быланы барыны да уллу магъанасы барды. Не болуб ёлсе да, сабий ёлгенликге, анга кюу этилмейди, не иги адам ёлсе да, ол къартдан тохдаб ёлген эсе, анга кюу этиллик тюлдю. Нек десегиз, сабий алкъын акъылбалыкъ болуб адамлагъа къошулмагъанды, къарт адамны да алай-алайсыз да джашаргъа кёб къалмагъаны кимге да ачыкъ болуб турады. Кюу этилир ючюн, ол не бек джаш, не бек къарт болмазгъа керекди. Орусланы Сафар-Алий, «джигитлиги, акъылы бла халкъгъа белгили адам ёлсе, джырчыланы джыйыб, аны аты ёмюрде джашарлай, халкъ тилеб, джыр этдиргенди»² дейди.

¹ У. Б. Далгат. Фольклор и литература народов Дагестана, Москва, 1962, 43—53-бетле.

² С. Урусбиев. «Сказания о нарских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области». СМОМПК № 1, Тифлис, 1881, 5-бет.

Адам халкъы ючюн уллу джигитлик этиб ёлсе, анга кюу этмей, джигитлигин, ётгюрлюгюн айтыб, махтаб джыр этгендиле. Кюуде уа баш айтылган сен керексиз джерде нек ёлюб кетдинг деб олду. Джигитлик этиб, элин, джерин, халкъын сакълай ёлгенге уа, «керексиз джерге ёлюб бараса» деб ким айтырыкъды? Халкъгъа керек кюнде, къыйынлыкъ джетген заманда, хар къуру да джигитлик этген адамла табыладыла. Сёз ючюн, «Джандар» деген эски халкъ джырда Джандарны ёлгени да айтылады, алай а, биринчи орунда аны ёлгенине джылау тюлдю, аны джигитлигин махтауду. 1938-чи джыл Тырнаузда горнякланы айтылыб турган бригадирлери ёлгенинде, анга да джигер ишлегени айтылыб, джыр этилгенди.

Да не заманда этедиле сора ёлгенге кюу? Хатасыз джеринде джукъ болмай турганлай, аны адам ёлтюрсе, къаядан кетиб, суугъа кетиб ёлсе, кеси-кесин ёлтюрсе, бир-бирде уа ёлген да этмегенлей, кюню къарангы болса. Ёлгенлеге кюу этиуню юсюнден Къутийланы Къайсын былай джазады:

Тауда тёшегинде ёлгенлеге
Джыр этмейдиле, алайды.
Ажымлы ёлген киреди джыргъа,
Джигитлеге тенг болады,
Къама джойганнга, джолда ёлгенге
Къар юзюлгени элтгенге
Этелле джыр, тауда адет алайды.
Джыр джокъ юйюнде ёлгенге.¹

Джыр деб былайда поэт кюуге айтады. Къайсынны айтханы тюздю, алай а кюу юйюнде, тёшегинде ёлгенге этилген тереси да болады. Аны юсюнден арлакъда айтыллыкъды.

Адам ёлтюргенге этилген кюуледе аны осият этмей ёлгени, кишиге бир тукъум бир хатасы болмаганлай, дуниядан кетиб баргъаны айтылады. Анга асыры бек къыйналгъандан, «таула, ташла да, джылайдыла».

Кеси суугъа кетиб, терек тийиб, машина басыб дегенча ёлсе, ол адамны къалай болуб ёлгенини юсюн-

¹ Къайсын Къулиев. Сайлама, 2 томлукъ: 1-чи том. Нальчик, 1958, 375-бет.

ден аллындан башлаб, артына дери хапар барады. Сёз ючюн, Сагъит деб бир джигит джаш, атын джууундурама деб, Тубанлы кёлге кетиб ёлгенинде, анга быллай кюу этилгенди:

Джюрюгюз, джашла, дженгил болугъуз,
Бир аман хапар келгенди.
Атларыгъызгъа сиз джер салыгъыз,
Сагъит кёлге кетиб ёлгенди...
...Тубанлы кёлге, зауаллы Сагъит,
Аджир джюген бла салындынг.
Кёлню тубюнден, ой джарлы Сагъит,
Темир ыргъакъ бла алындынг...

Кеси кесин ёлтюргенлеге этилген кюуле бир кесек башха тюрлюдюле. Сылтаусуз киши кесин ёлтюрмезлиги белгилиди. Къазауатда душманны къолуна тюшюб, тахса бермез ючюн кеслери-кеслерин ёлтюргенле болгъандыла, алай а ол джигитликге саналады, ол махтауду. Аллай джукъ болмагъанлай, юйде, не да иште кёлюне джетмеген зат болуб, аны ючюн кесин ёлтюргенни киши да тюзге санамайды. Кеси кесин ёлтюрген «аллахха ассыды» деб, эртдеден бери да айтыла келгенди. Кеси-кесин ёлтюргеннге къайсы халкъ да иги къарамагъанды. Шекспирни «Гамлет» деген трагедиясында айтылгъаннга кёре, Офелия тюз ауруудан ёлмегени себебли, биз анга, къалгъанлагъача, джаназы къылсакъ, сыйлы адетибизни бузарыкъбыз дейди священник.¹ Кеси-кесин ёлтюргенни бир къауум къраллада къабырлагъа къошмагъандыла, чунгургъа атыб, юсюн ташла бла бастыргъандыла.

Алгъын заманда кеси кесин ёлтюргенле къызланы ичлеринде бола келгендиле. Малы, рысхысы барды деб, ариу Зариятны акъылдан кем, джылы да келген бир кишиге бере тебрегенлеринде, анга бармаз ючюн, ол башын суугъа атыб ёлгенди. Зариятны кюую анга этилгенди. Кеси кесин ёлтюрген Октябрь революциядан сора да болгъанды. 20-чы джыллада Асият комсомолгъа кириб, элде джарыкълыкъ ишлени бардыра тебрегенинде, кулакла анга табылынган аманны айтхандыла. Аланы иннетлерин иги ангыламагъан бир къауум да,

¹ Шекспир. «Гамлет», Москва, 1956. 157-бет.

кулакла бла бирге Асиятны бетсизге, намыссызгъа санаб, аны юсюнден къайда болмагъан хапарны джайгъандыла. Асият башын къаядан атыб, ёлгенди.

Башында айтылгъаныча, ауруб юйюнде ёлгеннге да этгендиле кюу. Джетген джаш, джетген къыз дунягъа джангы чыкъгъан заманда ёлселе, не да бир ишни эте тургъанлай, окъуй тургъанлай ёлселе да, этедиле кюу. Ууакъ юйдегиси къалыб ёлгеннге да кюу. этилирге боллукъду. Джаш адамны кюуюнде «кетиб бараса тоюнг-оюнунг болмайын» деб, ууакъ юйдегиси болгъанны кюуюнде уа, «кимге къоюб бараса, джанынгдан суйген, балаларынгы» деб айтылыучанды.

Окъатобну кюую бютеу элде дегенча белгилиди. Окъатоб колхоз тюзде чага эте тургъанлай, ауруб ёлгенди. Къызлай ёлгени ючюн артыкъ да бек кыйналыргъа керекди деб кюуде алайы эскертиледи:

Мени хапарымы былай къоймагъыз,
Крайгъа газетге джазыгъыз.
Къызлай ёлгенме, тюзден келгенме —
Къабырымы терен къазыгъыз.

30-чу джыллада окъуй тургъанлай, ауруб ёлген студентни кюую да эм белгили кюулени бириди. Кюуде ол окъуб, билим алыб, эркин джуртда ишлерме деб тургъанлай, дунягъа тарала, кетиб баргъанын кёребиз:

Джанымдан суйген мени окъууум,
Энди окъуууму атама.
Джашлай кесилген терекчик кибик,
Мен больницада джатама.

Ой бусагъатда джаз болгъанд, тенгле,
Чегет джасанад, чагъады.
Араларында бир джаш терекчик
Джазгъа кюу болуб барады.

Кесини энчи джашауунда кёб кыйынлыкъ кёрген адам, кеси-кесине кюу этерге боллукъду. Алгъаракъла да джашны кеси-кесине этген кюую былай башланады:

Бир къара къанла джаугъан болурму
Атам джарлыны юйюне.
Ой мен айтайым, сиз тынгылагъыз
Кесиме этген кююме.

Алгъын заманлада суйгенлерине барыргъа мадар
табмагъан кызлада кеслерине кюу этгенле болгъан-
дыла.

Кюуледе осият этиуню юсюнден бир кесек айтыр-
гъа тыйыншылды. Ол осиятла тюрлю-тюрлю боладыла.
Сёз ююн, къобузчу кызны кююнде къобузуму ким-
ге болса да беригиз ансы, анам хаман кёре да къозгъа-
ла турлукъду деген сёзле бардыла, чепкенлерин а тенг
кызларына чачылырын сюеди. Осиятны эм уллу айтыл-
гъаны бир-бирлерин суйген джашла бла кызланы
кюулериндеди. Къабырымы да кесинг къазарса, къа-
бырлагъа да кесинг элтirse, къабыргъа да кесинг са-
лырса, юсюме топракъ да кесинг къуярса, сынташ са-
лыб, мени амалтын ёлгенди деб юсюне джазарса, эр-
киши джылагъан тёре болмаса да, башымы да сылаб,
«мени ариуум» деб бир джыларса деб, кызны суйгени-
не осиятында алай барды. Ол алай айтыб джыласа,
не боллугъун да айтады:

Сени джыламугъунг боллукъду, наным,
Къабырлада джашил чапракъ.
Сен кесинг къуйсанг, дженгил боллукъду
Юсюмде къабыр топракъ.

Суйген кызларына осият этиу джашланы кюуле-
ринде да барды. Кюуде джюрек джарсыулагъа таби-
гъат да къошулады:

Сен джыласанг, таула ийилирле,
Ой, баргъан суула къурурла.
Экибизге къараб ай да, кюн да
Булутдан чыкъмай турула.

Кюулени, сёзлери мыдах болгъанча, эжиулери да
мыдахды. Ийнарлада куплетле биринден бирине кёч-
генча, кюуледе алай кёчмейдиле. Хар кююню дегенча,
кесини энчи аты, энчи макъамы барды. Хар кюуде ол

адам неден, къалай, ёлгени айтылады. Биринде адам ёлтюргени, биринде кеси-кесин ёлтюргени, биринде ауруб ёлгени, ол себебден, кюуледе бир-бирлерине къатышыуу болмайды. Алай а кюулени ал башланганлары бир-бирлерине бек ушайдыла. Аланы ал куплетлеринде «юйюне», «кююне» деген сёзле кёб келедиле. Юч кююню ал куплетлерин алыб къарайыкъ:

Ой, мен айтайым, сиз тынгылагъыз
Джарлы Адраны кююне.
Билмей тургъанлай, ачы ёлюк кирсин
Мени джаууму юйюне.
Бир ачы къыйынлыкъ хапар келгенди
Абук-Алийни юйюне.
Ой, мен айтайым, эжиу этигиз
Мухтар харибни кююне.
Байрым кюн сайын бара туругъуз
Аны джалан джатхан юйюне.
Ой, мен айтайым, сиз тынгылагъыз
Хасан тенгими кююне.

Кююню ёлгени джууукълары, тенглери этиучендиле, алай болмайын джырчыгъа айтыб, кюу этдиргенлери да болады. Ары дери чырт кюу эте билмеген адам, къысха адамы ёлсе, кюу этиб къойгъан тёреси болургъа боллукъду.

ОРАЙДА

Орайда адет джырланы бир тюрлюсю болуб къалгъанды. Орайданы асламысына, келинни келтирирге бара, келинни алыб келе, келинни ауун алгъан кече, уллу юйге кийирген, чыгъаргъан заманда айтадыла. Кююню уллу юйге кийирселе да айтадыла орайданы. Келин алыб келген заманда орайданы ичинде «ой алыб келебиз келинчикни» дегенча сёзле да айтыучандыла. Орайданы той-оюн да, келин, кюу да болмагъанлай, айтханларын эшитирге да боллукъду.

Орайда къайдан чыкъгъан болур? Аны юсюнден талай тюрлю айтыу джюрюйдю. 1885-чи джыл Орусбий-

ланы Исмаил согъуб, И. С. Танеев орайданы ноталарын джазгъанды. Орайданы юсюнден Танеев былай айтады: «Кёб заманны мындан алда Къабартыда Увар деб кесини иги ишлери бла халкъда уллу намысы, сыйы болгъан бир адам джашагъанды. Ол къарт болуб ауругъанында, ол ёлгенден сора атын унутмаз ючюн не этерикбиз деб, халкъ кенгешиб, кесине сорургъа таукел болгъандыла. Увар алагъа бююреу да этиб, аны атын унутмаз ючюн, келин келген къууанчда джыр джырлай туругъуз дегенди. Энди андан бери къабартылылада, таулулада (къарачайлыла бла малкъарлылада—М. Х.) тегейлиледе келин келген кюн орайда айтадыла».¹

Орайданы юсюнден Х. У. Эльбердев да анга ушаш джазады. Алай а Эльбердев ол акъыллы къартны аты Уэри Даде болгъанды дейди.² Бир къауумла да Орайда деген сёз Тьмутараканны бийи Мстислав бла тутушхан Редеди ёлгенинде, аны сыйы ючюн джырлаб «Редеди» деб атын айта, орайда болуб кетгенди дейдиле. Редеди тиширыу болгъанды да дейдиле. Тьмутараканны бийи Мстислав бла тутушхан джигит, огъурлу къабарты тиширыу Редедини сыйы ючюн келин алыб келе, джырлаб, «Ва Ридада» деб эжиу этгендиле деб Н. А. Караулов алай джазады.³ Байрамукъланы Халимат «Орайда» деген поэмасында таурухмуду, огъесе къачан эседамы эштгенме деб орайданы къайдан чыкъгъаныны юсюнден айтады. «Аллахны келечиси» аскери бла Къарачайгъа келиб, кесине базыб муну бла ким тутушрукъду деб гёджебин чыгъаргъанды. Ол элде уа Орайда деб бир таулу къыз болгъанды. Ханны гёджеби бла тутушургъа Орайданы суйгени Хасан чыкъгъанды. Алай а гёджеб Хасанны джыкъгъанды. Ол кёзюуде, киши да кёрмегенлей, Орайда алайдан кетиб, кесин билдирмей, эркишича кийиниб келиб, гёджеб бла тутушханды. Эрлай гёджебни да джыгъыб, кишиге кесин та-

¹ С. С. Попов. «Неизданные сочинения С. И. Танеева» С. И., Танеев, Личность, творчество, документы его жизни. Москва, 1935, 150-бет.

² Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблемам периодизации, сбора и публикации адыгейского, балкарского, кабардинского, черкесского, карачаевского фольклора. Нальчик, 1964, 33-бет.

³ Н. А. Караулов. «Болкары на Кавказе», СМОМПК, вып. XXXVIII, 1908, 146—177-бетле.

нытмаз ючюн а, атха да миниб, къачыб тсбрегенди. Элни адамлары аны таныб, ызындан сюрюб, бери къайт, Орайда,* деб кычыргъандыла:

Къайыт, Орайда,
Къайыт, Орайда,
Орайда-райда.
Орайданы бюгюн да
Къууанчда джырлайдыла.¹

Орайданы чыкъгъаны бу айтылгъанладан башха тюрлю болургъа да боллукъду А. Марковну «Заметка о припеве: «Уреде-ди да-редедя» деген статьясына адам эс иерчады. XIX-чу ёмюрню биринчи джартысында орус джырланы джыя келиб, келин келген заманда джырланган «Ой-реди-ди», — деб припеви бла бир джырны джазылгъанын айтады. Аллай припеви бла джыр Петербургну купецлерини тойларында джангыз бир болгъанды, Сибирде уа ол джыр тюрлю-тюрлю вариантлары бла джазылгъанды. Бу джыр Сибирден анда да Алтайны племеналарындан алынган болур, аланы алгъыш джырларыны хар тизгининден сора «орайды» деген припеви айтылады, вариантлада уа «урей» деб Марков алай джазады.² Эшта, орайда тюрк халкъладан чыкъгъан болур.

ЭЖИУНЮ ЮСЮНДЕН

«Къууанчны къамчиси — алгъыш, джырны къамчиси — эжиу», «джыр эжиую бла джырланады», «джырына кёре эжиую» дегенча нарт сёзле да бардыла. Къарачай-Малкъар халкъ джырлада эжиусюз джырланган джокъду. Эжиуню эркишиле, тиширыула бирге, башха этгенлери да болады, алай болса да, тиширыула асламысына суймеклик джырлагъа, ийнарлагъа эжиу этдиле. Историко-джигитлик джырланы хар бирини дегенча энчи эжиую барды. Суймеклик джырлагъа ийнарлагъа бирча эжиу этилгени кёб болады. Эжиуню би-

¹ Орайда, Черкесск, 1963, 25-бет.

² А. Марков. «Заметки о припеве», «Уре-де-ди-да-редедя» Этнографическое обозрение. № 1—2. Москва, 1899, 346-бет.

Хубийланы Харшым — эжиуге бек уста адам.

ринчи кере ноталагъа 1885-чи дж. И. С. Танеев салгъанды. Орусбийланы Исмаил джая къобуз бла макъамын согъуб, къалгъанла ауузлары бла эжиу этгенлерин да эшитгенди С. И. Танеев: «Эжиу хар джыргъа амалсыз керекли затды, Орусбий улу джая къобуз бла къалай этдире эсе, ауузлары бла эжиу этгенле да, тамам аныча, тюрлендирмей эте эдиле. Аны кесини асламысына энчи магъанасы джокъду. Джыр бла бир-бирлерине келишиулерин бизге къыйын кёрюнсе да, таулулагъа ол тынч кёрюнеди, ангылашынады¹ деб алай джазады.

Асламысына джырчы джырлагъан заманда эжиучюле тохтаусуз эжиу этгенлей турадыла, бир къауум джырлагъа уа хар тизгинден сора ора, о-ри-рау-ри-рау-ри-ра-ра», «ой, ой», «о-рай-да о ри-рау» дегенча эжиу этиледди. Джыргъа къобуз бла эжиу этдиргенлери да болады. Бир къауум джырлагъа эжиу этген заманда, куплетни арт тизгинини сёзлери къайтарылгъаны да болады.

¹ И. Иванюков и М. Ковалевский. «У подошвы Эльбурса», журнал «Вестник Европы», № 1, Петербург, 1886, 97-бет.

Джырла бла ийнарла кёблюклери чакълы бир джашауну да толу суратлайдыла. Алада тенгleshдириуле бек кёб тубейдиле. Бир къауум джырла уа къуру тенгleshдириуледен къуралыб къалгъандыла дерчадыла.

Къыз джашны не бек суйсе да, джюрегинде болгъанны бютеу, алай джашча, айтыб къоялмайды. Джырлада, ийнарлада уа тартынган зат этмей, бютеу кёлюнде болгъанны артха салмайды. Сёлешген заманда кёзюне къараб, айтыргъа тартыныб, джырда уа джашырмай, айтылгъанны Север Кавказы башха халкъларында да кёребиз. Сёз ючюн, бир дагъыстан джырда къыз «ахсына джатама, ахсына къобама, энтда не заманга дери ахсынныкъма? Анам мени дуня рысхыны сакълагъанча сакъларыкъма дейди. Кюмюшюнгю сакъла, анам, мени уа эрге бер, мен уллу болгъанма. Сени къол аязыбызда тутарыкъбыз деб, къарнашларым алай айтадыла.. атларыгъызы багъалатыгъыз, къарнашларым, мени уа суйгениме беригиз»¹ деб таралады. Кюн, Ай, джулдузла хар бир джырда, ийнарда дегенча тубейдиле. Къызы ариулугъу къуру аны суйгенин, къалгъан адамланы сейрсиндириб къоймайды, аны ариулугъуна къарай, кюн да эки сагъатны кеч батады. Къыз суйгенине таралыб джыласа уа, кюн булутлагъа кириб, къарангы болады. Джаш къызы юйюню къаты бла озса, кюн къуру ол заманда тиеди. Кёбден бери суйгенин кёрмей тургъан къыз, аны кюнню чыкъгъаны бла, кесин а кюнню батханы бла тенгleshдиреди. Къыз суйгенин кюн бла, кесин ай бла, не да кесин кюн бла, ай бла тенгleshдиргени да болады. «Сен юсюме тийген кюнюмсе, сен кюн таякъса» дегенча сёзле джырлада да кёбдюле. Кюн бла суйген къызыны ортасын джаш айыралмайды:

Сенден ариуну элде кёрмейме,

Мен шахарлагъа джайылмай.

Кюннге да къарадым, сеннге да къарадым,

Бир уллу башхалыкъ айырмай.

¹ П. У. «Кое-что о словесных произведениях горцев». Сборник сведений о Кавказских горцах. вып. 1. Тифлис. 1868, 35-бет.

Бир кѡауум джырлада уа кюн кѡзыны ариулугуна сукъланады:

Кюн тиеди бизни тау башлагъа,
Сени тюрсюнюнге эришиб,
Мен тангнга дери чыгъыб кетеме,
Тюрсюнюнг бла сѣлешиб.

Алай болса да, халкъ поэзияда кюнден эсе ай кѣб айтылады. Ариу кѡызлагъа айджаякъ да деучендиле, Айджаякъ деб энчи адам ат да барды. Адамлагъа кюнгю бек керекди, аймы бек керекди деб Насра Ходжагъа соргъанларында, ай игитда бек керек болады, кюн кюндюз джарыкъ заманда тиеди, ай а кече кѡарангыда чыгъыб джарытады дегенди. Аллайын, халкъ поэзияда кюнден эсе айгъа уллу багъа бериледи. Кюнге кѡараб, алай кѣб джыр эте болмазла. Биринчиси, кѣзю кѡамаб, адам кюнге алай иги кѡараялмайды. Экинчиси, кюндюз адамла иш кѡайгъылы боладыла. Кече уа хар ким юйге джыйылгъандан сора, шош хауада таула аргындан толгъан ай чыкъса, ол бек ариу кѣрюнеди. Кѡызланы, джашланы джырлагъанлары асламысына кече болгъанды. Ашаб-ичиб бошагъандан сора, кѡайсы кѡзыны болса да бирини юйюне джыйылыб, джюн тарай, кийиз эте, чепкен согъа, кечени ауурлугу кетгинчи тургъандыла. Ол заманда суйген джашларыны юслеринден сѣлешгендиле, джырлагъандыла. Аланы не айтханларын эштир ючюн, джашла келиб оджакъдан тынгылагъанлары да болгъанды. Бусагъатда да, кычырыб сѣлешген болса, акъырын сѣлеш, оджакъдан биреу тынгылаб тура эсе уа дегенлерин эшитирге боллукъду. Айгъа кѡараб джашла, артыкъсыз да кѡызла джазыулары кѡалай боллугуун да «биле», келгендиле. «Айны акъ толгъан кечесинде кѡыз джюзюк бла айгъа кѡараб, узакъда суйгенини халын «билгенди». Ол ѳлген эсе, айда кѡабырча тѣбечик «кѣрюннгенди», сау болса уа, кесини тюрсюню «кѣрюннгенди». Хар кече сайын айда кѡыз суйгенин кѣрюб, тансыкълаб кѡарайды:

Мен юйге кириб олтуралмайма,
Ай джарыкъ тийген заманда.
Сени тюрсюнюнг айгъа тюшгенд да,
Кѡараб турама хаман да.

Айгъа къараб, тилек тилесем, суюгеним бла бир этер деб джаш ышанады. Суюгенле бир-бирлерин кәрмей къалгъан кюн, ай да мыдахча кәрюнеди. Суюгенлени джырларында, ийнарларында, джулдузла да кѣб айтыладыла, артыкъсыз да Чолпан джулдуз. Мени джулдузчугъум деб а джашла суюген къызларына кѣб айтадыла, джаш джулдузладан мынчакъла этиб, суюген къызына берирге кесине базады.

—Кюн, ай, джулдузла айтылгъан заманда, булутла, тубан, кѣк чартлагъан, жанкъылыч да унутуллуб къалмайдыла. Къызы ауур сагъышлары тубан басыб, къалайгъа барыргъа билмей къалгъан адам бла тенгешдириледи. Ол суюгенини атын айтыб джыласа, кѣк кюкюреб, джер тебрениди.

Къыз бла джашны суюмекликлери учсуз, къыйырсызды. Аны чеги къалайда болгъанын ала билмейдиле. Къызы ийнарындан:

Ий аллах ючюн бир зат сорайым,
Суюмеклик деген къалайды?
Бензин бѣчкеге от салгъанча,
Мени джюрегим алайды.

Башха къызы джюрегини къызгъаны уа Уралны руда-сын эритирчады. Аллаи уллу тенгешдириулени кѣб ийнарда кѣребиз:

Мен сени суююб турлукъма,
Ташлада будай битгинчи,
Бизни планетаны тенгизлеринден
Суулары къуруб кетгинчи.

Къызы джюреги, кѣлю уллу болуб тургъан эсе да, андач ариу болмагъан эсе да, суюмеклик ауруу киргенден сора, уллу кѣллюлюгюн да, чырайын да тас этеди:

Тауладан мийик мени джюрегим
Тауукъ ганкыдан аз болду,
Къынадан къызыл бетими нюрю
Сары сапрандан саз болду.

Бир башха къызы ийнарында айтылгъаннга кѣре, аны акъгъан джыламугъу ташны эритеди. Суюгенин таб-

май к'валгъандан эсе, къыз дуняны башын суу алса сюеди. Алгын заманлада муслиманла ишлерин «бисмилля» деб башлагъандыла, энди къыз «бисмилля» дер орнуна, суйгенини атын айтады:

Сени юскингден болмагъан хапар
Джаш джюрегиме джарамайд.
Атынгы айтыб алай башламасам,
Ишлеген ишимден къорамайд.

Мен сеннге джыласам, биргеме
джылайла
Таш агъач да к'валмай, топракъ.
Мени джазыкъсыныб, быйыл терекледен
Замансыз агъады чапракъ.

Ийнарлада, джырлада джашны, къызны тюрсюнлери, сюеклери, санлары да айтыладыла. Джашны ариу сюекли, кенг джауорунлу, уллу, кенг мангылайлы, къара къашлы болгъаны айтылады. Къызны да ингичге бели, субай сюеги, ала кёзлери, къара къашлары, ийнакъ сёзлери. Къызны сюеги асламысына субай нарат бла тенг-лешдириледи. Къыз гокка ханс бла кёб тенг-лешдириледи. Болуму болмагъан джашны къыз къагъытдан этилген гокка хансха ушатады. Адамлыгъы да болгъан, ариу къызны джаш тауда гокка хансла бла тенг-лешдиреди:

Сенден ариуун кёрмедим, Кулина,
Бу биз джашагъан джуртлада.
Сеннге ушатыб, басмай джюрюйме
Гокка хансланы сыртлада.

Бир-бирде уа гокка ханс, аны суйген къызына ушагъаны ючюн, ариу кёрюнеди. Гокка хансдан къызны ариу этиуию биз бурунгу уллу поэтледе да кёребиз. Сёз ючюн, белгили азербайджан поэт Низами суйген къызына «гокка ханс сени ариулугъунгу кёрюб, кесине уялгъандан, бетине къызыл урду» дейди.¹

Тюрлю-тюрлю къанатлыла бла къызла кёб тенг-лешдириледи: кёгюрчюн, къарылгъач, алтын тауукъ, джумарыкъ бла.

¹ Низами. Лирика. Москва, 1960, 91-бет.

Акъ марал, ала чабакъ, алтын чабакъ да кызыны ариулулугъун кѣб суратлайдыла. Кызы алма, наныкъ, джилек, шабдал бла да тенгleshдириледи. Кѣзлерине джетген сагъатда уа эм алгъа дугъум сагъынылады:

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим.
Кѣзлеринги ариулулугъун
Кесим бир кѣрейим.

Кѣзлерими ариулулугъун
Энтда билмеймисе?
Чегетледе къара дугъум
Кѣрмегенмисе?

Эшиклени ары бир ач
Ары бир кирейим.
Къашларынгы ариулулугъун
Кесим бир кѣрейим.

Къашларымы ариулулугъун
Энтда билмеймисе?
Акъ къаяда къара къундуз
Кѣрмегенмисе?

Бу арт кѣзюулеге дери кызыны конфет бла да тенгleshдиргендиле, артыкъсыз да шоколад конфет бла:

Сен меннге келсенг, мени ариуум,
Къол аязымда тутарем.
Шоколад конфет сен болуб къалсанг,
Чайнамагъанлай, джутарем.

Кызыланы хурма, инджи бла да тенгleshдиредиле. Бусагъатда ала бла тенгleshдириу аздан аз болуб баралды. Хурмаланы алгъын заманда кябагъа баргъанла келтиргендиле. Ол себебден, аланы джандет кѣгетлеге санагъандыла. Джашха, кызыгъа Хурма деб да атагъандыла. Къабырлагъа дууагъа баргъан заманда, хызенчик бла хурма элтгенлери да болгъанды. Ол хурмаланы алыб баргъан джаш, кесин бир аягъы бла джандетге кириб тургъаннга санагъанды. Халкъгъа зараны джукъгъан адам, джылан бла да тенгleshдирилгенди. Ол себебден, биз джырлада «уу джылан», «чубар джылан», «ба-

гъырбаш джылан» дегенча сёзлеге тюбейбиз. Сарыубек
бла тенглешдириу да барды.

Къарачай-малкъар поэзияда мен ол зат, бу зат болуб
къалсам, деб айтылгъаны болады. Сёз ючюн, джаш кюзю
болуб къалыргъа бек сюеди: суйген кызы эртден
сайыш кюзюге къараб, кесини ариулугъуна кууана тур-
лукъ эди. Не да алтын таракъ болуб къалса, суйген
кызы къутас чачларын тарай турлукъ эди. Джаш кызы-
ны къулакъ сыргъасы, белибауу, авторучкасы, чагасы
болуб къалсам деб термиледи. Қызы да джашны комсо-
мол знагы, сенеге, окъугъан китабы болургъа сюеди:

Кёк биченлик сен болуб къалсанг,
Мен кёзюм кыйыб чалмазем;
Дух шыша болуб тюкеннге келсенг,
Аз дженгил сатыб алмазем.

Джаш къара суучукъ болуб къалыргъа да огъай де-
мейди. Ол заманда кызы суусаб болса, келиб иче тур-
лукъ эди. Башха зат болуб къалсам деген джырлада,
ийнарлада эртдеден бери айтылады. Аллайланы биз
1909-чу джыл Вильгельм Прёле джазгъан ийнарлада да
кёребиз:

Бешлик алтын болгъаем,
Хурджунунга салыргъа.
Коньяк рюмка болгъаем,
Столдан алыб тартаргъа.

Алтын мундштук болгъаем,
Ауузунга салыб тартаргъа.
Къуш джастыкъ болгъа, эдим,
Бойнунга салыб джатаргъа.

Алгъын заманлада эри юй бийчесини атын, юй бийче-
си да эрипи атын айтмагъандыла. Джыллары келген
адамлада, бусагъатда да кёбле айтмайдыла. Эрге бар-
гъынчы, къатын алгъынчы джаш, кызы бир-бири атла-
рын джашырмайдыла. Алай а, джыр, ийнар этген заман-
да, суйгени ким болгъанын башхала билмез ючюн, джаш
кызыгъа, кызы да джашха кеслери ат атагъанларын кё-
ребиз. Атларын тюрлендирмей къойгъанлары да кёб бо-
лады. Джырлада джаш кызыгъа наным, ариуум, наны-

гъым дегенин, къыз да, наным, дегенин кёребиз. Бир къауум джырлада уа атыны айтсам, билген этелле, энди атынга не айтайым деб соргъанлары да болады:

Туурангдан къараб чыдаялмайма,
Мен олтурайым къатынга.
Толгъан айдан, джарыкъ джулдуздан
Къайсын атайым атынга?

Сюйгенине ат атау адет эртдеден келеди. Сёз ючюн. ХХ-чы ёмюрню ал джылларында этилген «Кемисхан» деген джырда «асыры сюйгенден Кемисхан атадым атынга» деб джырланады. «Акъбийче бла Ромазан» деген джырда да, Акъбийче къызны артдан аталгъан атыды ансы, къызны аты Мариям болгъанды.

Джырлада тюш кёб сагъынылады. Кюндюз бир-бирлерин кёрюрге мадар табмагъанлагъа тюш бек багъалы кёрюнеди:

Сау онбеш джылны сени сюйгеними
Тенг къызларымдан джашырдым,
Тюшюмде сени бир кёрюр ючюн,
Ёмюрюмю джукълаб ашырдым.

Иги тюш иги затны шарты болады, аман тюш да аман затны. Сюйгени башхалагъа эс бёле тебреген къызны тюшюнде джаны саулай бастырадыла. «Къанамат» деген эски джырда айтылгъаннга кёре, ёлюрюнден талай кюнню алгъа Къанамат мыйыкълары тюбю бла джюлюнюб, алларында къара сабан сюрюлюб тюшюнде алай кёргенди. Халкъ поэзияда ышанла айтыла келгендиле. Бусагъатда халкъ ол ышанлагъа алай ийнанмаса да, ала поэзияда аз болсала да, тюбейдиле.

Эски заманлада джырлада къызны, джашны киимлери, ала джюрютген затла кёб айтылгъандыла. Сёз ючюн, къызны джаулугъу, чепкени къол джаулугъу, кямары, сыргъасы, джюзюгю, тарагъы, суу агъачы, челеги, чуругъу, чепкен агъачы. Джашны джамчысы, чепкени, къабдалы, къамчиси, кёлеги, ышымлары, кюмюш белибауу, къамасы, героху, бухар бёркю, хазырлары. Алгъын къызны тазы, къумгъаны, челеги айтылгъан эсе, энди китабы, авторучкасы, блокноту дегенча айтылады. 30-чу

джыллагъа дери этилген поэзияда «сени бурма чачынг» деген сёз айтылмагъаны орнундады. Къарачайлыла, малкъарлыла алгъын заманда чачларын джюлютюб тургъандыла. Чач ийгенни муслиманнга санамагъандыла. 1880-чы джыллада Орусбийланы Сафар Москвадан чачын джетдириб келгенинде, джунчуб, сылтаугъа не айтыргъа билмегенди да, Москвада бир сууукъ эди да, баш да джюлюталмагъанма дегенди. Анга къысха джууукъ джетген эгечлери да чам этиб: «ол оруслу тауча къалай уста селешеди» дегендиле. Тиширыула да, башларын эки джаулукъ бла къысыб, чачларын башха эркишиге кёрюзмегендиле. Ол себебден, алгъыннгы джырлада айтылгъан «къутас чачды», эндиги джырлада уа «къутас чачдан «бурма чач». кёбдю. Эркишилени чач ийиб, тиширыуланы да джаулукъсуз суратха тюшгенлери 1880-чы джыл болгъанды¹. Ала Абайланы Солтанбекни, Къайтукъну, Мусосну, Шакъманланы Фузаны, Ханифа Ханумну суратларыдыла. Ала бары да Петербургда, Тифлисте окъугъан адамла болгъандыла.

Джырлада, ийнарлада эскилик бла джангылыкъны бирге келгенлерин да кёребиз. Алгъаракълада этилген джырлада байрым кюннге артыкъ багъа бериледи. Муслиман адег бла солуу кюн байрым кюн болгъанды. Эрге чыгъаргъа къыз байрым кюннге кёб болджал этеди. Байрым кюн суйгенин кёрюрге умутлуду. Бусагъатда этилген джырлада меджисуулукъну заманында айтылгъан зат бла бююнню техниканы, илмуну ёсгенини, кюннен джетимле бир куплетде айтыладыла:

Суймеклигими айта, барлыкъма
Айны сакълагъан эгерге.
Мен ракетагъа миниб учарем,
Сени къошсала нёгерге.

Алай болса да, былайда джырны этген адам, айны сакълагъан эгерге бююн кеси ийнанмагъанлай, эртден айтыла келгени ючюн къошханы белгилиди.

Хар суймеклик джырда, ийнарда дегенча, таймаздан тубеючю сёзле бардыла. Ала тизгинлени алында, ортасында асламысына уа, аягъында келедиле. Ала «наным»

¹ С. М. Сафарян. Султан-Бек Абаев. Нальчик, 1964, 105-бет.

«кызыла», «джашла», «мени ариуум», «ой анам», «ой аллах», «джаным», «дыдай», дегенча сёзледиле. Бусагъагда джашла, кызыла кеслери сёлешиб оноу этгенлери себебли, «келечи» деген сёз джырда, ийнарда аздан аз сагъыныла барадыла. Къалын, берне деген сёзле да джырлада орунсуз бола барадыла, «хыйны», дуа деген сёзле айтылмагъанны орнундадыла.

Ийнарла «айт дей эсегиз» деген сёз кёб башланыучандыла. Хар куплети ол сёзле бла башланыб баргъан ийнарла да бардыла.

Айт дей эсегиз, мен да айтайым
Ийнарларымы бирисин.
Эки суйгеннге ой заран болгъан
Къара топракъда чирисин.
Айт дей эсегиз, дагъы да айтайым
Ийнарларымы экисин.
Ашыкъмайын тур сен, ой бала,
Ашыкъгъан къатын келтирсин.
Сиз эринмегиз мен да айтайым
Ийнарларымы ючюсюн.
Башыма мурат этиб, сюеме
Юч тамаданы кичисин.
Эжиу этигиз, мен да айтайым,
Ийнарларымы тёртюсюн.
Манга чарлагъан анасыды дейле,
Айтханларымы эшитсин.
Сиз тынгылагъыз мен да айтайым
Ийнарларымы бешисин.
Сени сюеме, санга барлыкъма,
Айтама санга кертисин.

Суймеклик джырланы, ийнарланы юслеринден сёлешген заманда, куплетни арт эки тизгини бла ал эки тизгинлеринде байлам джокъду, ал эки тизгининде ийнарны баш магъанасындан джукъ айтылмайды дегенле бардыла. Ол джангылыч айтыуду, къарачай-малкъар халкъ поэзияда асламысына куплетни ал эки тизгининде табигъатны юсюнден айтылады, арт эки тизгинде уа ийнарны баш магъанасы айтылады. Алай а, ал эки тизгин бла арт эки тизгинни араларында байлам уллуду. Сёз ючюн, бир куплетни алыб къарайыкъ:

Арбазымда акъ тауукъ,
Айлана келиб, къуш алсын.
Мени джауум, наным кибик,
Гокка джашлагъа ышансын.

Бу куплетни арт эки тизгини бла ал эки тизгининде байлам джожьду дерге боллукъду. Иги сагъан тауугъу-му къуш бир алгъа эди деб киши да айтмайды. Алай болса да, иги сагъыш этиб, къарагъаннга, былайда байлам барды. Къуру ал эки тизгинни окъуб, арт эки тизгинни окъумай къойсанг, магъана чыкъмайды. Бирге окъусанг а, гокка джашлагъа ышанган тауукъну къуш алгъанчады дегенча аллай тенгleshдириуню ауангысы барды. А. Н. Веселовский ол затны юсюнден алай джазады: психика параллельни схемасы бизге белгиледи: эки къауум айтыу тенгleshдирилиб салынадыла, бири бирине болушлукъ бередила, бир-бирлерин ачыкълайдыла, биринчи, хар къуру да адамны юсюнден айтылгъан магъананы джанында болады¹. Ал эки тизгинде иги зат айтылса, ишни этилгени айтылса, баш магъана айтылгъан эки тизгинде да иш анга кёре болады:

Къолумдагъы къол къыбдым,
Дарий болмаса бичмейди.
Гара суула болмаса, наным
Тютюн, аракъы ичмейди.

Былайда ал эки тизгинде къыбдым дарий болмаса бичмейди дейди. Къызыны сюйгени да гара суудан башха затны ичмейди. Не да бир башха джырдан мисал келтирейик:

Машина бла кийим тигелле,
Битгенден сора киер деб.
Сюймегениме мени берелле,
Баргъандан сора сюер деб.

Ал эки тизгинде кийимлени тигилиб бошалмагъаны айтылады, ала битгенден сора киер деб тигиледила. Арт эки тизгинде айтылгъаны уа къызыны эрге бериб бошамагъанлары, алай а баргъандан сора сюер деб берликлери айтылады. Энди къызыны айтханына да къарайыкъ:

¹ А. Н. Веселовский. «Историческая поэтика». Ленинград, 1940, 144-бет.

Тигиле тургъан кийимлени
Битгенден сора, кийем мен.
Джюз джыл биргесине джашасам да,
Баргъандан сора соймем мен.

Кийимлени киерик тюлме деб, ал эки тизгинде алай айта эсе, баргъандан сора сюерик тюлме деб арт эки тизгинде да алай айтады. Аллаи параллелле кѣб халкъланы ийнарларында тюбейдиле. Сѣз ючюн, индонезияны лирикасындан мисал келтирейик: кѣкде джулдузла кѣбдюле, берингин терек а бирди, дунияда адамла кѣбдюле мени джюрегим а бирге таралады¹.

Къарачай-Малкъар поэзияда бир-бирде ал эки тизгин бла арт эки тизгинде чыртда байлам болмагъанла да тюбейдиле. Эшда, къачан эсе да ол да бир тюрлю бир ангылашыныб, бюгюн ол ангылашыныу джутулуб къалгъан болур. Параллелизмни юсюнден айта келиб, Веселовский былайда бир къауум факт эски параллелизмни бузгъан эте болур, халкъ поэзияны сюзген заманда, къаллайла эсе да бир бирлерине келишмеген затла бла тюбеширге боллукъсуз дейди.¹

Юлгю:

Бир ариу сокъмакъ салыб, баралла
Тайга чегетде чанала.
Къызла дегенле неге джарайла,
Унуталмазлыкъ — анала.

Ийнарны джартысындан дегенча, табигъатдан тенг-лешдириуле айтылыб баргъаны да болады. Куплетни биринчи тизгини къайтарылгъаны ал эки тизгини къайтарылгъаны, юч тизгини къайтарылгъаны, бир сѣзден сора бютеу куплетни къайтарылгъаны да болады:

Юсюмдеги мени чепкеним,
Аны алалары кѣб эсе.
Кел экибиз да бир айтышайыкъ,
Кимни тарыгъыуу кѣб эсе.

¹ «Литературная газета», 13/XI—61.

² А. Н. Веселовский. Историческая поэтика. Ленинград, 1940, 405-бет.

Юсюмдеги мени чепкеним,
 Аны алалары кѣб эсе,
 Кел экибиз да бир айтышайыкъ,
 Кимни суймеклиги кѣб эсе.

Бизни халкъ поэзиябыз тыйыншлысыча сюзюле кел-
 мегени себебли, куплетледе бир-бирлерине быллай
 ушашла тюбегенлерине ат да аталмагъанды. Ушашла-
 гъа эски джырлада да тюбейбиз.

Тюрлю-тюрлю джырлада, ийнарлада къуру да ай-
 тылыучу рифмала бардыла. Сѣз ючюн, аякъ-таякъ-
 джаякъ, таулагъа-саулагъа, джанымы-къанымы-наны-
 мы, тауугъу-зауугъу, башлары-ташлары-джашлары-
 къашлары д. а. к.

Къарачай-Малкъар халкъ поэзияда силлабический
 джорукъда джырла этиледиле. Эски халкъ джырлада
 тизгинде асламысына онбир бѣлюм болгъанды. 12-13-15
 бѣлюм тюбеген джырла да бардыла. Алай болса да,
 алада бѣлюм джорукъ толу сакъланмагъанды. Бѣлюмле
 аслам болгъан тизгинни джырчы дженгилирек айтыргъа
 излегенди, бѣлюмле джетишмеген тизгинлеге джетген
 заманда уа «ой рирай-ри-рай», «ей деди-да», «джаным»
 дегенча сѣзлени къошханды. Алгъын заманда суймек-
 лик лирикада бѣлюмлени санлары историко-джигитлик
 джырладан аз болгъанды. Эндиги халкъ лирикада сан-
 лаб бир дегенча болмаса, бирча рифмалы тизгинледе
 бѣлюмлени санлары тенг болады. Асламысына биринчи
 бла ючюнчю тизгинледе не тогъузушар, не онушар бѣ-
 люм болады, экинчи бла тѣртюнчюде да не сегизишер,
 не джетишер. Алай ол къуру да алай болуб бармайды.
 Тизгинледе ненчашар бѣлюм болгъанына быллай схема
 салыргъа боллукъду.

Тизгин	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.	бѣл.
1-чи	10	10	10	9	7	10	9	7	6	5
2-чи	9	8	8	9	8	10	9	7	6	6
3-чю	10	10	10	11	9	10	9	7	6	5
4-чю	9	8	9	9	8	10	9	7	6	5

Куплетни тѣрт тизгининде да бѣлюмлени санлары
 тенг болгъанына эки джырдан эки мисал келтирейик:

Бай-ны кы-зы Бай-ды-мат,	7
Сен бай джаш-ха бар-ыр-са.	7
Бай-лы-гъы-нга къуу-а-на,	7
Ой-най, кю-ле къа-лыр-са.	7
Он-ал-тым тол-май,	5
Ке-ле-чи ий-динг,	5
Са-гъыш эт-мей-ин,	5
Кел мен-нге де-динг.	5

Бир къауум джырлада тизгинде 12, 13, 14, 15 бѣлюм тюбегени да болады, алай а аллайла бек аздыла. Къарачай-Малкъар поэзияда строфа не тѣрт тизгинден, не да эки тизгинден къуралады, бир-бирде уа юч тизгинден къуралгъаны да болады. Джырлагъан заманда тѣртюнчю тизгин эки кере къайтарылмайды. Эжиу этилсе, алай къайтарыгъа болмайды. Къарачай-Малкъар джырланы орус тилге эм кѣб кѣчюрген Н. Гребнев¹ Ол дагъыда башха халкъланы джырларын да кѣчюргенди. Биз анга, джюрегибизни разылыгъын билдире, кемликлерин да айтыргъа керекбиз. Н. Гребнев куплетде тѣртюнчю тизгинни эки кере къайтарады. Ол бизни джырлагъа келишмейди:

Ой, в солдаты многих, говорят,
 Брали из Большого Карачая,
 В Карачае матери солдат
 В даль глядели, слезы утирая,
 В даль глядели, слезы утирая¹.

Тау джырлада кыыз субай нарат бла тенгleshдириледи, Н. Гребнев а, орус джырладача, бусакъ бла тенгleshдиреди. Аны халат этгенин билмеген адам, орус, къарачай-малкъар джырлада да кыыз бусакъ бла тенгleshдириледи деб къояргъа боллукъду.

Къарачай-Малкъар халкъ поэзияда сѣзлени толу формалары бла айтылмагъанлары да болады. Сѣз ючюн, кѣреди, барады, уллуду, джюрюйдю дегенни орнуна кѣред (и), барад(ы) уллуд(у), джюрюйд(ю) деб да айтылыучанды. Тизгинледе бѣлюмлени санларына кѣре, бир джырда бир сѣз толу формада, кыыс-

¹ Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959, 62-бет.

хартылгъан формада да келирге боллукъду. Сёзле халкъ поэзияда къысхартылгъан, толу формада келгенлери да тюзге саналады.¹

Джырлада куплетлени санлары 5—6-дан оннга, джыйырмагъа джетгени да болады. Бир къауумлада уа 40 куплет да болады.

Эндиги къарачай-малкъар халкъ поэзияда рифма бу схема бла болады:

Къачаннга дери турлукъма, Кулина,	А.
Мен сен ариугъа термилиб.	Б.
Сен джолну барсанг, сууну барлыкъма,	А.
Суу шоркъалагъа кёмюлюб.	Б.

Эки тизгинден къуралгъан строфала да бардыла:
Ой Черемухин Къарачай ёзеннге келликди, А.
Къарачай эталмазча, бир къыйын задач берликди А.

Куплетни тёрт тизгининде да бирча рифма болуб баргъаны тубейди:

Джигер джашла ишге баралла,	А.
Эринчекле орамлада къалалла,	А.
Ауруйбуз деб, ала джюз сылтау табалла,	А.
Къошакълыла джюрегими джаралла	А.

Ал эки тизгин бир-бирлери бла, арт эки тизгин да бир-бирлери бла рифма къурагъанлары да болады:

Мен барсам, аллай джашха барлыкъма,	А.
Бармасам, былай къаллыкъма.	А.
Кеси адамлыкъгъа тырмашхан,	Б.
Юсюне кийим джарашхан	Б.

Куплетни биринчи, экинчи, тёртюнчю тизгинлеринде бирча рифма келгени да болады:

Джашла къарайла ариугъа,	А.
Къызла къарайла къарыугъа.	А.
Къачда чалкъы кёйгъандан сора	Б.
Къарагъыз къатын алыугъа	А.

¹ Къарачай-Малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь китаб издательство. 1967.

Бек аз болса да, куплетде биринчи бла ючюнчю,
экинчи бла төртюнчю тизгинледе бирча рифма тубейди.

Ийнарла, джырла мен да айтайым,	А.
Къызла, эжиуюгюз къалайды?	Б.
Ийнармы айтайым, джырмы джырлайым,	А.
Къайсы джюрегигизге джарайды?	Б.

Тизгинледе башха рифма болмагъанлай, адам атны
къайтарыб айтылгъаны да болады:

Мен джолгъа къараб, таныйма, Зухра,
Сени аягъынгы ызларын.
Сеннге ушаргъа сюелле, Зухра,
Ой элигизни къызлары.

Къарачайлыла, малкъарлыла джети атагъа дерн
къыз бермейдиле, къыз алмайдыла. Алай а бир-бирде
билмей, бир-бирде уа биле-биле, джууукълукъну буз-
гъанла да боладыла. Къысха джууукълукъну бузгъан-
лагъа «Кеси анасына кюеу болгъан» деб самаркъау
джыр этилгени болгъанды. Къысха джууукъ джетмеген
суйгенледе кеслерин терсге санамагъанла да тубейди-
ле:

Былайтын озгъан къаракъаш джашчыкъ
Джюрегиме ауруу бергенди.
Анама сынаб соргъанымда,
Къарнашынг болад дегенди.
Сиз ачыгъыз да шо бир къарагъыз
Мени джюрегимде джарама.
Ий аллах ючюн кююгъуз мени,
Джууукъ эсе да, барама.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ПОЭЗИЯДА ОРУС СЁЗЛЕ

Къарачай-Малкъар халкъ поэзияда хоншу миллетле-
ден кирген сёзле аз болсала да, тубеучендиле. Орус
сёзле эски халкъ джырлада да тубейдиле. Сёз ючюн,
1829—1830-чу джыллада этилген «Хасаука» деген джыр-
да абчар (офицер) инарал (генерал) деген сёзле бар-

дыла. Бу сёзлени чыкыгъанлары орус тилден болмаса да, ала къарачай-малкъар тилге орус тилни юсю бла келгендиле. XIX-чу ёмюрню аягына орус сёзлени санлары иги огъуна ёседи. Халкъны экономика джашауу тюрлене баргъаны сайын, орус сёзле кёбден кёб кышылгандыла. XIX-чу ёмюрню аягына ручка, письмо, почта, печь, лампа, конфет, минут дегенча сёзле халкъ поэзиягъа киредиле. 1909-чу джыл, В. Прёле джазгъан лирикада да орус сёзле тубейдиле.

Башымдагъы джаулугъум,
Суу кисейди.
Суймей эсенг, пошел черт,
Ким кюсейди.
Мен барышня туююлме,
Господагъа барыргъа.

Орус сёзлени кёб айтылгъаны Октябрь революциядан сора этилген халкъ поэзиядады.

30-чу джыллада къарачай-малкъар халкъ лирикада ары дери айтыла, эшитиле келмеген сёзле тубейдиле. Сёз ючюн, атмосфера, гидросфера, приемник, генератор д. а. к. Орус сёзле Уллу Ата Джурт къазауатны заманында этилген джырлада да кёб айтылгандыла. Ала асламысына аскер терминледиле.

Андан сора да бир затны айтыргъа тыйыншылды. Эндиги джырлада алгъын айтылмаучу Люда, Рая, Роза, Нина, Валя, Зоя, дегенча адам атла кёб тубейдиле.

Къарачай-Малкъар джырлагъа пародия аз этиледиле, алай болса да тубеученди. Сёз ючюн «Минги-Тау» деген джыргъа пародия:

Сен кёкге джете мийиксе,
Къалгъан кызыланы ичинде.
Мияла киби джылтырай,
Алтын коронканг тишинде.

ДЖЫРЛАНЫ КЪАЛАЙ ДЖЫРЛАННАНЛАРЫ

Джырла совет адамлары джол негерлеридиле, хар джангы кюн джангы джырча керюнеди. Байрамукъланы Халимат «Эртден» деген сонетлени венегунда

Танг бул-бул джырла алыб келгенди,
Джыр бла башлагъыз деб кюнюгюзню¹

деб джазады. Хар иги зат бизде джыр бла тенгледшири-
леди. 1960-чы джыл Къарачай-Шахарда бир джашха
операция этген заманда, «бошамаймысыз» деб соргъан-
ды, хирург да анга «сен бир узун джырны башла, сен
аны бошаргъа биз да бошарыкъбыз» дегенди. Джыйыл-
гъан джерде, къуунчда таулула тамада айырады-
ла, ол айтханнга уа кишини огъай дерге эркин-
лиги болмайды. Алай а тамада да иги джыр-
гъа бойсунады. Тамададан эркинликсиз алгъыш этиб
тебрегенни да тамада орнуна олтуртуб, тазир да салыр-
гъа боллукъду. Джыр джырланыб тебресе уа, тамада
джукъ да айтмайды. Аллай джерде эм багъалы адам
джырчыды. Джырчы джаш адам болса да, тамада аны
кесини къатына олтуртады. Джырчыны алай ариу кёр-
меклик, халкъны иги затларына, искусствогъа суймек-
ликни кёргозеди. Джырны эм да джырчыланы юсле-
ринден «джырчы джырчыгъа къарнашды», «джырчы
ёлсе, джыры къалады» деген нарт сёзле да бардыла.

«Разрушение личности» деген статьясында М. Горь-
кий гегуако деб къуру къабарты джырчыланы юслери-
нен айтханнга саналады. Алай болса да, М. Горький ге-
гуаколаны юслеринден айтханын А. Н. Веселовскийни
джазгъанындан алгъанды. 1884-чю джыл эм да 1917-чи
джыл Веселовский эки кере да Орусбийланы Сафар-
Алчй 1881-чи джыл къарачай-малкъар, къабарты джыр-
чыланы, юслеринден джазгъанындан келтиреди.

Хар джырчыны кесини репертуары болады. Джыр-
чыланы бир къаууму эски джигитлик джырланы кёб
джырлайды, бир къаууму джангы джырланы, бир
къаууму, эски джангы да болсун, аскер джырланы, бир
къаууму суймеклик джырланы джырларгъа бек сюеди-
ле. Къуру самаркъау, чам джырланы джырларгъа суй-
генле да бардыла. Джырчыла кеслерини ауазлары, ма-
къамлары бла махтанмай, артыкъ къошакъла этмей,
джырны магъанасына эс бёлгенлей, сёзлерин ачыкъ ай-
тыргъа излегенлей джырлайдыла. В. М. Сидельников

¹ Къарачай поэзияны антологиясы, Ставрополь, 1965, 382-бет.

² А. Н. Веселовский «Историческая поэтика». Ленинград,
1940, 116—419-бет.

халкъ джырчыла кеслерини ауазларын кѳргюзтюрге излемейдиле, керек болмагъан джерде, джырны мардасындан чыкъмайдыла, бир къауум профессионал джырчыла уа джырлагъан заманда джырны магъанасын унутуб, кеслерини фахмуларын кѳргюзтюр къайгъылы бсладыла дейди¹. Джырны магъанасындан эсе, ауазын эшитдирирге суйгенле аз-аз бизде да тубейдиле.

Бир къауум джырчылагъа нени юсюнден джырласала да, башхасы джокъду. Бир къауумла уа кѳзлеринкъашларын, къолларын-аякъларын, бютеу санларын джырда айтылгъаннга кѳре къымылдата, алай джырлайдыла. Мыдах джырланы джырлагъан заманда, кишиге да къарамай, кѳзлерин къысыб, тамам мыдах болуб джырлагъанла да бардыла. Чам, самаркъау джырланы джырлагъан заманда, джырчы кюлюб, ойнаб, бютеу санларын ойнатыб, джырлайды. Хар джырны да бир джырчы бирча иги джырлаб баралмайды. Ол себебден, чам джырланы джырлаучу кюу айтса, аны сенден эсе ол иги айтырыкъды деб, кюулени айтычугъа джангыдан айтдырыучандыла.

Не заманда джашагъан джырчыланы да бир бирлерине бир ушагъан затлары болгъанына сѳз джокъду. Бир къауум джырчыла кеслерин багъалатдырыб, талай кере тилетиб, алай джырлайдыла. Бир къауумла уа джырла деб къачан айтадыла деб турадыла. Кеслерин багъалатдырыб джырлаучулагъа джукъ айтмай къойсанг, кеслери джырлаб да тебреучендиле. Ол затны юсюнден рим поэт Гораций эки минг джылны мындан алгъа «джырчыланы барында да бир кемлик барды: джырла деб къаллай бир кюрешселе да, джырларгъа унамайдыла, джукъ айтмай къойсала уа, джырны ахыры джокъ» деб джазгъанды. Бир къауум джырчыла уа джырларгъа онгсуна тургъанлай, джыйылгъанлада башха джырчы бармыды экен деб, аны къалай джырларын эшитгинчи, кеслерин билдирмезге сюедиле. Джырчыла, джырны башламай, «сен башла», «ол башласын» дей тебреселе, къартыракъладан къайсы болса да бири бир джырны 2—3 куплетин айтыб, «хы, энди мен башладым джырны келме къоюгъуз» дегени болады. Алай болмай, билемиди, билмейми-

¹ В. М. Сидельников. «Особенности русской народной песни». Вопросы народно-поэтического творчества. АН СССР, 1960, 56-бет.

ди деб къарамай, тамада джырны шападан башлатханы да болады. Бир-бирлерин билген джырчыла уа, сен ол джырланы, мен бу джырланы джырлайыкъ деб келишиб, джырлагъанлары да болады. Джырны аллын бири башлаб, бири да андан ары джырлагъанлары да болады. Джырчыны эркинлиги уллуду, ол джырлаб бошаб кёзююно биреуге берсе, ол джырлаб тебрерге керекди. Алай а ол кеси джырлаб бошагъанлай, «энди сен джырла» демейди, кёзююно джыр бла айтыб да береди: сёз ючюн:

Мен сизге джырла джырлай турама,
Джырымдан ариу эжиую.
Энди муну бла менден джыр кетди,
Хасаннга барад кёзююно.

Джырны эм алгъа джашла джырлай келиб, артдан кёзююно къызлагъа джыр бла да бериуцендиле:

Джашладаи кетиб, къызлагъа джетед
Ой, энди джырны кёзююно.

Кёзююно къызла джашлагъа берген заманда да, ала да «къызладан кетиб, джашлагъа джетед» дейдиле.

Бир-бирде джырчыла джырны сёзлерин да айтыб, джырлаб тебрейдиле. Бир-бирде уа сёзлерин айтмай, алгъа макъамын айтыб, сора сёзлерине алай кёчедиле. Ол бурундан келген адетди.

Джыйылгъан джерде 1—2—3 куплетден импровизация бла айтылгъан жангы джырчыкъла чыгыб да къаладыла. Аланы асламысын бир-бирлерине чам этиб айтадыла. Сёз ючюн, бир кере, бир элде, келин келген джерде, шапа кёб сёлеширге къалгъанында, къонакъланы джанындан бир джырчы анга эрлай бир куплет этиб джырлады:

Бир кёб сёлешди, кёб дауур этди,
Адамлыкъ джожьду шапада.
Гыбыт къобузча дууулдаб турад,
Айырмай кичи, тамада.

Аны эшитиб бары да кюлдюле. Къонакъбайланы джанындан тамада анга бир джууаб этчи деб, кесини джырчысна кёз къысыды. Олсагъатдан дагыда жангы джырчыкъ тууду:

Сен анга тийме, багъалы къонакъ,
Шапа бермесе, не ичерсе;
Сени юсюнгден айтыб тебресем,
Кесинге айыб этерсе.

Бир къууанчда тюрлю-тюрлю элледен келген джырчыла болсала, хар бири кесини элин, районун джакълайды. Джырчыла кеслерини джырларына алай адамланы эрикгенлерин кетерирге джырланган затхача къарамайдыла. Халкъ джырлагъа тынгыласанг, халкъны бек сюеринг, джашауну андан да бек багъалатырынг келеди. Кесинг да эндиге дериден иги болургъа излейсе. Ма ол себебден XIX-чу ёмюрде немец композитор Георг-Фридрих Гендель мен адамланы къуру эрикгенлерин кетериб къойсам, бек къыйналлыкъ эдим, мен аланы иги этерге излегенме дегенди.¹

Бир къауум джырланы джырлаб бошагъанлай, хапарын да айтадыла. Ол бурундан да алай келгенди. Джырчы джырлаб бошагъандан сора хапарын айталмаса, анга ийнанмагъандыла деб къабарты джырчыланы юслеринден Заур Налоев алай джазады.²

Джырчыла къуру джырлай билген адамлагъа саналыб къалмай, халкъны эм иги ышанларын джюрютген адамлагъа саналгъандыла. Къарачай-малкъар джырчыланы юслеринден биринчи кере толусу бла Орусбийланы Сафар-Алий джазгъанды. Алай а ол джырчылагъа къабарты сёз бла «гегуако» дейди. Къарачай-малкъар джырчылагъа С. И. Танеев да «гегуако» дейди. Сафар-Алий айтханнга кёре, джырчыла той-оюн болгъан, не сылтау бла да адам кёб джыйылгъан джерге кеслери иш этиб барыб тургъандыла. Ала джазма литератураны орнун тутхандыла. Иги адамланы юслеринден махтау джырла этгендиле. Ол огъай эсенг, къазауат болгъан джерлеге барыб, таша джерден къараб, кимни къалай къазауат этгенин кёрюб, джигитлени махтаб, хомухланы сёгюб, джырла этиб тургъандыла. Халкъ джырчыланы ариу кёргенди, алагъа къатылыргъа киши базмагъанды. Ала, байды-бийди деб къарамай, тюзюча, кёргенлерин.

¹ Музыкальный календарь. Москва. 1960, 9-бет.

² Из Кабардинской пародной лирики. Нальчик, 1958, 8-бет.

билгенлерин айтыб джырла этгендиле¹. Аллай джырчы-ла XIX-чу ёмюрню ортасына бошалгъандыла деб Сафар-Алий алай айтады. Алай болса да 1934-чу джыл ёлген Къалай улу Аппа да бир ажымсыз аллай джырчыладан болгъанды. Ол да атына миниб, элlege, къошлагъа айланыб тургъанды. Байды-бийди деб ол да сан этмегенди. Аны джырларында адам атла бек кёбдюле, ала адам-лыкъларын туталмагъан бийлени, байланы атларыдыла, Аппа бир аман ишибизни кёрюб къояр да деб бары да къоркъгъандыла.

Джырчы эм тюз иннетли адам болгъанды. Мен аллай бир джырчыны кёрдюм, юсю, башы алай къолай тюл эди, алай а аны сыйын, кёкден тюшгенни сыйын кёргенча, кёре эдиле деб 1879-чу джыл П. Остряков алай джазгъанды.² Джырчы джырлай билгенден сора да адамлагъа терен магъананы, сезимни ангылатырча болумлу белгили адам болургъа керекди деб А. Петровну эндиги джырчыланы юслеринден алай джазгъаны³ къарачай-малкъар джырчыланы юслеринден айтыла келгеннге шагъатлыкъ этеди. Къарачай-малкъар халкъ джырчы кишиге бойсунмагъанды, сауут-саба джюрютмегенди, джырлы кийингенди, алай а халкъ аны кёкден тюшгеннге санагъанды дедик. Энди Лермонтов тау джырчыны юсюнден не айтханына бир къарайыкъ:

Вокруг огня, певцу внимая,
Стопилась юность удалая,
И старики седые в ряд
С немym вниманием стоят.
На сером камне безоружен,
Сидит неведомый пришлец.
Наряд войны ему не нужен,
Он горд и беден: он певец⁴.

¹ С. Урусбиев. «Сказання о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области» СМОМПК № 1, Тифлис, 1881, IV VIII-бетле.

² П. Остряков. «Народная литература кабардинцев», журнал «Вестник Европы». № 8. 1879, 701-бет.

³ Андрей Петров. «Музыка наших дней», «Правда» газет, 27/V—67.

⁴ М. Ю. Лермонтов. Полное собрание сочинений в 4-х томах, том I. Москва, 1953, 149-бет.

Алай болса да муслиман дин киргенден сора, афендиле джырчыланы эрши кёрюб тебрегендиле. Ала джырчыланы ишлерин гюнахха, джангы диннге каршчы баргъаннга санагъандыла деб Сафар-Алий кеси да алай джазады. Дин башчыла кьобузланы эрши кёргендиле. Джая кьобузну юсюнден аланы айтханлары сейирди: адам джая кьобуз этгенинде, аллах аны онгсунмагъанды. Ол себебден, джая бла тартыб тургъанлыкъгъа, кьобуз таууш этмегенди, сора ибилис, аллахны ишине кьаршчы барыб, джаяны наратны чайырына ышыргъа юретгенди, андан сора кьобуз да сокъгъанды. Алай а ол ибилисни ишиди, ол себебден, джая кьобузланы сокмагъыз дегенлерин таб бусагъатда эшитирге да боллукъду. Сафар-Алий афенди бла джырчыны даулашханларын да джазады. Сени дининг джокъду, сени халкъгъа зарашынг джугъады, ол себебден сени кысдаргъа, ёлтюрюрге керекди деб афенди джырчыгъа алай айтады.

Огъай, сени дининг джокъду, сен кимден не джыртым деб тураса, джукъ юзер мурат бла сен адам ёллюгюн сакълаб тураса, сен заранлы, ётюрюкчю адамса, мен а кесими кыйыным бла джашайма, халкъгъа да кьолумдан келгенине кёре хайыр этеме, мен кесими бир сёзюм бла кыызбайны батыр, халкъны эркинлигин сакълар адам этеме, гудучуну тюз адам этеме, аманлыкъчы мени кёюме кёрюнюрге кьоркьгъан этеди. Мен терсликни, аманлыкъны джауума, дегенди джырчы да.

Афендиле не кюрешселе да, джыргъа джукъ да эталмагъандыла. Джырны тохтатыр кюч джокъду. Джыр халкъны иннети, намысы болгъанлай келеди. Джырчыла динден халкъгъа хайыр болмагъанын айтхандыла. Сёз ючюи, «Биринчи эмина» деген джырда «нек болушмайла межгитледе кьуранла, кьартларыбыз кырылыб шындыкъ болалла?¹» деб сорулады. Андан сора да афендилени кеслерине характеристика бериледи:

Алгъын ёлген басдырылмай кьалса да,
Афенди кёк дарий бергеннге чабханды.

Ол огъай эсенг, джырчыла аллахны кеси бла да даулашхандыла. Бызынгыда болгъан эминагъа этилген джырда былай айтылады.

¹ Эски кьарачай джырла. Микоян-Шахар, 1940, 26-бет.

«Нек бердинг бу кыйынлыкъланы?»
Деб сорургъа аллахха,
Джолгъа чыкыгъанды Меккягъа
барыргъа.

Эрни-бурну кургъакъсыб,
Къумну жарыб джетгенди.
Джууабсыз кыйтыб келе,
Юйге джетмей, ёлгенди.

«Джырчылагъа мал бергенча» деб айтыу барды. Ол кыйдан чыкыгъан болур? Алгъын заманда джырчылагъа саугъа, нохта бау бере келгендиле. Аны юсюнден 1881-чи джыл Сафар-Алий да айтады. Джырчыланы башха рысхылары болмагъанды, ким не берсе, аны бла джашагъандыла. Ёлгеннге джыр этселе, алагъа кийим, ат бергендиле дейди. Джырчыла музыка бла, джыр бла башларын кечиндириб джашайдыла деб 1885-чи джыл С. И. Танеев да джазады². Келин келген джерде алагъа иги нохта бау этиледи, юленнген джаш ат, ачха береди дейди. Семенланы Къалтур 1808 — 1811-чи джыллада Теберди ёзенде болгъан эминадан ёлген Орусбийлагъа джыр этгенинде, анга Орусбийлары кюмюш кереги бла бир ат бергендиле. Кеслерин махтатыр ючюн, байла, бийле джырчылагъа мал бергендиле деб Ислам-Къарачайлы алай джазады³. Байла, бийле алай этерге излеселе да, джырчыла аланы махтаб кюрешмегендиле. Бизге белгили Къочхарланы Къасбот «Айджаякъ» деген джырда Адемей деген бий бла аны кызы Нарханны атларын иги джаны бла сагъыннганы ючюн, Адемей анга эки ат бергенди:

Багъыр улу Къасбот минеди
Адемей тамгъалы атлагъа.
Биз ишибизни салайыкъ
Уллу тебердиде къартлагъа.

¹ «Коммунизмге джол» газет, 28/II--64.

² И. Иванюков, М. Ковалевский. «У подошвы Эльбурса», журнал «Вестник Европы» № 1. Петербург, 1886, 25-бет.

³ Амалатбек. «О горской музыке и её пионерах». «Революция и горец», журнал, № 12 (26), Ростов-на-Дону, 1927, 66—67-бет.

Тыбынады дейле, кьоймайла
Къанджыгъамда джибек аркъаннга.
Сени сюегинг ушайды
Къарабашланы Нарханнга¹.

Былайда джырчыны терслиги джокъду. Адемей тамгъалы атла кертида агъачлы атла болгъандыла, Нархан да керти да ариу къыз болгъанды. Къасбот Адемейден джукъ умут этиб этмегенди джырны. Атла артдан берилгендиле.

10—20—30-чу джыллада да кьууанч болгъан джерде джырчылагъа саугъала бериб тургъандыла. Келинни ызындан келген джыйында уста джырчы болгъанын билселе, къонакъбайла кьошха адам ийиб, анда кеслерине къысха джууукъ джетген, джыргъа уста адамларын чакъыртханлары да болгъанды. Къонакъланы алларында бизни бетибизни чыгъаргъанынг ючюн ма, бюгюнден ары сен джюрют, деб юнню иеси тешиб герохун, къамасын джырчыгъа бергени да болгъанды. Джыр кёб затны башын джулгъанды; «джырлабмы кьутуллукъса» деб да сёз барды. Нохта бау сыбызгъы сокъгъанлагъа да этгендиле. Сёз ючюн, тамам уста сыбызгъычы Чамманы юсюнден Маммеланы Ибрахим былай джазады:

Къабарты тойлада да
Айтылгъанд бизни Чамма.
Кёб къабарты келин
Саугъа бергенди анга².

Джырчылагъа, къобузчулагъа саугъа бериу адет кьуру къарачайлылада, малкъарлылада болуб къалмагъанды. Сёз ючюн, черкеслиледе музыкантлагъа нохта бау этиуню юсюнден 1842 джыл Хан-Герей джазады³.

Халкъ джырланы джырласала, ала хаманда кьулагъынгда эшитилиб турурларын сюесе. Халкъ джырла джырланган заманда, хауа къалтыраб, джерни да ол хауа кёлтюрюб тура болурму деринг келеди. Алай э джырчы джырланы сёзлерин джырламай, тюз окъуб

¹ Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Ставрополь китап издательство, 1964, 58-бет.

² Къарындашны сёзю. Нальчик, 1957, 150-бет.

³ Х. Г. (Хан-Герей. М. Х.). «Вера, нравы, обычай, образ жизни черкесов», «Русский вестник». № 1. 1842, 27—28-бетле.

Байчораланы Мусса (Капруч улу)—белгили джырчы.

къойса, аланы киши да алай багъалы кёрлюк тюл эди. Орус халкъ джырланы юсюнден да В. Пропп алай джазады: Халкъ джырланы тюз ангылар ючюн эм да толу багъа берир ючюн, хар заманда да бир затны эсде тутханлай турургъа керекди: халкъ этген джырла окъургъа деб этилмейдиле. Аланы назмуну окъугъанча окъургъа болмайды... Фольклор джырда сёз бла макъам бирге къуралгъан, бир-бирлеринден айырылыргъа болмагъан бир зат боладыла¹.

Эски халкъ джырны талай адам бирден джырламайды, алай джырларгъа мадар да джокъду, нек десегиз, алада асламысына тизгинледе бёлюмлени санлары бир-

¹ В. Пропп. «О русской, народной лирической песне». Народные лирические песни. Ленинград, 1961, 5-бет.

ча тенг болмайды. Ол себебден хар джырчы кесича кьошхан, кьоратхан этиб джырлайды. Ийнарлада асламысына тизгинледе бѣлюмлени санлары тенг болады. аланы талай адам бирге джырларгъа да боллукъду. Халкъ джырланы бири джырлаб, кьалгъанла эжиу этедиле. Поэтле, композиторла этген джырланы талай адам бирден джырлагъаны кѣб болады. Алай болса да, джырны талай адам бирден джырлау адет жангы чыкьгъанды дерге боллукъ тюлдю. Бурун меджисуулукъну заманында этилген «Чоппа», «Эрирей», «Гюббю», «Шартман» деген адет джырланы талай адам бирден джырлагъанды. Ол себебден, Р. И. Губерни бир адам джырлау адет, талай адам бирге джырлау адетден алгъа чыкьмагъанды, ала экиси да бирге бола келгендиле дегени тюзге саналады. Бусагъатда этилген халкъ джырлада аллындан бири джырлай келиб, сора артдан эм арт куплетин бирден джырлагъанлары да болады.

Муслиман дин киргенден сора кьарачайлыла, малкьарлыла зикирлени бирден айтхандыла, алай а не бирден джырлау адет, не зикирлени макъамлары халкъ джырлада кеслерине орун табмагъандыла.

Бусагъатда джырланы эркиши, тиширыу да бирге джырлагъанлары болады. Бурун да «Эллири чоппа», «Эрирей» алай джырлангандыла. Кьуру эркишиле джырлагъан джырла болгъандыла. Сѣз ючюн, «Апсаты» не да кьуру тиширыула джырлагъан — «Ийнай».

БИР ДЖЫРНЫ, БИР МАКЪАМНЫ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ ХАЛКЪЛАДА ДЖЮРЮУЛЕРИ

Кьарачайлыла, малкьарлыла айтычу, согъуучу макъамланы биз кьабарты, черкес, абаза, тегей макъамлада да эшитебиз. Макъамны эм алгъа кьайда этилгенин билмеклик кьыйынды. Бюгюн джырланыучу бир кьауум эски кьарачай-малкьар халкъ джырла хоншу халкълада джырланадыла. Кьарачайлыла, малкьарлыла, кьабартылыла, черкеслиле, абазалыла, тегейлиле ёмюрлени хоншу джашаб келгендиле. Ол себебден, аланы фольклор

¹ Р. И. Губер. Всеобщая история музыки (часть первая). Москва, 1965, 155-бет.

чыгъармаларында бирчалыкъ кѣбдю. Сѣз ючюн, «Гошаях бийчени кюююн» къабартылыла да кеслерини халкъ джырларына санаб джырлайдыла. Гошаях бийче къабарты къыз болгъанды, эри Къаншаубий къарачайлы болгъанды. Гошаях бийчени кешенеси Къарт-Джуртну къабырларындады. Гошаях бийчени юсюнден къабартылыла джырлагъан джыр башха тюлдю, къарачай-малкъар тилден кѣчгенди. Юлгюге бир куплетни алыб къарайыкъ, къарачай-малкъар тилде:

Кел, Къарачач, къара ташдан
Тѣбен таргъа къарайыкъ,
Къаншаубий келе эсе,
Джюрюгеннге сорайыкъ.
Келмей эсе, джылай, джылай турайыкъ.¹

Къабартычадан орус тилге кѣчгени:

Пойдем, сестра моя Къарашаш,
Поглядим, не едит ли Къаншаубий.
Если не идет кормилец наш,
Мы поплачем с тобой вдвоем.²

(Н. Гребнев кѣчюргенди).

«Таукъан» деген къарачай-малкъар халкъ джыр къабарты поэзияны антологиясында басмаланганды. Къабарты-черкес джырланы къарачайлыла да, ана тилге кѣчюрюб, джырлай келгендиле. 1892-чи джыл огъуна къарачай джашла къабарты джырны джырлагъанларын В. Тепцов кеси да эшитгенди³. Къабарты, черкес, къарачай, малкъар джырчыла бир-бирлерине тюбей, джыр ала джыр бере тургъандыла.

«Азнаур» деген къарачай-малкъар халкъ джыр къумукълуланы халкъ джырларыча антологияларына киреди.⁴ Эртде заманладан бери да къумукълула тау элlege келе-кете тургъандыла, тилибиз ушашды. «Не этерсе?» деген джыр кѣб халкълада джырланады. Ол къарачай-

¹ Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965, 56—57-бетле.

² Антология кабардинской поэзии. Москва, 1957, 86-бет.

³ В. Тепцов. «По истокам Кубани и Терека». СМОМПК, XV. Тифлис, 1892, 117-бет.

⁴ Къумукъланы йыр хазнасы. Махач-Кала, 1959, 145-бет.

Выходцев П. С. Русская советская поэзия и народное творчество. Издательство АН СССР, 1963.

Гамзатов Р. Избранное в 2-х томах, 1-й том. Москва, 1964.

Гамзатов Р. «Слово о сказках моего детства», еженедельник «Литературная Россия», 22/X—65.

Глоулань Забитхан, «Беш джашым да Ата Джуртну сакъ-лагъандыла: «Ленинни джолу бла» газет, 9/V—58.

Гнеушев В., Попутько А. Тайна Марухского ледника, Черкесск, 1963.

Гольдберг А. А. «Из истории комсомольской организации Кабардино-Балкарии в период с 1918—1945 годы». Краеведческие записки, вып 1. Нальчик, 1961.

Говорят погибшие герои. Москва, 1963.

Горький М. Избранные литературно-критические произведения, Москва, 1954.

Горе проходит — песни остаются. (Узбекское народное творчество) Ташкент, 1965.

Гочияева С. «Песни пламенных лет». «Ленинское знамя» газет, 9/V—65.

Губер Е. И. Всеобщая история музыки (часть первая). Москва, 1965.

Гулиев М. «Гвардияны майору». «Коммунизмге джол» газет 20/IV—65.

Гусев В. «Идейно-эстетические особенности русского фольклора Великой Отечественной войны». «Русский фольклор Великой Отечественной войны». АН СССР, Москва, 1964.

Давыдов И. В. Партийная организация Кабардино-Балкарии в период Великой Отечественной войны. Нальчик, 1961.

Далгат У. Б. Фольклор и литература народов Дагестана. Москва, 1962

Джансох Налоев. «Литература Кабардино-Балкарии». Ученые записки КБНИИ, том. XXIII—1965.

Долматовский. «Дорога к нашей победе». «Литературная Россия», 8/V—64.

Дьячков — Тарасов. «В горах Большого и Малого Карачая». СМОМПК, вып 28. Тифлис, 1900.

Егорова Л. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1964.

Ермоленко М. И. Предания, легенды и былое ущелий Кабарды и Балкарии (Центральной части Северного Кавказа). Нальчик, 1930.

Ертенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

Жирков Л. И. Старая и новая песня. Махачкала, 1927.

Записки Северо-Кавказского научно-исследовательского института, т. II. Ростов-на-Дону, 1929.

Зумакулова Т. «Таулу назмучу къызла» «Ленинни байрагъы» газет, 18/VII—64.

Зумакулова Т. Таулары джыры. Нальчик, 1962.

Иванюков И., М. Ковалевский. «У подошвы Эльборуса». «Вестник Европы», № 1, Петербург, 1886.

- Ислам Къарачайлы. «Сословные недоразумения в Карачае» «Мусульманин» журнал, № 24, Париж, 1911.
- Ислам Къарачайлы. «Сатирические песни Карачая», «Советский СКАЗ», 1930.
- Из таджикской народной поэзии. Душанбе, 1964.
- Из балкарской народной лирики. Нальчик, 1958.
- Къарачай-Малкъар тилни орфографиясы. Черкесск, 1964.
- Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь китаб издательство, 1965.
- Къарачай фольклор. Микоян-Шахар, 1940.
- Къаракетланы Исса. Сайламалары. Черкесск, 1959.
- Къайсын Кулиев. «Время и песни». Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959.
- Къайсын Кулиев. Сайлама. 2 томлукъ. 1—том, Нальчик, 1958.
- Калинин М. И. О коммунистическом воспитании. Москва, 1957.
- Калинин М. И. Об искусстве и литературе. Москва, 1957.
- Кудайбергенев К. Киргизские советские народные песни. (Автореферат) Фрунзе, 1947.
- Караева А. И. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
- Караева А. И. Очерк истории Карачаевской литературы, Москва, 1966.
- Каниев Э. Записные книжки. Ставрополь, 1959.
- Къарындашны сёзю. Нальчик, 1957. «Кавказская Здравница» газет, 6/VI—67
- Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. «Ставрополь китаб издательство, 1964.
- «Коммунизмге джол», газет, 24/XII—1920, 19/V—65.
- «Коммунизмге джол», газет, 25/II—64, 28/II—64
- Коденцев П. Къазауатны отунда бегиген шохлукъ. «Ленинни Байрагы», 30/I—63.
- Къоркъмазланы К. Адам хорлайды. Черкесск, 1958.
- Къумукъланы йыр хазнасы. Махачкъала, 1959.
- Кутанин М. «Пусть лечит музыка». «Кавказская Здравница» газет, 1/I—65.
- Кули Къайсын. Джангы китаб. Нальчик, 1961.
- Лайпанов Х. О. К истории карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1957.
- Лайпанланы Къ., Лайпанланы С., «Гюрджю улу Къурман». «Ленинни байрагы» газет, 21/—65.
- Лайпанланы С., «Нотала джазылган тетрадь», «Ленинни Байрагы» газет, 22/VII—65.
- Лайпанланы С. Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити. Черкесск, 1964
- Лазутин С. Г. Русские народные песни. Москва, 1965.
- Ленин В. И. О литературе и искусстве. Москва, 1957.
- «Ленинни Байрагы» газет, 1/—67; 2/IV—65 .
- Лермонтов М. Ю. Полное собрание сочинений в 4-х томах, том. II., Москва, 1953.
- «Литературная Россия» газет, 8/V—65.

- «Литературная газета», 10/IV—65; 13/VI—61.
- Лопе де Вега. Избранные драматические произведения. Москва, 1955.
- Малкъар литература. Орта школну 8—10 классларына хрестоматия. Нальчик, 1958.
- Малкъар поэзияны антологиясы, Нальчик, 1958.
- Малкъар джырла, Нальчик, 1962.
- Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблеме периодизации, сбора и публикации адыгейского, балкарского, кабардинского, черкесского, карачаевского фольклора. Нальчик, 1960.
- Материалы исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1964.
- Марков А. «Заметки о припеве», «У-реде-да-реде-дя». Этнографическое обозрение. № 1—2, Москва, 1899.
- Мужев И. Национально-освободительное движение горцев Северного Кавказа. (1900—1914) Нальчик, 1965.
- Музыкальный календарь, Москва, 1960.
- «Мусульманин» журнал, № 8—10.
- Напсо Д. «1-й съезд горняков и казачек». «Кавказская здравница» газет, 3/XII—1965.
- Народы Кавказа, т. 1. Москва, 1960.
- Народная лирика Узбекистана. Ташкент, 1959.
- Настуев М. «От джарыгында», «Коммунизмге джол», 9/V—66.
- Невская В. Карачай в пореформенный период. Ставропольское книжное издательство, 1964.
- Невская Б. Социально-экономическое развитие Карачая в XIX в. Черкеск, 1960.
- Низами. Лирика. Москва, 1960.
- Новиков Н. В. «Советские фольклористы и современность». Русский фольклор. том IX, 1964.
- Орджоникидзе Г. К. Статьи и речи. том. 1. Москва, 1956.
- Орайда, Черкеск, 1963.
- Орусланы Махамет. Джырла. Микоян-Шахар, 1939.
- Остряков П. «Народная литература кабардинцев». «Вестник Европы», № 8, 1879.
- Очерки истории Балкарского народа. Нальчик, 1961.
- Памяти С. И. Танеева. Москва, 1943.
- Песни маленьких горцев. Москва, 1961.
- Песни безымянных певцов. Махачкала, 1961.
- Песня дерева. Нальчик, 1962.
- Песни горцев. Москва, 1939.
- «Песня друг и товарищ бойца». «Красная звезда» газет, 5/IX—41.
- П. У. «Кое-что о словесных произведениях горцев». Сборник сведений о кавказских горах, вып. 1. Тифлис, 1868.
- Петров А. «Музыка наших дней». «Правда» газет. 27/V—66.
- Петров Г. «Малкъар джазмань историясында». «Коммунизмге джол», 1/III—1961.

Попов С. Н. Пешком по Карачаю. Книгоиздательство Северный Кавказ, 1931.

Попов С. С. «Неизданные сочинения С. И. Танеева» С. И. Танеев, Личность творчество, документы его жизни. Москва, 1935. «Правда», 2/IX—42.

Пропп В. «О русской народной лирической песне». Народные лирические песни. Ленинград, 1962.

Пулявин В. М. «Принципы классификации современной русской народной песни». Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор Т. Х., Издательство «Наука», 1966.

Румынские народные доины. Москва, 1965.

Русский фольклор Великой Отечественной войны. АН СССР, 1964.

Саймонов А. Д. «К вопросу о периодизации русского народного поэтического творчества советской эпохи». Русский фольклор. Материалы и следования. I. Издание. АН СССР, Москва, 1956.

Санакоев П. А. Советский фольклор Юго-Осетии. Тбилиси, 1954.

Саренц Р. Г. Непокоренный край. Ставрополь, 1962.

Сафарян С. М. Султан-Бек Абаев. Нальчик, 1964.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, № 3. Тифлис, 1883.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1897.

Светлов М. «Мы как знамя поднимем песню», «Комсомольская правда», 29-IX-62.

Салпагъарланы Идрис. Литература. Микоян-Шахар, 1938.

Сидельников В. М. «Особенности русской народной песни». Вопросы народно-поэтического творчества, АН СССР, 1960.

Соколов Ю. М. «Друг народного творчества». Русская фольклористика (хрестоматия). Москва, 1965.

СМОМПК, вып. XXV—Тифлис, 1898.

Сохар Д. Из истории песен Великой Отечественной войны. Москва, 1963.

Ставрополье в Великой Отечественной войне, 1941—1945. Ставрополь, 1962.

Суслов И. «Песни наших отцов», «Юность» журнал. № 11, 1965.

Сын Карачая — герой Белоруссии. «Могилевская правда» газет, 18/XII-59.

Талицкий «Очерки Карачая». СМОМПК, вып. 40. Тифлис, 1909. «Терские ведомости», № 51, 1881.

Тепцов В. «По истокам Кубани и Терека». СМОМПК. XIV—Тифлис, 1892.

Толстой Л. Н. О литературе. Москва, 1955.

Траскунов М. Б. Кавказская краснознаменная. Тбилиси, 1961.

Тульчинский Н. П. «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар Нальчикского округа Терской области». «Терский сборник», вып. IV—Владикавказ, 1903.

Тюленев И. «Сколько было матросовых?» Молодой коммунист № 2, 1966.

Фатуев Р. Легенды Кавказа. Нальчик, 1939.

Халилов Х. М. Лакский песенный фольклор. Махачкала, 1959.

- Хубийланы О. Аманат. Черкесск, 1959.
- Х. Г. (Хан-Гирей — М. Х.) «Вера, нравы, обычаи, образ жизни черкесов. «Русский вестник» № 1, 1842.
- Чайковский П. И., Танеев С. И. Письма. 1951.
- Чичеров В. И. Русское народное творчество. Москва, 1959.
- Чичеров В. И. «Материалы к истории советского народно-поэтического устного творчества». Устное поэтическое творчество русского народа. Москва, 1954.
- Чурсин Г. Ф. «Музыка и танцы карачаевцев». «Кавказ» газет, № 270, 1901.
- Шейблер Г. Омар Отаров. Москва, 1960.
- Шекспир В. Гамлет. Москва, 1956.
- Шостакович Д. Знать и любить музыку. Москва, 1958.
- Урусбиев С. «Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области». СМОМПК, № 1, Тифлис, 1881.
- Ученые записки КБНИИ, т. XVIII, 1961.
- Уэрэдхэр, Песни, Джырла. Нальчик, 1962.
- Эски кьарачай-малкьар джырла. Черкесск, 1958.
- Эски кьарачай джырла. Микоян-Шахар, 1940.
- Югославские народные песни. 1966.

БАШЛАРЫ

Ал сёзю	3
1917-чи джылдан 1930-чу джылгъа дери этилген халкъ джырла	7
Поэтле этген джырла	28
1931-чи джылдан 1941-чи джылгъа дери этилген халкъ джырла	37
Уллу Ата джурт къазауатны заманында этилген халкъ джырла	63
Фронтда этилген джырла	71
Къазауатны заманында тылда этилген джырла	75
Оккупацияны заманында этилген джырла	82
Джырлада ананы сыфаты	93
Эндиги халкъ джырланы юслеринден талай сёз	110
Бюгюнню джырлада эски-чирик адетлеге къаршчылыкъ	125
Къарачай-Малкъар халкъ джырланы энчи ышанлары	130
Сюймеклик джырла бла ийнарла	130
Джырлада къаргъыш айтылыу	136
Кюуле	141
Орайда	146
Эжиуню юсюнден	148
Халкъ джырлада поэтиканы юсюнден	150
Къарачай-малкъар поэтикада орус сёзле	164
Джырланы къалай джырланганлары	165
Бир джырны, бир макъамны тюрлю-тюрлю халкълада джюрюулери	175
Къобузуланы юслеринден	177
Литература	180

Магомет Ахияевич Хубиев

**КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЕ
НАРОДНЫЕ ПЕСНИ
советского периода**

*

Редактор Н. М. Кагиева
Художник К.-М. М. Нурмагомедов
Худож. редактор М. П. Бертник
Тех. редактор Г. М. Хомякова
Корректор Е. Е. Алакаева

*

Сдано в набор 6-VI-1968 г.
Подписано к печати 27-IX-1968 г.
Формат $84 \times 108^{1/32}$. Физ. п. л. 5,875.
Усл. п. л. 9,64. Уч.-изд. л. 9,07
Заказ 2434. Тираж 1500 экз.
ВУ 53690

*

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
г. Черкесск, Ленина, 38
Карачаево-Черкесская
областная типография,
г. Черкесск, Первомайская, 47

*

Бағасы 51 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАИ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1968